

EMLÉKEK KÖRÖSI CSOMAI SÁNDORRÓL

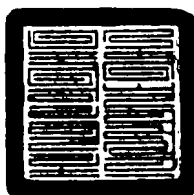
EMLÉKEK KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL

EMLÉKEK KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL

(Levelek, okiratok, emlékezések)

Közzéteszi: Terjék József

KÖRÖSI CSOMA TÁRSASÁG
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST 1984

Az előszót, az életrajzi vázlatot és a magyarázó mutatót

Terjék József

írta

A fedéltervet és a nem dokumentum jellegű szöveg közötti grafikákat

M. Kiss József

készítette

ISBN 963 01 5537 0

© Terjék József, 1984.

TARTALOM

Előszó	13
Kőrösi Csoma Sándor élete – a levelek és emlékezések tükrében	15

LEVELEK

1. Gyarmathi Sámuel levele Schédius Lajoshoz	33
Kolozsvár, 1819. április 26.	
2. Kőrösi Csoma Sándor levele Csorja Ferenchez	35
Temesvár, 1819. június 29.	
3. Kőrösi Csoma Sándor levele Csorja Ferenchez	37
Temesvár, 1819. szeptember 1.	
4. Kőrösi Csoma Sándor levele Csorja Ferenchez	39
Temesvár, 1819. szeptember 29.	
5. Gyarmathi Sámuel levele Schédius Lajoshoz	41
Kolozsvár, 1819. őszén	
6. Kőrösi Csoma Sándor levele G. Willockhoz	42
Teherán, 1820. november 29.	
7. Kőrösi Csoma Sándor levele a nagyenyedi kollégium patrónusaihoz	43
Teherán, 1820. december 21.	
8. Kőrösi Csoma Sándor levele G. Willockhoz és H. Willockhoz	45
Teherán, 1821. március 1.	
9. Kőrösi Csoma Sándor levele a nagyenyedi professzorokhoz	46
Teherán, 1821. március 1.	
10. H. Willock levele Cartwrighthez	47
Tebriz, 1822. április 30.	
11. Lützov gróf levele a Titkos Udvari Kancelláriához	48
Konstantinápoly, 1822. július 10.	
12. W. Moorcroft levele A. Swintonhoz	49
Szrinagar, 1823. március 24.	
13. W. Moorcroft levele C. P. Kennedyhez	53
Szrinagar, 1823. április 21.	
14. G. Willock levele Cartwrighthez	54
Tebriz, 1823. május 12.	
15. Ottenfels báró levele a Titkos Udvari Kancelláriához	55
Konstantinápoly, 1823. július 25.	
16. C. P. Kennedy levele az ambálai parancsnoksághoz	56
Szabáthu, 1824. november 28.	
17. Az ambálai parancsnokság levele C. P. Kennedyhez	57
Ambála, 1824. november 29.	
18. Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez	58
Szabáthu, 1825. január 28.	

19.	Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez	64
	Szabáthu, 1825. május 5.	
20.	H. Willock levele Cartwrighthoz	80
	Khorim Derreck, 1825. július 12.	
21.	A. Stirling levele H. H. Wilsonhoz	81
	Kalkutta, 1825. július 29.	
22.	Ottenfels báró levele Metternichhez	82
	Konstantinápoly, 1825. augusztus 10.	
23.	Metternich levele a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához	83
	Bécs, 1825. szeptember 3.	
24.	Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez	84
	Tetha, 1825. október 16.	
25.	Kőrösi Csoma Sándor levele H. H. Wilsonhoz	86
	Puktal, 1826. augusztus 21.	
26.	C. P. Kennedy levele H. H. Wilsonhoz	87
	Szabáthu, 1826. szeptember 5.	
27.	C. P. Kennedy levele H. H. Wilsonhoz	88
	Szabáthu, 1827. január 17.	
28.	Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez	89
	Szabáthu, 1827. január 18.	
29.	C. P. Kennedy levele H. H. Wilsonhoz	91
	Szabáthu, 1827. április 3.	
30.	Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez	92
	Szabáthu, 1827. május 5.	
31.	A. Stirling levele C. P. Kennedyhez	93
	Kalkutta, 1827. június 14.	
32.	G. E. Gerard levele W. Fraserhez	94
	Szabáthu, 1829. január 21.	
33.	G. E. Gerard levele W. Fraserhez	106
	Szabáthu, 1829. január 22.	
34.	H. H. Wilson levele Kőrösi Csoma Sándorhoz	107
	Kalkutta, 1829. július 15.	
35.	Kőrösi Csoma Sándor levele H. H. Wilsonhoz	108
	Kanam, 1829. augusztus 21.	
36.	C. P. Kennedy levele H. H. Wilsonhoz	109
	Szabáthu, 1829. szeptember 3.	
37.	Kőrösi Csoma Sándor levele B. H. Hodgsonhoz	110
	Kanam, 1829. december 30.	
38.	Kőrösi Csoma Sándor levele B. H. Hodgsonhoz	112
	Kanam, 1830. április 30.	
39.	Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez	114
	Kanam, 1830. május 30.	
40.	C. P. Kennedy levele a Főkörmányszószághoz	115
	Szabáthu, 1830. június 29.	
41.	A. Swinton levele Kőrösi Csoma Sándorhoz	116
	Kalkutta, 1831. május 6.	
42.	A Főkörmányszószághoz levele A. Swintonhoz	117
	Szimla, 1831. május 27.	

43.	H. H. Wilson levele a Kormány főtítkárához	118
	Kalkutta, 1831. július 15.	
44.	Kőrösi Csoma Sándor levele Neumannhoz	119
	Kalkutta, 1832. április 30.	
45.	H. H. Wilson levele a Kormány főtítkárához	121
	Kalkutta, 1832. december 26.	
46.	A Kormány levele H. H. Wilsonhoz	122
	Kalkutta, 1832. december 27.	
47.	J. Prinsep levele a Kormány főtítkárához	123
	Kalkutta, 1833. január 30.	
48.	J. Prinsep levele W. H. Macnaghtenhez	125
	Kalkutta, 1834. január 5.	
49.	J. Prinsep levele Döbrentei Gáborhoz	129
	Kalkutta, 1835. január 20.	
50.	Kőrösi Csoma Sándor levele Döbrentei Gáborhoz	130
	Kalkutta, 1835. július 18.	
51.	Kőrösi Csoma Sándor levele a nagyenyedi professzorokhoz	131
	Kalkutta, 1835. július 18.	
52.	Esterházy Pál levele J. Prinsephez	133
	London, 1835. augusztus 4.	
53.	Döbrentei Gábor levele J. Prinsephez	134
	Pest, 1835. szeptember 30.	
54.	Kőrösi Csoma Sándor levele J. Prinsephez	135
	Kalkutta, 1835. november 30.	
55.	J. Prinsep levele W. H. Macnaghtenhez	136
	Kalkutta, 1835. december 1.	
56.	Kőrösi Csoma Sándor levele J. Prinsephez	138
	Malda, 1836. január 20.	
57.	Kőrösi Csoma Sándor levele J. Prinsephez	139
	Dzsalpáiguri, 1836. március 7.	
58.	Kőrösi Csoma Sándor levele H. Torrenshez	141
	Kalkutta, 1842. február 9.	
59.	A. Campbell levele Bushby kormánytitkárhoz	142
	Dardzsiling, 1842. április 15.	
60.	Egyéb levelek	147

OKIRATOK

1.	A Kőrösi Református Egyházközség keresztelési anyakönyvének bejegyzése	155
	Kőrös, 1784. április 4.	
2.	A nagyenyedi kollégium folyamodványa Kőrösi Csoma Sándor katonai felmentéséért	156
	Nagyenyed, 1813. december 13.	
3.	A nagyenyedi kollégium vizsgabizonyítványa	157
	Nagyenyed, 1815. június 16.	
4.	A nagyenyedi kollégium ajánlása külföldi továbbtanulásra	158
	Nagyenyed, 1815. június 16.	

5.	Igazolás Kőrösi Csoma Sándor reverzálásáról	159
	Nagyenyed, 1815. július 1.	
6.	Tanulmányútjának engedélyeztetése	160
	Kolozsvár, 1815. július 2.–december 31.	
7.	Csoma Gábor birtokelzálogosító oklevele	161
	Kőrös, 1817. március 20.	
8.	Máramarosszigeti meghívás	162
	Máramarossziget, 1818. március 11–13.	
9.	Kőrösi Csoma Sándor göttingeni végbizonyítványa	164
	Göttingen, 1818. július 29.	
10.	Útlevele	165
	Nagyenyed, 1819. november 23.	
11.	A Bengáli Ázsiai Társaság állásfoglalása	166
	Kalkutta, 1827. elején	
12.	A Bengáli Ázsiai Társaság határozata	167
	Kalkutta, 1831. május 21.	
13.	A Bengáli Ázsiai Társaság tagválasztási jegyzőkönyve	168
	Kalkutta, 1834. január 30.	
14.	Útlevele	169
	Kalkutta, 1835. december 14.	
15.	A. Campbell leletjegyzéke Kőrösi Csoma Sándor hagyatékáról	170
	Dardzsiling, 1842. április 12.	
16.	Duka Tivadar jegyzéke Kőrösi Csoma Sándor iratairól	172
	Kalkutta, 1854	
17.	Egyéb iratok	174

MEGEMLEKEZÉSEK

1.	Hegedüs Sámuel: Egy hazafi szó és egy baráti köny (!)	
	Kőrösi Sándor sírja fölött	177
2.	Toldy Ferenc: Gyászbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett	185
3.	Kemény Zsigmond: Necrolog	189
4.	Eötvös József: Emlékbeszéd Kőrösi Csoma Sándor levelezőtág felett	191
5.	Kőrösi Csoma Sándor síremlékének feliratai	205

VISSZAEMLEKEZÉSEK

1.	Schöffl Ágoston levélrészlete	211
2.	Döbrentei Gábor visszaemlékezése	212
3.	Újfalvy Sándor: Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra	213
4.	Ungi Márton: Egy pár töredék vonás Kőrösi Sándor képéből	217
5.	Borgátsai Szabó József: Pár adat Kőrösi Csoma Sándorról	219
6.	Külföldi visszaemlékezések	221

FÜGGELÉK

A Tibeti–angol szótár előszava (1834)	225
A Tibeti nyelvtan előszava (1834)	229

JEGYZETEK

Forráshelyek	233
Magyarázó mutató	237

Élet után rajz. Schöffl.

Ny. Walzel A. F. Pesten.

ELŐSZÓ

A legtöbb közéleti ember, legyen az politikus, művész, író vagy tudós, kimondatlanul vagy nyíltan megvallva, a közösség érdekében kifejtett munkája alapján minél szélesebb körű megbecsülésre vágyik. A nyilvános elismerés legkevésbé a tudósoknak jut osztályrészül, hiszen tudományuk a közönség széles rétegei számára nem hozzáférhető. Körösi Csoma Sándor sem lenne kivétel ez alól, ha csak szaktudománya alapján kerülne megítélésre. Jóllehet, munkássága úttörő jelentőségű, hiszen szerte a világon benne tisztelik egy eladdig ismeretlen tudomány-szagnak, a tibetisztikának megalapítóját. Igen, tisztelik, és pedig elsősorban szakmai követői, a tibetiszтика művelőinek meglehetősen szűk tudományos köre. Ha csak tudós lett volna, csodálóinak táborába meg is rekedne itt, ez a dolgok természetes rendje. Mivel volt több, mi az a különleges adottság, ami indokolja azt, hogy nemcsak hazájában, de Európában és Ázsiában is népszerűsége jóval nagyobb, mint ahogy az egy tudósna általában megadatik? Mindenekelőtt és elsősorban emberi értékei. Életének példája ragadja meg az embert, ifjakat és felnőtteket, honfitársait és külföldiakat egyaránt. Úgy érezzük valamennyien, hogy életsorsa egy kicsit a miénk is, küzdelmei, vágyai közösek a miénkkel, ő „csupán” annyiaval több, hogy eszméiért semmilyen megalkuvásra nem volt hajlandó, hogy ahhoz, amit élete értelmének és szépségének tekintett, mindvégig hű tudott maradni. Hű maradt akkor is, ha az elismerés csábítása akarta eltéríteni ettől, akkor is, s ebben volt többször része, ha a megaláztatások kereső szenvedéseit kellett eltűrnie. Ezért mondhatjuk azt, hogy személyében a tudóst tiszteljük, az embert pedig szeretjük. Mi sem természetesebb hát, mint hogy a nagyközönség elsősorban személyes sorsára kíváncsi, s itt egy kicsit zavartan tapasztaljuk, hogy forrásaink hiányosak.

Egy e századi ind mondás úgy tartja, hogy aki három hetet tölt Indiában, az könyvet ír élményeiről, aki három hónapot, az cikket, aki pedig három évet, az semmit se. Körösi Csoma mintha már a múlt század elején bizonyította volna e megállapítás igazát. Több mint húsz év ázsiai tartózkodásáról, viszontagságos utazásairól, személyes benyomásairól, de még pontosabb célkitűzéseiről is következetesen hallgat. Kizárólag „csak” tudományos könyvei és tanulmányai maradtak ránk, amelyek szerzőjükről mit sem árulnak el. Pedig alig lehet eseménydúsabb és küzdelmesebb életet elképzelni, mint az övé. Bejárta fél Ázsiát, olyan tájak sokaságán haladt át, amelyekről külön-külön több kötetes élménybeszámolót írtak kortársai — ő irtózott személyes érzéseiről még nyilatkozni is. Majd egy évtizedet tölt a Himalája bércei között kietlen lamaista kolostorokban, magányosan, idegenek számára kibírhatatlan életkörülmények között — egy szót sem szól megpróbáltatásairól.

Ebből adódik, hogy aki nemcsak munkásságát, hanem annak alkotóját, az embert is meg akarja ismerni, az kénytelen maga összeállítani e fordulatokban bővelkedő élet mozaikjait Csoma leveleiből, a neki vagy róla szóló levelekből, száraz okiratokból, érzékletesebb korabeli beszámolókból, barátok és szemtanúk visszaemlékezéseiből. Ennek megkönnyítésére született ez a könyv, amely egy kötetbe gyűjti össze mindazokat a hiteles adatokat, melyekből élete élénk tárul.

A gyűjteményes formában első ízben megjelenő leveleket és egyéb dokumentumokat megjelenési forráshelyük alapján közöljük, azaz java részüket a tudós nagy tisztelőjének, Duka Tivadarnak lelkiismeretes munkája nyomán, kisebb részüket pedig korabeli újságok cikkei alapján adjuk közre.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉLETE – A LEVELEK ÉS EMLÉKEZÉSEK TÜKRÉBEN

A SZÉKELYFÖLDI SZÜLŐFALUBAN (1784. április–1799 nyara)

„Én a székely nemzetség szülötte vagyok.” – írja 1825. január 28-ai beszámoló jelentésében Csoma, s később, tibeti szótárának és nyelvtanának címlapján is önérzetesen vallja, hogy ő „erdélyi székely-magyar”.

Az 1784. március 28. és április 4. közötti időszakban született Körösön, Erdélyben, az Orbai székben levő, mintegy 400 lelket számláló faluban, Csoma András és Gecse Krisztina harmadik gyermekeként (két nővére 1774-ben és 1778-ban született). Apja székely határőr katona, káplári rangban, aki szolgálata mellett szegényebb szabad paraszt. 1784. április 4-én keresztelik a református egyházközség ma is álló kis erődtemplomában. Később, 1788-ban még egy testvére születik, Gábor.

A Háromszéki-medencében levő falu 560 m magasságban fekszik, a medencét körülölelő Kárpátok elérik az 1700 m-t is. A falutól 2 km-re levő Kovászna már nagyobb település, városias központ azonban csak mintegy 25 km-re található: Kézdivásárhely. Valamivel távolabb fekszik Sepsiszentgyörgy (kb. 30 km) és Brassó (kb. 55 km), mely fontos nagyváros már ebben az időben is.

A falu életét a határőrjelleg erősen befolyásolta. A falusiak kettős igazgatás (széki és katonai) alatt állottak. A lakosság elsősorban földművelésből élt, melyet erdőgazdálkodás és pásztorkodás, valamint szerényebb kézműipar egészített ki.

Gyermekeveiről hiteles feljegyzés nem maradt ránk. Feltehetően hatéves korában kerül a református falusi tanodába, így elemi iskoláit valószínűleg 1790 és 1797 között járja, de az sem lehetetlen, hogy ki-kihagy hosszabb időket, s így alaptanulmányai 1799-ig elhúzódnak. Ebben az időben a falusi tanítók, a rektorok sűrűn váltogatják egymást, előbb Dulló Zsigmond, majd Vadasdi Mihály, végül Létzfalvi Orbán Zsigmond a körösi iskolamester. Úgy tűnik tehát, hogy ez az állás nem volt túlságosan vonzó. Az oktatás – legalábbis elvben – az Erdélyi Református Főkonzisztórium 1786-ban kibocsátott nevelési rendelete szerint folyt.

NAGYENYEDI SZOLGADIÁK (1799–1807)

Tizenöt éves korában, mondhatni az utolsó pillanatban (16 éves korában, mint legidősebb fiú, ő is határőr katona lett volna) kiszakad a szülői környezetből. Apja gyalogosan a mintegy 300 km-re levő Nagyenyedre kíséri, ahol a székelység díjmentes főiskolájába adja fiát.

A Bethlenianum, a Bethlen Kollégium mintegy 800–900 diáknak ad tanulási lehetőséget. A Református Konzisztórium felügyelete alatt működő egyházi iskola lelkészeket és egyházi iskolai tanítókat képez ki. Alapítványai és birtokai révén önfenntartó. Az akadémiai rangú főiskola saját törvényei, szigorú rendszabályzati előírások szerint működik. Az oktatás az 1769-ben kibocsátott szabályzat, a *Methodus docendi* alapján történik.

Az alsó (gimnaziális) tagozat 8 évig tartott, a 8 classis: declinista (rudimenta), conjugista, grammatica, syntactica, rhetorica, poetica, graeca, logica. Itt a felső tagozatos diákok mint köztanítók tanítanak. Az oktatás nyelve a harmadik osztálytól már latin.

Csoma kezdő kollégiumi éveiről egykori tanuló társainak (Hegedűs Sámuel, Újfalvy Sándor) visszaemlékezései számolnak be. Eszerint Csoma az alsóbb tagozatban szolgadiák volt, az ingyenes tanítás és a kollégiumi eltartás ellenében a kollégium közmunkáiban vett részt. A későbbiekben már korrepetitor is, gazdag diákok tanítója. Szüleivel levelezik, velük még szünidőben sem találkozik a nagy távolság miatt. Csoma nyáron házitanítóskodik Szászvároson, vagy Enyeden marad a kollégiumban. A hagyomány szerint csak 1802-ben látogat haza, apja halálakor.

NAGYENYEDI AKADEMITA (1807–1815. június 16.)

Az alsó tagozat elvégzése után a legjobbak vizsga letételével léphettek a felsőbb tagozatba, melyet ünnepélyes aktus, a saját kezű bejegyzés, a subscriptio fejezett ki. Ekkor akademita, vagy más kifejezéssel (öltözetük alapján) togátus lett. Csak ekkortól kapja meg a megtisztelő deák rangot, az „úr” megszólítást. A deákok már többféle ösztöndíjat is elnyerhetnek, melyek közül a legjelentősebb a fejedelmi alapítvány ösztöndíja. Aki ezt megkapja: principista.

Csoma is principista, aki emellett mint az alsóbb tagozat tanára (osztálytanító vagy köztanító) is külön illetményt kap. Így Csoma életében jelentős változás áll be: szolgadiákból köztisztviselőként álló deák lesz, amit egyes-egyedül tanulásával ért el. A felsőbb tagozatban 7 évig tanul, ebből 3 év bölcsészettel, 4 pedig teológiával telik el. Tanárai közül elsősorban Herepei Ádám, Benkő Ferenc lehet rá hatással, előbbi történelmet, utóbbi földrajzot tanít. Képzetének kialakításához bizonyos, hogy a tudományos disputák, a kollégium gazdag könyvtára (1817-ben 8000 könyvből áll) is sok segítséget nyújt. Anyanyelve mellett megtanulja az iskolában oktatott latin, ógörög, héber és német nyelveket, magánszorgalomból pedig a románt és franciát is, de nem lehetetlen, hogy már ekkor elsajátította a török nyelv alapelemeit is. Az ekkor kibontakozó magyar nemzeti érzés hatására mi sem természetesebb, hogy Csoma is, mint sok diáktársa, a magyarság eredete és régmúlt története iránt érdeklődik. A visszaemlékezések szerint már ekkor elhatározza, hogy megkeresi Ázsiában a visszamaradt rokonokat.

Csoma felsőbb tanulmányai befejeztével mint senior még egy évig Enyeden marad, s végső vizsgáját 1815. június 16-án teszi le. Közben már külföldi egyetemre készül, amihez biztosítani kell a katonai felmentést (1813. december 13., megkapja 1814. május 19-én), reverzálist kell fogadnia, hogy papi pályán marad (1815. július 1.), végül pedig útlevelet kell kérnie (1815. július 2., megkapja 1815. december 31-én).

GÖTTINGENI EGYETEMISTA (1816. április 11.–1818. július 29.)

Érkezésének időpontja körül bizonytalanság uralkodik. Útlevelét csak 1816 januárjában vehette kézhez a fennmaradt okiratok tanúsága szerint, ugyanakkor ő maga 1825. január 18-i levelében azt írja, hogy 1815. augusztus 1-től Németországban van. Mivel Csoma visszaemlékezései rendkívül pontosak, így ezt a dátumot aligha vonhatjuk kétségbe. Viszont az is tény, hogy július 1-én még biztosan Nagyenyeden tartózkodik, s 1 hónap az odaérkezéshez elég kevés időnek tűnik. Két megoldás lehetséges: vagy úgy értette Csoma, hogy augusztus 1-én indult útnak, s az útlevelet Bécsben kapta meg, vagy pedig az útlevelet nem várta meg (valamilyen esetleges ideiglenes átlépővel pótolta), s augusztus 1-én átlépte a német határt.

Útvonala sem ismert, feltehető, hogy az enyedi diákok szokott útját követi: Nagyenyed, Kolozsvár, Nagyvárada, Buda, Bécs, Prága, Drezda, Lipcse, Halle, Göttingen. A felsorolásból csak Bécs biztos, mivel ott néhány napot eltöltött.

Göttingenben az egyetemi oktatás nyári féléve április 12-én kezdődik, s júliusban ér véget, míg a téli félév október 16-tól március közepéig tart. Az ún. angol ösztöndíjjal tanul, ez azonban elég csekély. Az első évben ingyenes étkezéssel még elegendő, de ennek megszűntével kénytelen öccséhez fordulni támogatásért. (1809-ben édesanyja is meghal), aki egy földrész elzálogosításával (1817. március 20.) 100 arannyal támogatja bátyját. Ezt az összeget Csoma kölcsönadja az 1817. december 6-án távozó Kanyaró Mihály nevű diáktársának, vesztére, mert csak hosszú idő elteltével képes visszakapni, ami hátráltatja céljaiban. Göttingenben mindenestre még egy félévet marad, s távozási bizonyítványát 1818. július 29-én datálják. Közben meghívást kap (kelt 1818. március 13.) Máramaroszigetről, ahová elkésznek és tanárnak hívják, de ő visszautasítja.

A Göttingeni egyetem új világ Csoma számára. Egyrészt maga az egyetemi városi élet, a soknemzetiségű hallgatóság (1132-ből közel 200 külföldi), a német tanítási nyelv, a professzorok lakásán tartott órák, a hatalmas könyvtár (300 000 kötet, 5000 kézirat), a polgárosult életmód adta világi tudományos élénkség mind-mind újdonságot jelent Csoma számára. Nem tudjuk, hogy a szünidőket hol és hogyan tölti, de joggal tehető fel, hogy más német városokat is meglátogat. A kollégiumi életmódhoz szokott Csoma itt egy sokkal nyíltabb világot ismer meg. Nyelvismerete egyrészt megalapozottabb lesz elsősorban a német, de a francia és török nyelvet illetően is, másfelől pedig új nyelveket tanul: angolt,

arabot, amelyekről biztosan tudjuk, hogy nagy erővel tanulja, de könyvtári kölcsönzései alapján feltehetjük, hogy legalábbis alapfokon az olasz és spanyol is szerepel olvasási nyelvei között.

Göttingen legnagyobb élménye Csoma számára azonban mindenképpen az orientalisztika megismerése. Nemcsak tanáraitól, nemcsak a gazdag könyvtárból értesül a kor színvonalán Keletről, hanem a közhangulatból is, hiszen Nyugat-Európa csaknem minden országa részt vett a gyarmatosítás folyamatában. A tudomány területén új tudománysszak teszi meg kezdeti lépéseit: az Európa számára idegen, de most már elérhető világ, Kelet kutatása, az orientalisztika. Csomát a gyarmatosítás okozta láz nem érinti, nem is érintheti. Annál inkább jut eszébe régi álmodozása, amely ebben az új megvilágításban nem is válik megvalósíthatatlanná. A gyarmatosítók nyitotta résen ő is eljuthat Ázsiába, biztosított a gyakorlati kivitelezés lehetősége. Megnövekszik az érzelmi indíték súlya is: a soknemzetiségű egyetemi hallgatóság között alighanem a magyar az egyetlen, melynek nyelve egyik európaival sem rokon. Végül pedig elsősorban Eichhorn óráin megismerkedik az orientalisztika forrásaival, s felteszi, hogy arab forrásokból népének egykori történetére is lehet feljegyzéseket találni. Jóval később Csoma minderre csak úgy emlékezik vissza: Németországban fáklyát gyújtott, vagyis végérvényesen eltökélte, hogy Ázsiába utazik az őshaza felkutatására.

Göttingeni évei alatt meleg barátságot köt Ungi Mártonnal, Borgátai Szabó Józseffel, akik visszaemlékezéseikben elevenítik fel a diákevek akkori élményeit.

Feljegyzései szerint 1818. szeptember 5-én hagyja el Németországot.

A KOLOZSVÁRI TUDÓS KÖRBE (1818–1819 tele)

Göttingenből 1818 decemberében érkezik Kolozsvárra, s nem is tölt ott hosszú időt, mert még a tél folyamán ellátogat a Szilágyságba, Kővárvidékre és ezenkívül Nagyenyedre, ahol beszámol göttingeni élményeiről. Mégis jelentős ez a talán mindössze néhány hét számára, mert immár érett elhatározással, göttingeni bölcsességgel olyan hazafias érzelmű tudósokkal találkozik a baráti asztaltársaság jellegű Tudós Körben, mint Kenderessy Mihály, akinek anyagi támogatását, erkölcsi biztatását egész életén át megőrzi emlékezetében; Cserei Miklós, akinek magyar őstörténeti könyvtára roppant gazdagságú, Gyarmathi Sámuel, a finn-ugor nyelvrokonság elméletének megalapozója, Hegedűs Sámuel enyedi professzor, egykori barátja és tanára, idős és ifjú Szilágyi Ferenc és még sokan mások, akiket Csoma már régebben, göttingeni útja előtt is ismert. A bátorító, lelkesítő barátok mellett többen le is akarják beszélni a kockázatos út vállalásáról, az „eszels tervről”. Utóbbiak közé tartozik Hegedűs Sámuel is, akinek ezt Csoma sohasem bocsátja meg.

Aligha lehet kétséges, hogy Gyarmathi Sámuel lehet annak az elhatározásnak a kiváltója, hogy Csoma még útnak indulása előtt a szláv nyelvekkel is meg kíván ismerkedni, s e célból Temesvárra indul, ahol jelentős lélekszámú délszláv lakos él.

SZLÁV NYELVTANULMÁNYOK (1819. február 20.–november 1.)

A tél végén Csoma már Temesváron van, útiköltségére Kenderessy 100 aranyat ad. Nem szándékszik csak négy hónapot tölteni itt, de a pénzszűke (Kanyaró adósságát ide várja) miatt útja kitolódik.

Elég gyorsan elsajátítja az óslávot, melynek segítségével a különböző dialektusokat is megérti – jelenti örömmel barátjának 1819. szeptember 29-én kelt levelében. Adósságát ekkor kapja meg, így továbbutazhat. Ahogy elindulásakor tervezte: Karlovic (Újvidék), majd onnan pedig Zágráb (Horvátország) az úticél. Érezhetően nagyon siet, mert jóformán oda sem ér, már indul is vissza. Utazással együtt erre a „pótútra” mindössze egy hónap jut.

NAGYENYEDEN, UTOLJÁRA (1819. november)

Előbb Kolozsvárra visz az útja, ahol Schédius Lajos, neves pesti professzor biztató levele várja, aki Gyarmathi Sámuelről értesült a nagy elhatározásról. Bizonyára meleg barátsággal búcsúzik hű patrónusától, Kenderessy Mihálytól, s máris Nagyenyedre érkeznek. Itt november 23-án ideiglenes határátlépőt vált ki, s útnak indul Ázsia felé.

Az utazásra jóformán semmilyen fedezet sincs. Pénze alig van, igaz ugyan, hogy eddigi utazásai során se volt sok, s bízik abban, hogy mint eddig, az ingyenes gyaloglás s a gyermekkor óta megszokott igénytelenség kisegíti majd. Siet, még a tél elmúltát sem akarja bevágni, bár célba vett útiállomásain senki sem várja. Nem tudja, hogy miből fog megélni, azt sem, hogy másnap hol lesz a szállása. Csak egy bizonyos előtte: meg kell találni valahol Ázsiában a visszamaradt honfitársakat, hogy mondhasa: „végre magyarok közt vagyok”. Vagy ha az őshazát nem is sikerülne már fellelni, legalább a vándorút emlékhelyeinek nyomára fog bukkanni egy-egy helységnévben, egy-egy rokon nyelvnek a szókincsében, Európában ismeretlen egykori ázsiai históriák feljegyzéseiben. Ungi Márton barátja mondja róla:

„Mint a kettős honú vándormadár, nyugtalanul repdes, mikor természeti hatalmas ösztöne megint, hogy másik honába költözése ideje közeleg: úgy Kőrösinket nem hagyta már többé nyugodni egy legyőzhetetlen titkos ösztön, a nemzünk régi eredeti hona felé repeső óhajtozó vágy.”

NAGYENYEDTŐL TEHERÁNIG (1819. november 23.–1820. október 14.)

Nagyenyed (1819. november 23.), Nagyszeben (november 27.), *Vöröstorony-szoros* (november 28.), Bukarest (1819. december eleje–1820. január 1.), dunai átkelés (január 3.), Szófia (január 11.), Philippopolisz (január 16.), Énosz (1820. január vége).

Hajóút: Énosz (1820. február 7.), Khiosz, Rhodosz, *Alexandria* (február 28.–március 15.), a ciprusi Larnaca, Szidón, Bejrút, Tripoli, Latakia (1820. április első napjai).

Újra gyalogosan: Latakia (1820. április 6.), *Aleppó* (április 13.–május 19.), Urfa, Mardin, Moszul (ahonnan tutajon megy tovább a Tigris folyón), *Bagdad* (1820. július 22.–szeptember 4.), Kermánsáh, Hamadán, *Teherán* (1820. október 4.).

A határt 8 hétre szóló vízummal lépi át egy zöld viaszosvászon tarisznyával az oldalán, oly kevés pénzzel, mely igen szegényes életmód mellett is Teheránig elfogy. Konstantinápolyba szeretett volna menni, hogy az arab történeti forrásokat tanulmányozza, de Edirnénél (Drinápoly) a pestis miatt megtorpan, s a Mari-ca folyó völgyében halad tovább Énoszig, ahol hajóra száll, s Alexandriába érkezik. Az arab forrásokat azonban itt sem tudja tanulmányozni, sőt tervei szerint Kairóba sem tud utazni, mivel itt is pestis tör ki, mely továbbkergeti.

Eleinte felkeresi az osztrák követségeket (Alexandria, Latakia), hogy vízumát láttamoztassa, Aleppóban már csak olasz követséget talál, innen kezdve ázsiai ruhát ölt, és az angol követségeken jelentkezik (Bagdad, Teherán). Később hálával emlékszik meg azokról, akik útján támogatták: Schäfer József tiroli származású kovácmester Alexandriában, Pohle Ignác cseh kereskedő Aleppóban, az ő ügynöke, Swoboda Antal Bagdadban, Bellino angol követségi titkár Bagdadban.

A pestis ugyan megakadályozza, hogy tervei szerint arab forrásokat tanulmányozzon, mégsem vesztí kedvét, mintegy kihagyva ezt a programot, eredeti úti-célját (Belső-Ázsia) követi. Útja során tökéletesíti török, arab és angol nyelvtudását.

TEHERÁNTÓL TIBET KAPUJÁIG (1820. október 14.–1822. április 17.)

Teherán (1820. október 14.–1821. március 1.), Nisápur, *Mesched* (1821. április 18.–október 20.) Merv, *Buhara* (1821. november 18.–november 23.), Balh, Hulm, Bámiján-szoros, *Kabul* (1822. január 6.–január 19.), Dakka (január 26.), *Pesavar*, Ravalpindi, *Lahor* (1822. március 12.–március 23.), Amritszár, Dzsammu, *Szrinagar* (1822. április 17.).

Csoma már 1820 szeptemberétől iráni (perzsa) földön jár, azaz olyan országban, amelynek a nyelvét nem ismeri. Fölismeri a perzsa nyelvtudás fontosságát,

s elhatározza, hogy megtanulja ezt a nyelvet is. Közben tökéletesíti angol tudását, mivel Teheránban az angol követségen a Willock testvérekben baráti segítők-re talál.

Pénze elfogy, levéllel fordul a nagyenyedi patrónusokhoz, hogy támogassák további útjában. Ez az első hazai levele, melyet csak sokkal később követ az 1835. július 18-án keltezett levél. A választ azonban nem várja meg, mivel a Willock testvérek anyagiakkal is segítik, így tovább tud utazni. Tudatában van, hogy útja innen már az európaiak számára veszélyes területekre visz, ezért Teheránban hátrahagyja valamennyi iratát, szellemi végrendeletét tartalmazó levelét is (1821. március 1-én kelt levél a nagyenyedi professzorokhoz, melyet G. Willock csak az 1823. május 12-én kelt levelében továbbít). Örmény ruhában folytatja útját, hosszú ideig (1822. január 26-ig) nem érintkezik európaiakkal. Bár huzamosabb ideig tartózkodik Meshedben, a felkutatására vállalkozó J. B. Fraser angol utazó mégsem jut nyomára, a diplomáciai úton folytatott keresés csak 1825. márciusában éri utol.

Hogy mivel töltötte idejét Meshedben, nem tudjuk. Későbbi igen szűkszavú útjelentéséből ugyanis nem derül ki, hogy ezt a féléves időszakot Horászán fővárosában „csak” perzsa nyelvtudása tökéletesítésére fordította-e, avagy perzsa források tanulmányozására is módja nyílt. Hosszabb időtöltését a szomszéd tartományokban uralkodó háborús villongásokkal indokolja. A turkománok földjén (ma: Türkmenisztán) át Buharába érkezik.

Buharába nagy reményekkel érkezhet, hiszen vagy ezen a tájon („Nagy-Buhária”), vagy Jarkend vidékén („Kis-Buhária”) véli megtalálni a magyarság őshazáját. Az ekkor még független emirátus fővárosából egy háborús vaklárma ötnapi tartózkodás után gyors távozásra készíti, mégpedig Afganisztán felé. Elhatározása ma is talányos, több okból is. Orosz nyelvtudása, európai származása talán elegendő védelmet nyújtott volna háborús helyzet kialakulása esetén is. Az is ismeretlen, hogy ha mindenképpen helyesnek vélte Buharát elhagyni, akkor miért nem Szamarkand felé veszi útját, ahogy azt tervezte is. Végül pedig: ha „Nagy-Buhária” legalábbis egyik, de mindenképpen fontos úticélja, akkor miért nem tér vissza a háborús helyzet elmúltával, miért határoz úgy, hogy késlekedés nélkül, néhány ezer kilométeres út vállalásával, Kasmíron át Jarkend felé veszi útját.

Afganisztánban sem időzik sokat. Érezhető megnyugvással csatlakozik Allard és Ventura francia katonatisztekhez, velük kel át a híres és hírhedt Haibárszoroson, s ezzel már indiai földre lép. Mivel az évszak nem alkalmas arra, hogy egyenesen Kasmír felé vegye útját (Pesavarból vagy Ravalpindiből Szingarba), elkíséri a franciákat Lahorba, a szikh birodalom félelmes hírű maharadszájának, Randzsit Szinghnek fővárosába, útítársainak állomáshelyére. Jól érzi magát társaságukban, melyet bizonyít az, hogy amikor később (július) útja bizonytalanná válik, ide szándékozik visszatérni. Ennek ellenére itt sem időzik hosszasan, a szikhiek szent városát, Amritszárt érintve Dzsammuba, a dogra rádza fővárosába utazik, ahonnan a Banihál-hágón keresztül Kasmír fővárosába, Szingarba ér.

IDE-ODA SZRINAGAR ÉS LEH KÖZÖTT (1822. április 17.–1823. június 17.)

Szrinagar (1822. április 17.–május 19.), *Leh* (1822. június 9.–július 4.), *Drász* (1822. július 16.), *Leh* (1822. augusztus 26.–október vége), *Szrinagar* (1822. november 26.–1823. május 2.), *Leh* (1823. június 1.–június 17.).

A sors érdekessége, hogy Csoma a 434 km távolságú Szrinagar–Leh utat teljes egészében háromszor, több mint felét (Leh–Drász: 287 km) pedig kétszer teszi meg egy év leforgása alatt.

Szrinagarból egyhónapi tartózkodás után, 1822 májusában indul úticélja, Jarkend felé. Száztíz kilométer gyaloglással éri el a Zodzsi-hágót, Nyugat-Tibet, azaz Ladak kapuját, ahonnan már a Himalája hegyvidékén folytatja útját tibeti falvak és lamaista kolostorok mentén. Így ér Ladak fővárosába, Lehbe, a karavánutak találkozóhelyére. Majd egy hónapot vár, hogy megfelelő útítársakkal Jarkend felé meginduljon, mindhiába. Úgy dönt, hogy visszafordul, s Lahorba megy. Ekkor útközben, Drász falucskánál találkozik W. Moorcrofttal, a brit indiai kormány megbízottjával, akivel barátságot köt, s visszakíséri Lehbe. Nehéz lenne eldönteni, hogy már ekkor megszületett-e Csomában a végzetes döntés, vagy csak később, fokozatosan alakul ki benne az elhatározás, hogy az európaiak számára eddig ismeretlen nyelvet, a tibetit megtanulja, s elkészítse annak szótárát és nyelvtanát. Az mindenesetre tény, hogy ebben a döntésben Moorcroft rábeszélése alapvető fontosságú. Moorcroft szeptember végén Szrinagarba megy, Csoma még Lehben marad Moorcroft útítársaival G. Trebeckkel és Mir Izzat Ullahhal, akik Lehben csatlakoztak Szpitiből visszatértükben Moorcroftékhoz. Csoma mindenesetre megkezdí tibeti nyelvtanulmányait a perzsa közvetítő nyelv segítségével. Október végén mindhárman követik Moorcroftot Szrinagarba, ahol Csoma öt hónapot tölt. Ekkor véglegesedik a terv, Moorcrofttal áprilisban megállapodik, hogy elkészít egy tibeti–latin szótárt és egy tibeti nyelvtant, Moorcroft pedig pénzsegéllyel és ajánlólevelekkel látja el. Az ajánlólevelek a lehi udvarnak, a zanglai főlámának, Szangye Puncognak (későbbi tanítómestere) szólnak, de magával visz egy ajánlólevelet a legészakibb brit indiai határőr-parancsnoksághoz Szabáthuba is (ezt majd csak 1824. november 26-án adja át). Ez utóbbit arra az esetre adja Moorcroft, ha a megbeszélrt határidőig mégsem találkozhatnak. Ő ugyanis elválásukkor Buhara felé indul, ahol sejtése sajnos valóra is válik, mivel kétes körülmények között meghal. Moorcroft egyidejűleg a kalkuttai kormány részére is elküldi „szerződésüket” (1823. október 10-én iktatják Kalkuttában levélét). Csoma ezekről már mit sem tudva, immár harmadízben Lehbe érkezik, hogy néhány hetes előkészítés után megkezdje tibetisztikai tanulmányait valamelyik félreeső kolostorban.

Leh (1823. június 17.), *Zangla* (1823. június 26.–1824. október 22.), *Padam*, *Tetha*, *Kargiak*, *Szingo-hágó* (Lahul északi kapuja), *Darcsa*, *Kjelang*, *Rohtang-hágó* (Lahul déli kapuja, mely a Kulu-völgytől elválasztja), *Manauli*, *Szultánpur*, *Mandi*, *Szuket*, *Bilászpur*, *Szabáthu* (1824. november 26.).

Miután *Lehben* *Moorcroft* ajánlóleveleit átadja, kilencnapig gyalogúttal a Zanszkárban levő *Zangla* kolostorba érkezik, ahol a lehi udvar bizalmi embere, *Szangye Puncog* fogadja. Ő az, akit *Csoma* mindvégig csak mint „a láma” nevez. Annyit már tud, hogy megértesse magát a csak tibetiül beszélő lámával. Segítségével elmélyíti tudását mind a beszélt, mind pedig az irodalmi (írt) tibeti nyelvben, és megkezdji tájékozódását a sajátos tibeti műveltségben, amelyről *Moorcroft* sejtette, hogy nem közönséges értékű. A várakozást a tények azonban nemcsak igazolják, hanem jóval felül is múlják. Az irodalom roppant gazdagsága arra készíti *Csomát*, hogy eligazító sillabuszokat írasson egyrészt „saját” lámájával, másrészt nagy hírű hittudorokkal, akik „a láma” közeli ismerősei. Így készít kompendiumot *Cultrim Gyaco* és *Kunga Csöleg*. Ez utóbbi a neves dzongkuli kolostor apátja, akit a hagyományok szerint *Csoma* többször meg is látogat. Közben célját sem feleli, szorgalmasan készítgeti a nyelvtant és a szótárt, mégpedig igen mostoha körülmények között. Tudatában van munkájának jelentőségével: a még mindig létező nagy „terra incognita” feltárásának fontosságával.

Ismeretlen okokból a *Moorcroft*tal megbeszélte határidő előtt távozik *Zanglából*. Egyedül indul útnak, a lámával megállapodik, hogy *Szultánpur*ban bevárja, s ott dolgoznak tovább. A láma azonban késlekedik, a hágók elzáródnak, ezért *Csoma* úgy határoz, hogy *Moorcroft* meghagyása szerint *Szabáthuba* megy.

SZABÁTHUBAN, ELŐSZÖR (1824. november 26.–1825. június 6.)

Másfél évi kíméletlen megpróbáltatások után leereszkedve a Himalája zordon éghajlatú vidékéről, *Csoma* minden bizonnyal örömmel érkezik az európai kultúrájú brit határőr-parancsnokságra. A meleg fogadtatást már csak azért is joggal remélheti, mivel zsebében viszi *Moorcroft* ajánlólevelét. Az őrhely parancsnoka, *C. P. Kennedy* százados barátságosan fogadja, de a kötelező óvatossággal. A magyar alattvaló érkezését azonnal jelenti az ambálai felettes szerveknek, mellékelve *Moorcroft* ajánló sorait is. Másnap már megszületik a döntés: *Csomát* fel kell tartóztatni. Ambála az ügyet egyidejűleg a kalkuttai főkormányzósághoz jelenti. Ha máshol nem is, itt minden bizonnyal tudnak már *Moorcroft* kilétéről, s az is valószínű, hogy *Szrinagarból* írt egykori „szerződésüket” is megtalálták az irattárban. Igazolójelentést kérnek mégis a biztonság kedvéért, melyet *Csoma* részletes beszámolóban teljesít is. Ez a beszámoló eddigi utazásának egyetlen hiányos feljegyzése. A főkormányzóságot megnyugtatója a jelentés, nemcsak bizalmat, hanem havi 50 rúpiát is ad a tanulmányait továbbfolytatni óhajító *Cso-*

mának. Együttal a kormány utasítja a Bengáli Ázsiai Társaságot, hogy vegyék fel Csomával a kapcsolatot.

A kényszerpihenő idején ért keserű élményeket, amelyekben az unatkozó gyakorlati „úri” társaság részesítette mint csodabogarat, évek múltán is felelegeti. Szerencsére igaz barátokra is lel, mindenekelőtt Gerard orvos személyében. Éppen az ő tanácsára dönt úgy, hogy a kevésbé veszélyes Szatledzs-völgyben kísérel meg megfelelő kolostorra és tanárra szert tenni, s az orvos ajánlólevelével ellátva erre veszi útját, amikor az esős évszak beállta előtt elindul.

Csoma felbukkanásakor tartózkodik Kalkuttában éppen G. Willock, aki 1825. március 20-án kelt levelében gyorsan értesíti Teheránban levő testvérét az örömhírről. H. Willock pedig továbbítja a jó hírt, így jut el haza is a régen várt tudósítás (1825. szeptemberében).

PUKTAL, A MÁSODIK KOLOSTOR (1825. november 10.–1826. október)

Szabáthu (1825. június 6.), a Szatledzs völgye: Kotgarh, Kanam; a Szpiti völgye: Nahó, Szungnam; Kunzam-hágó (Szpiti és Lahul között), Tetha (1825. augusztus 12.). Puktal (1825. november 10.), Kulu-völgy(?), Szabáthu (1827. január?).

Útnak indulásakor még habozik, hogy melyik utat válassza, az ismertet, amelyen Szabáthuba érkezett, vagy a számára ismeretlen Szatledzs-völgyit. Az utóbbi mellett dönt, de úgy tűnik, megbánja, mert panaszkodik az út tekervényessége miatt. Végül ismét Zanszkárban lyukad ki, „a láma” faluját, Tethát 2 hónapi úttal éri el. A láma csak egy jó hónapra rá tér haza, ekkor egyeznek meg, hogy Puktalban, az ottani kolostorban fognak dolgozni egy éven keresztül, majd pedig a láma óhajának megfelelően együttesen mennek Szabáthuba.

A láma azonban most nem tartja meg szavát, huzamos ideig távol van, Csoma jobbára magára marad Puktalban. Csoma ingerülten panaszkodik később a láma hanyagságáról, amely őt a munka megnyugtató befejezésében meggátolta. Nyelvtana anyaggyűjtésével elkészül, szótára azonban még sok munkát kíván. Kissé kárpótolja a csalódott Csomát, hogy igen gazdag tibeti könyvszámmánnyal térhet vissza Szabáthuba.

Még Puktalban éri a Bengáli Ázsiai Társaság első levele, melyben H. H. Wilson a Társaság segítségét ajánlja fel. A szándék értékét csökkenti, hogy a levél majd egy évi hányattatás után került Csoma kezébe.

1826 késő őszén indul vissza Szabáthuba. Sem az útvonalat, sem az indulás és érkezés időpontját nem ismerjük, csupán feltételezzük, hogy a Kulu-völgyön át érkezik meg, s ebben az esetben valószínű, hogy ott el is tölt egy-két hónapot.

SZABÁTHUBAN, MÁSODSZORRA (1827. január–1827. június vége)

A puktali félsiker Csomát meglehetősen keserű hangulattal töltötte el, az igazi csalódás azonban Szabáthuban várja. Érkeztekor már Kennedynél volt az Ázsiai Társaság levele, amelyben Wilson értesíti őt a *Szirámpuri szótár* megjelenéséről. Ezt a tibeti–angol szójegyzéket Kalkuttában úgy fogadták, mint amelyik a régóta hiányolt feladatot betöltötte. Nincs hát szükség egyéb, bizonytalan próbálkozásra. Legalábbis Csoma ezt érezte ki Wilson leveléből, no meg azt is, hogy támogatása érdekében új kérvényt kell benyújtania. Szorult anyagi helyzetén Kennedy próbál segíteni levelekkel, s azzal is, hogy április elején bemutatja Amherst lordnak, a főkormányzónak. A Bengáli Ázsiai Társaság olyan határozatot hoz, hogy Csoma segélyezése a kormányra tartozik, amely eddig is gondját viselte. Gerard doktor is közbenjár érdekében, Csoma elkeseredett hangú levélben (1827. május) kéri a kormány támogatását, mely végre találkozik a főkormányzó kegyével: újabb három évig dolgozhat havi 50 rúpia illetménnyel.

Ez a második szabáthui félév még az elsónél is kellemtlenebb volt Csoma számára, mely alighanem hosszú ázsiai tartózkodásának legkritikusabb állapotát jelentette.

KANAM, A HARMADIK KOLOSTOR (1827. augusztus–1830 ősze)

Mint előző útján, most is a Szatledzs völgyében halad, s hamarosan Kanam kolostorában telepszik le. Ennek oka elsősorban az, hogy itt a teljes lamaista kánon, a *Kandzsúr* és *Tandzsúr* is megtalálható. Itt is „a lámával” dolgozik. Hogy a láma hogyan jutott ide, megbeszélék-e a találkozót, érte ment-e Csoma, üzent-e neki, nem tudjuk. Mindenesetre tény, hogy a láma most szűkebb hazájától, Zanszkártól meglehetősen messzire került, így zavartalanul dolgozhatnak. Ekkor teljesül a láma régi óhaja is, 1828 májusában Csoma ajánlólevelével körülnéz Brit Indiában. Ez a látogatás azért említésre méltó, mert a láma határozott érdeklődését bizonyítja a számára „idegen világ” iránt.

A kanami kolostor érezhetően közelebb van az élethez, hiszen a Nagy-Tibetbe vivő legkönnyebben járható út mentén fekszik. Így itt több a látogató is. Kanami tartózkodása alatt keresi fel a neves francia utazó, Victor Jacquemont is, aki később útikönyvében is beszámol a találkozóról. Nagyobb jelentőségű Gerard doktor látogatása 1828 szeptemberében, ő ugyanis Csoma régi ismerőse és pártolója azóta, hogy Csoma először érkezett meg Szabáthuba. Most mintegy összefoglalja azt az emberfeletti munkát, melyet Csoma a tibetisztikai tanulmányok sikere érdekében kifejtett, s amelynek most néhány hétre ő is szemtanúja lehetett. Ez az élmény arra készíti, hogy Szabáthuba érkezése után, 1829 januárjában egy terjedelmes levélben értesítse a tapasztaltakról a kormányt. A levél nemcsak India több folyóiratában jelenik meg, hanem Európa csaknem valamennyi újságában, így több magyar sajtóorgánumban is. Nem véletlenül. Ez a be-

számoló a legszínesebb képet adja az önmagáról csak kényszerből szóló Csoma önfeláldozó munkájáról.

A levél hatására Csoma végre megkapja az elismerést is, a Bengáli Ázsiai Társaság havi illetményt szavaz meg (a kormány által eddig is folyósított csekély összegű havi 50 rúpia mellé ugyanannyit), s felajánlja azt is, hogy könyveket küld Csomának. A Társaság segítőkészségét Csoma sértődötten s kissé sértőn utasítja vissza. A visszautasításban benne van az a több éves sérelemsorozat, mely Csomát érte. Szerinte azért is jogtalanul, mivel ő Moorcrofttal egyezséget kötött, s úgy érzi, hogy ezt a megállapodást a másik fél nem mindig tartotta be. Az esemény csak azért érdemel szót, mert belőle Csoma talán túlzó önértzetessége világlik ki.

A Kanamban töltött három nyugodt év legjelentősebb eseménye azonban az, hogy Csoma befejezi szótárát és nyelvtanát, s ezek mellett a buddhista terminológiai szótár kéziratát, a lamaista kánon kivonatolását, s több lényeges témát tárgyaló értekezésének vázlatát is elkészíti.

A láma 1830 júniusában távozik Zanszkárba. Ettől kezdve nincs róla több híradásunk. Nem tudjuk, hogy találkoztak-e még vagy hogy leveleztek-e, hogy a láma egyáltalán túlélte-e a Ladak számára szomorú 1834-es esztendőt. Egyetlen bizonytalan feljegyzés mutat arra, hogy talán tartották a kapcsolatot: 1842 áprilisában Dardsilingben Campbell átküld Csomának egy levelet, amely a kanami lámától érkezett. Hogy az a kanami láma „a láma” volt-e, nem tudjuk.

A lámát követően Csoma is hamarosan útra kel. Az esős évszak elmúltával, 1830 novemberében elindul Szabáthu felé. Hét év kitartó és alig érzékeltethető megpróbáltatásai a Himalája égig érő hegyormai között húzódó tibeti lamaista kolostorokban befejeződtek. Tarisznájában pedig ott van az, amire vállalkozott: a terra incognita felmérhetetlen értékű irodalmának kulcsa.

Harmadszorra már Szabáthuban is jó hír fogadja: várják Kalkuttában. Útvonalát nem ismerjük, csak feltételezzük, hogy az ún. Nagy Törzs Úton halad gazdag útipoggyászával Kalkutta felé.

KALKUTTÁBAN, ELŐSZÖR (1831. május 5.–1835. december 14.)

Csoma Kalkuttába viszi évek alatt gyűjtött, Szabáthuban felhalmozott tibeti könyveit, amely önmagában is jelentős érték, hiszen „értő szem” válogatta őket. Az igazi kincsek azonban mégiscsak saját kéziratos munkái, melyek éppen itt, Kalkuttában érnek majd sajtó alá.

Most gyorsan rendeződnek életkörülményei: az Ázsiai Társaság havi 100 rúpia illetménnyel könyvtárosnak alkalmazza, ő katalogizálja a Társaság gazdag tibeti könyvgyűjteményét, melynek java része Hodgson nepáli követ küldeményéből származik. Ki nem mondott feladata azonban természetesen a nyelvtannak és a szótárnak végleges elkészítése. Csomát aligha kell biztatni a kolostorokban gyűjtött anyag publikálására. Nagy munkáinak előkészítésével egyidejűleg több tu-

dományos tanulmánya jelenik meg a *Journal of the Asiatic Society of Bengal* folyóiratban: Tibet földrajzáról, egy tibeti irodalmi töredékről (1832), a kálacsakra- és ősbuddhaelmélet keletkezéséről, a tibeti útlevélről, a Sakja nemzetség eredetéről (1833), a szimbolikus számok használatáról, a tibeti gyógyászatról (1834). Közben a főművek is elkészülnek, 1832 decemberében az Ázsiai Társaság titkára bejelenti, hogy az alapvető munkák, a szótár és a nyelvtan, elkészültek. 1833-ban egész éven át tart a nyomdai előkészítés és a nyomtatás, míg végre 1834. január 5-én Prinsep, az Ázsiai Társaság titkára jelenti a Kormánynak, hogy a művek 500 példányban (feltehetően 250-250) napvilágot láttak. Bár Prinsep mindkét munkáról szól, valószínű azonban, hogy a szótár 1834 februárjában, a nyelvtan pedig 1834 decemberében jelent csak meg. Csoma 100 példányt kér belőlük, hogy széteszthassa azokat. Az előszóban Csoma nyilvános köszönetét fejezi ki az angoloknak a számára nyújtott támogatásért, nem elégszik meg azzal, hogy ez a köszönet „csupán” abban nyilvánuljon meg, hogy könyvei nyelvét az angolt választotta. Az Ázsiai Társaság 1834. február 6-án tiszteleti tagjául választja, mely gesztussal siet kifejezésre juttatni, hogy Csoma tudós munkáját a legmesszebbmenőkig elismeri.

A másik nagy élmény, amely Csomát Kalkuttában éri, az, hogy a hazai szó megtalálja. Neumann londoni osztrák követségi titkár levelét, s az azzal egyidejűleg elküldött pénzt, az országos gyűjtés végösszegét 1832. április 30-án veszi kézhez. Örömenél talán csak a lelkiismeret-furdalása nagyobb: mit tud jelenteni az ott-honiaknak a keresett őshazáról. Siet biztosítani honfitársait, hogy tibeti tanulmányai mellett nem adta fel eredeti célkitűzését, s talált is biztató szálakat a szanszkrit és magyar nyelv szorosabb kapcsolatáról – bár eddig még a szanszkrittal nem sok ideje volt foglalkozni. Alighanem ez az egyetlen elhamarkodott kijelentés Csoma tollából, amit élete során elkövetett. Tizenkét és fél év távollét után megbocsátható, hogy valami eredményt szeretne jelenteni, hiszen tudja, le is írja, tisztában van azzal, hogy Magyarországon tibetisztikai úttörő munkásságát nem fogják méltányolni. Így kerül aztán a tibeti szótár előszavába is a szanszkrit – magyar nyelvrokonság említése. Hogy igazolja kijelentését, Kalkuttában szorgalmasan tanulja a szanszkritot.

A Tudós Társaság levele, melyet Döbrentei Gábor titoknak küld neki, 1834 novemberében jut el hozzá. Ebből értesül a Társaság megalakulásáról. Csak 1835. július 18-án válaszol rá, mivel ekkor áll módjában 200 aranyat is küldeni a Tudós Társaság támogatására. Döbrentei ezt követően küldi el számára az 1835. szeptember 30-án kelt tagsági oklevelet, jöllelet a választás 1833. november 15-én megtörtént. Gyanítható, hogy Döbrentei előbb bizonyosságot akart szerezni Csoma biztos tartózkodási helyéről. Csoma a Tudós Társaságnak küldött levelével egy időben, 1835. július 18-án ír levelet, eljövetele óta első ízben, a Nagyenyesi Kollégium tanári karának is. Ezzel a levéllel 450 aranyat küld különféle alapítványokra és adományokra. A címzettek 1836 februárjában veszik át a pénzküldeményt, melynek igazolását megküldik Csomának is (ekkor már ő nincs Kalkuttában). A nagyenyesi levélben azt írja, hogy 1840-ig hazatér. Ezt csak úgy értel-

mezhetjük, hogy addigra Csoma biztos híreket akar magával vinni a hőn keresett őshazáról. Fentiekből láthatjuk, hogy Csoma csaknem minden keservesen megtakarított pénzét hazaküldi. Nem ez az egyetlen küldeménye, hiszen 1835 januárjában műveiből 50 példányt indít útnak, magyarországi és erdélyi szétosztásra (az elosztás a Magyar Tudós Társaság 1836. január 11-i ülésén történik meg).

Nem feledkezik meg a göttingeni alma materről sem. 1835. január 20-án kelt dedikációval ma is őrzi a nagy múltú intézmény a nemes ajándékot.

Ebben az időszakban még egy jelentős esemény történik, amely nagy hatással lehetett Csomára: Guláb Szingh dzsammui fejedelem megtámadja és meghódítja Ladakot (beleértve Zanszkárt is), ahol Csoma oly hosszú időn át tartózkodott. Bizonyára aggódik a lámáért, aki, mint ismeretes, a lehi udvar bizalmi embere.

PRÓBÁLKOZÁSOK ÉSZAK-BENGÁLBAN (1835. december–1837. november)

J. Prinsep már 1835. január 20-i levelében írja Döbrentei Gábornak, hogy Csoma utazást forgat a fejében Tirhut, Nepál, Lhasza tartományokba. Valóban, Csoma novemberben bejelenti utazási szándékát, melyet azzal indokol, hogy végcélját, melyért Keletre jött, még nem érte el. Három évre kér angol és perzsa nyelvű útlevelet, s december 14-én útra is kel. Egy hónap múlva Maldából írt levelében arról értesít, hogy Szikkimbe fog utazni. Újabb bő hónap elteltével Dzsalspáigüri-ből már arról számol be, hogy a költséges és veszélyes szikkimi és nepáli útról lemond, s a bengáli és szanszkrit nyelveket fogja tanulmányozni azon a vidéken. Az a körülmény, hogy csak a hazájából érkező leveleket kéri számára továbbítani, megerősíti, hogy ennek az utazásnak az indítéka magyar érzelmű volt. Az elkövetkező időben, több mint másfél évig, jobbára Titaljában tartózkodik. Sem ottani munkájáról, sem visszaérkeztenek pontos idejéről nincs forrásunk, csak annyit tudunk, hogy 1837 végén már Kalkuttában tartózkodik.

KALKUTTÁBAN, MÁSODSZOR (1837. december–1842. február)

Kalkuttában már várja az utazása előtt leadott, s időközben az *Asiatic Researches*-ben megjelent cikke, mely az egyik tibeti kánon elemzéséről szól (1836), s ugyancsak megjelentek azok a kisebb tanulmányok is a *Journal of the Asiatic Society of Bengal*-ban, melyeket Észak-Bengálból küldött: egy bhutáni zászló tibeti feliratról, egy tibeti ajándékozási sál szövegéről (1836).

Kalkuttában ismét az Ázsiai Társaság könyvtárában dolgozik, az újonnan érkező tibeti könyveket katalogizálja. Folytatja a tibetisztikai tanulmányok közlését, ekkor lát napvilágot a buddhizmus különböző felekezeteiről (*JRASB*, 1838), a tibeti történeti és nyelvészeti munkákról (*JRASB*, 1838), Buddha életéről (*As. Res.*, 1839), a *Kandzsúr* elemzéséről (*As. Res.*, 1839), a *Tandzsúr* tartalmáról (*As. Res.*, 1839) és a buddhista amulettekről (*JRASB*, 1840) írt értekezése.

Segít különböző misszionáriusoknak, akik zsoltároknak tibetire történő fordítását kérik tőle; készséggel tanítja S. C. Malant, az Ázsiai Társaság új titkárát tibeti nyelvre. Vele őszinte barátságot köt, legértékesebb tibeti könyveit neki ajándékozza, mikor Malan 1841-ben visszatér Londonba. Ez a barátság annál is inkább értékes, mivel tudjuk, hogy ekkor már rendkívül elkülönült, zárkózott életmódot folytat.

1841. szeptember 27-én kelt perzsa nyelvű útlevéllel 1842. február 9-én újra útnak indul, hogy Szikkimen át Nagy-Tibetbe, annak fővárosába, Lhaszába jusson, hogy onnan továbbmenve elérjen a jugarok földjére.

A VÉG: DARDZSILING (1842. április 11.)

A Terai mocsaras vidékén át 1842. március 24-én érkezik Dardzsilingbe lepcsá szolgáljával. Ott A. Campbell fogadja s siet segítségére, hogy szikkimi útjára mihamarább elindulhasson. Erre azonban már nem kerülhet sor, mert az útközben szerzett malária április 6-án ágyának dönti, s néhány napi tusa után, április 11-én hajnalban meghal. Másnap a dardzsilingi temetőben eltemetik. Sírjára az Ázsiai Társaság emel emlékkövet 1844-ben, jóval később pedig szülőfaluja és a Magyar Tudományos Akadémia helyez el az emlékkövön feliratokat (1910).

Élete során több ízben is költött halálhíre most igaznak bizonyul. Szülőházájában Hegedűs Sámuel, Kemény Zsigmond, Toldy Ferenc és Eötvös József mond nekrológot, közülük az utóbbi így zárja búcsúszavait: „Kőrösi emléke itt él közöttünk, s míg e határok közt szív lesz, mely hazája nevének feldobog, míg a magyar nemzetiségeért lelkesülni tud: dicső emléke felejtve nem lesz.”

LEVELEK

GYARMATHI SÁMUEL LEVELE SCHÉDIUS LAJOSHOZ

Kolozsvár, 1819. április 26.

Tekintetes Professor Ur! igen kedves Barátom Uram!

Harmadik levelemet veszi ezen tavasz kezdetétől fogva. Az elsőben Gyarmati Gáborért alkalmatlankodám, a' másodikban a' Tudományos Gyűjtemény Rédactorainak küldék egy Magy: Nyelv Mestert, de e' be már, paulo majora canamus! Egy olyan ifju ember támadott hazánkban, ki magát a haza gyönyörűségeire egészen fel áldozta. Ez Körösi, egy Három széki Székely ifju, ki az Enyedi Collegiumban tanulván, Göttingába mene, ott magát e' nemes czélra tökéletesíté, görög 's arabs nyelveket, 's más szükséges esméreketetkeztetvén. Onnan haza jöve, es it mulata a' télen, innen el mene Tömösvárra, hogy ott a Slavus nyelvbe belé kezdhesen, mellynél fogva Constancinapoly felé, es Ásiába, 's Muszka birodalomba utazhasson. Ásiába fogja magát az arabs nyelvbe tökéletesíteni, mellynél fogva minden vidékeken a' lakosokkal világosabban tudakozodhassék. De mind ezen készüléteknek mi hát a' fő célja? Ama' régi nagy kérdésnek nyomos és világos megfajtesze: Hol lakták régi őseink, és micsoda vidékekbe lehet találnunk azoknak ott volt mulatasok csaltatlan jeleit? Ezért ő kész Constancinapollyon altal menve, őszvejámi Asiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit, Muszkaország részeit, Finniát, 's talán Lapponiat is. Egy szoval el akar ő járni minden helyeket, a' mellyeknek látogatása ötet ezen felséges kérdésnek világosítására, 's megfajteszire legkisebb reménséget nyujtanak. Ő ezen nagy dologra ugy feláldozta magát meg vetette a' Szigeti Professorságot 's Papságot, mellyre hívták, és kész sok esztendőig mind e' fáradságát azon nemes vizsgálódásra feláldozni, semmi más jutalom reménysége nélkül, hanem csak hogy a'ba a' kimondhatatlan gyönyörűség[e] resze lehessen, hogy azt a' nehéz kérdést, mellybe sokan az iro asztalok mellett, némelleyek pedig Asiában is bujdokolva vizsgálodtak; ő fejthesse meg. Uram segild ötet!!! Hát az említett tehetségain kívül van é sok pénze is, hogy azzal e' nagy utat megtehesse? Az eppen nincs sok, hanem csak ányicska, a'menyivel Ásiába bé hathasson. Hát ott mivel el? Kész mindenütt minden tehetségit arra fordítani, a' mivel élélmit megkaphassa Tanit mindenütt az hol mulatnia kell, és ezáltal képzeli boldogulhatását. Az utazásra a' természetből olly vaskosan fel van ruházva; hogy nagy reszit edig tett utazásainak mind gyalog fojtatta, a' télen is; midőn némelleyeket az utakon a' farkasok megettek; ő gyalog, 40 mérföldet a' Szilágyságba, és Kővárvidékbe utazott, hordozván hátán házát, 's kebelibe kenyerit. Egy nevezetes segedelemre valo kutfejet képzelt egy planumba találni, mellyet Generális Pécsi Ur adott eszire Kővár vidékin találkoztván, ki azt javallotta, hogy találjon valami modot, melly szerint a' Berlinből elindulni készülő Humbold Társasá-

gához csatolodhassék. Melly nem éppen lehetetlen, mert Göt. Prof. Eichorn, ki neki különös nagy pártfogója; bizonyosan közbenjárója leszen; és végbe viheti a' Berlini Tudos Társaságnál; hol az ő érdeme nagy; hogy ezen érdemes Magyar vegyék bé azon utazo társaságba melly éppen azon vidékeken czéloz keresztül utazni, mellyek valaha Magyar Haza voltak. Humbold is nyerne benne, mert a' mit az ő magyartalan Társaságának egy tagja se tudna által látni, es megvizsgálni, azt ez az egy Magyar mindjárt által látná. Példának okáért: egy vagy más helység neve, mellen el utaznak, nem magyar szo é? Itt vagy amott előfordulo szók, mellyeket az emberek szájából hallanak; nem magyar szók é? Ezt; 's más hasonlót a' Humbold társaságában, az egy Körösin kívül senki végbe nem vihetné, es így ő általa azon társaság nagyon tökéletesülne, ő is azzal. Edig hiszem hogy Prof. Eichorn irhatott is iránta Berlinbe. Mikor tehát egy e'nyi tökéletességekkel biro, és magát olly érdemes emberekkel megesmértetett ifju indult olly dicsősséges Pályafutásra; legméltobb okunk lehet hogy általa Nemzetünk egy régen ohajtott czélt elérhet. Pénzel segítői is kezdetek támadni, mert Méltóságos Gub. Consil. Kenderesi Mihály Ur, egy a' legbuzgobb magyar Hazafiak közzül, már fizetett neki 100 P forintot ez esztendőre, 's írással is lekötölte magát, hogy míg azon utját járja, minden esztendőbe neki a'nyit fizet. Hát e' szép példán nem serkenhetnek e' más jo izlésű Hazafiak is még hathatósabb joltételre?

Ez a' nevezetes ember vala hát egy ollyan méltó tárgy, mellyet az én becses Barátomnak nyomosan megírni el nem mulathatám. Adja Isten jo orába lett légyen meg írva!!!

Csokolom ezerszer, és leszek utolsó piheneseimig Kedves Barátom Uramnak leghivebb barattya:

Gyarmathi Sámuel

De ut: vi. J J M T H 4 †
 De u t. vi. N E F S J Z A Gy
 J L 4 7 † 4 C A M B A M T † H C Z A
 E H A C J A N S U M S U J Gy R O E G

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE CSORJA FERENCHEZ

Temesvár, 1819. június 29.

Kedves Barátom!

Megengedjen hogy olyan sokat alkalmatlankodom – Nékem a most esztendei hónapjaim újra visszatértenek. Most esztendeje, a Kanyaro embertelensége miatt, éppen olyan nyughatatlan órákat töltöttem Göttingában, mint itt, Temesváron vagyok kénytelen most tölteni. Én innen még ez előtt egy hónappal vissza tértem volna, ha az az ember így meg nem tsalt volna – már most minden nap nevedeknek az akadályaim; és ha még tovább halad, annak a pénznek, melyhez tökéletes jussom van, kezembe jövele. eltsüggedtem hogy majd az eddig tett költségeimet kifizethetem. Kérem tehát, Édes Barátom! hogy, ha az embertelen ember még is a még hátralévő kétszáz husz forintot bénemküldötte volna, minek előtte Enyedről elmenne, ha más módot nem talál, írjon Tiszteletes Farago András barátomnak Szőkefalvára (per Medgyes) és ezen ide zárt leveleket, s még az ott lévőket is küldje el.

Én már kénytelen vagyok itt elvárni a dolognak kimenetelét. Én, imé, itthon megírtam, hogy ha olyan malitiosus lett volna, hogy még is össze nem tsinálta volna azt e nekem tartozó Summát, tehát azonnal mingyárt, a törvényes lépéseket megtétvén, minden idő haladék nélkül exequáltatni kell rajta. A pénz abban az esetben Enyedre fog küldetni, kérem, ne sajnáljon a postán e végre rendelést tenni, és az adressemet által adni; hogy mihelyt a pénz oda béküldetik, azonnal ide nekem elküldhessék. Vagy, ha olyan helyt lenne Barátom Uram, a honnan könnyen el lehetne küldeni, írja meg hogy küldjék oda, és a levelekre tett és tejendő költségeket kivéven, a többit azonnal indítsa lehozzám – Én úgy tudom, hogy nem tsak a Deligencetol, hanem a rendes postától is el lehet a pénzt mindenkor küldeni (valamivel többet fizetvén) ha úgy van, tselekedjék a szerint hogy annál hamarabb szabadulhassak – Minden esetre, minek előtte Enyedről elmenne, írjon nekem még egyszer, és írja meg, hogy mit remélhetek, és közelebb mitsoda nevezetesebb dolgok történtek. Kik jöttek haza Academiáról, kik mentek ki, vagy kik akarnak most menni. Tiszt Nagy György Uram – Fodor Mihály hol vagynak, hol volt a Synodus, ki volt a Praeses és Enyedről kik voltak a procedensek. És különösen, hogy Göttingából lehozták-e azon által adott Historiai Exemplart, és mennyiben vagyon vele megelégedve – ugyszintén Tiszt Keresztes Uram percipialta e, és meg akarnak é fizetni nekem érette vagy nem? utolljára, mitsoda reflexioval vagynak most ezen elkezdett planumom iránt, lehető remélleni, hogy elősegítői tanálatnak? Én nem félek hogy valaha megsgényenüljek azzal, hogy a Sláv nyelvek tanulásához fogtam; annyival is inkább hogy ezt az Erdélyiek közül eddig elé tudtomra, fundamentaliter még senki se

tanulta meg — holott ennek helyyes esmérete sok tekintetben igen nagy világosságot nyújt, de mind ezekről akkor többet, mikor szerentsém lessz személylyesen tanálkozni.

Tiszt Szász Lajost köszöntöm, köszönöm a tudositást, de még inkább meg fogom köszönni, és el fog kötelezni, ha a Kanyaronál maradt pénzem felvételében munkás volt.

Ujra kérem Kedves Barátom! hogy ha még is fel nem lehetett venni azt a pénzt ne sajnálja ezeket a papirossakat elküldeni, és a mennyiben teheti megindítani, hogy hadd kaphassam kezembe valahogy, és ezen levelem vételével engemet mindgyárt tudositani, miben áll ez a dolog. Tapasztalt barátságos indulattját továbbra is kikérvén, vagyok változhatatlan indulattal

Édes Barátom

Szerető baráttya

Körösi Sándor

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE CSORJA FERENCHEZ

Temesvár, 1819. szeptember 1.

Édes Barátom!

Ma már prima Septembris és én mégis Temesváronn nyomorgak!! igen, mert nagy adósságban vagyok, nem menekedhetem és itt a becsület, tisztelet csupán csak a pénz után jár, én ennélkül szűkölködöm, tehát megvettetésben vagyok! Ennyit kellene nékem szenvednem és hányodnom egy nem eléggé megfontolt jó tétémért – ennyit, mert már eltelik husz hónapja, a mióta a' miatt a' semmirevaló, megvetett Kanyaro miatt minden planumomból egészen kifordulván, a legnagyobb nyughatatlanságok között nyomorgak. Ezért kelle nékem a minap is mint egy eszeveszettnek a' Hazámot befutkosni, és sokféle rollam való terhes ítéletekre alkalmatosságot szolgáltatni!! Az az egy szerencsém volt, hogy mind e mái napig a legjobb egészségben vagyok, különben nem tudom, mi lett volna belőlem. – Már mindjárt hét hónapja lessz annak is, hogy itten vagyok; négy is elég lett volna, de akkor nem menekedhetvén, már azután ugy annyira megterhesedtenek környül állásaim, hogy éppen tellyességgel nem menekedhettem. Én a mint más alkalmatossággal is irtam volt, itt egy krajczárt se kerestem, minden időmet egészen a tanulásra fordítottam, hogy annál hamarább menekedhessem, ime mint megcsalatkoztam! – Az utolsó levele, melyet vettem ötöd napra, Julius 18dikáról volt, köszönöm érettem tett sok rendbéli fáradozásait. Még eddig a' Farago Barátomhoz küldött leveleknek semmi effectumait nem tapasztaltam – ez előtt háromhéttel ujra irtam volt Szőkefalvára, és megkértem volt, hogy mihellyt levelem veszi, tudositson a' dolog mivoltáról, és ha még se mehettek semmire, ujra kértem hogy kövessen el mindent, hogy minél előbb menekedhessem, de mind e' mái napig nem kaptam legkisebb választ is.

Édes Barátom! ha a közelebbi Diligence által, a mely ide a közelebbi szombaton érkezik, az a pénz még se küldetnék, ujra kérem a' legnagyobb barátságos bizodalommal, tudositson engemet mihelyt ezen levelem veszi, miben van az a' dolog – ha kapott Faragotol tudositást rolla; hanem pedig irjon néki ujra, hogy tudositson engemet. Egy szóval, ujra kérem, kövessen el mindent, a mit lehet, környüállásai megengednek, hogy már legfellebb Szeptember huszadikáig kaphassam azt a pénzt – én még azt a terminust el fogom várni, de annak utánna másképpen fogok disponálni, az én létemről, ha mégis nem kaphatnám azt a pénzt.

Tisztelem mind azokat, valakik rollam jo emlékezettel vagynak, különösen Tompa Ádám uramat nagyon sajnálom, hogy a Lexiconjai Göttingában maradtanak, én a portot, ha ki hozzák azok a' kik megvagnak az iránt kérve, szivesen kifizetem, ha pedig ott eladattanak, megforditom azt, a' mennyivel kevesebben

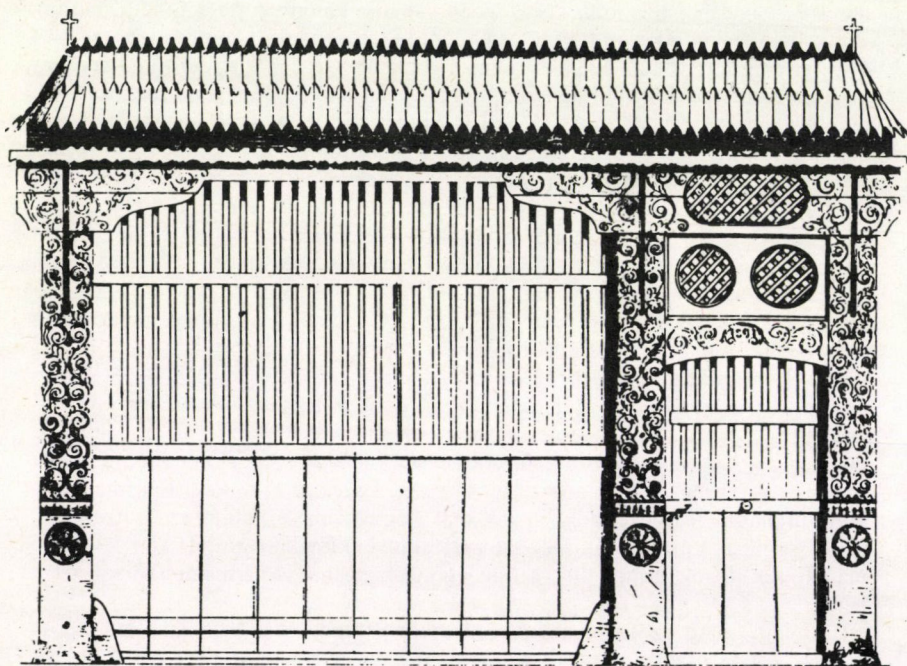
adattatnak el, mint a' hogy vétettek — erre nézve és a velem való levelezésre tett költségek kifizetésére, maradjon azon Historiai exemplároknak az ára, melyeket T. Professor Keresztes uramnak ígértem.

A Méltóságos G. urfira a' bé állott oskolai uj esztendőt különösen szerencsétetem, mind végig contentumot kívánok. Tapasztalt szives indulatjába magamat továbbra is bizodalmason ajánlván maradtam

Édes Barátom

szerető baráttya

Körösi Sándor

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE CSORJA FERENCHEZ

Temesvár, 1819. szeptember 29.

Kedves Barátom!

Én ugyan meglakám Temesvárt, akaratom ellen. Három-négy hónap amint legelsőbben is gondoltam volt, bőven elég lett volna, ime! a Kanyaró emberelensége azt mivelé, hogy már a' hetet is meghaladtam. Nehezen esik hogy egy olyan helyen, ahol ha a' pénzem, amint legelsőbben vártam, kezemben lett volna, egy hónapnál többet tellyességgel nem mulattam volna, ennyi hónapokat elvesztegeték, — el mert, a sok nyughatatlanság és bosszankodás miatt semmihez kedvem nem lévén, s azomban a hely sem lévén eléggé alkalmas az én tzelomra az itt eltöltött időt illendőleg nem használhattam —. Ha az első hónapnak végével a pénzem megérkezett volna, mindjárt Karlovitz-ra mentem volna, ott, amint annakutánna az ott való környüállásokat megtudtam, mind az hogy oltsobben éltem volna, mind pedig könyveket az olvasásra válogatva kaptam volna, és tisztább beszédet hallottam volna. Itt pedig sokakban fogyatkozás volt!!

Tsakugyan, mindezen akadályak mellett is hálá Istennek, a Sláv nyelvben annyi előmenetelt tettem, hogy az ugynevezett Régi Sláv nyelven irtt könyveket, amilyenek a Templomi könyvek mind azoknál a Sláv népeknél valakik a napkeleti Ekklesiához tartoznak, (amely könyvek véghetetlen nagy számmal vagynak) és amellyen ismét mind Muszkaországban, mind pedig a mi Déli Sláv Tartományainkban, mind a mái napig a nevezetesebb Irók, akár mely materiájú dologban, különösen a Historicumokban, irnak — minden Lexion segítségével nélkül bátran olvashatom és érthetem. Ugy szintén azon könyveket is a melyek a köznép dialectussán már mint egy 30—40 esztendőttől fogva a Déli Slávoknál u. m. Slavoniában, Croatiában, Dalmatiában, Bosniában, Serviában és az ezekkel szomszédos tartományokban, nagy számmal irattatnak és vagy tsupa Deák, vagy pedig a mult Század elején Muszka országban kezdett elegyes Deák és más forma betűkkel nyomtattatnak — Raitis és Dobrowszky igen nevezetes két Irók, azt írják hogy a különböző Tartománybéli Slávok egymást megértik a beszédben; minthogy mindenkinek fundamentuma a régi Sláv nyelv, egy olyan, aki azt Grammaticae tanulta, mindenik Dialectust minthogy a különbség tsak némely vocalisok feltserélése, vagy valamely consonansnak kihagyása, vagy valamely szomszédtól vett új szónak használásában áll, kevés munkával megértheti, különösen a könyveket. Legnagyobb akadály a sokféle figurájú orthographia, az szinte mindenik Tartományban különböző lévén, 7—8 féle írásneme is tanáltatik. De mindezekről majd soval többet.

A közelebbi mult Szombati Postán megkaptam még is valahára a Farago Barátom munkás közbenjárása által a Kanyaronál még hátra volt pénzemet. Szinte

két esztendeig hurczola a gazember! Nagyon nehezen esik, hogy egy rossz ember miatt másfél esztendőt az életemben nem használhattam úgy, a mint kívántam volna – már megesett – nem lehet megváltoztatni. Én, a mivel itt adós voltam, kifizettem, egy kevés pénzem még megmaradván, ha már annyit vesztettem, hogy azt annál jobban használhassam, hónap indulok Karlovitzra és onnan Slavoniában és Croatiában is egyet fordulok, a magammal elhozott papirosokat visszajöveletemig itthagynom, Karátsonra bizonyosan Enyedre kerülök, ha a mint a biztatás volt, költségeket kapok a mihez kezdettem, ha Isten éltet kiviszem; ha pedig nem segittének, úgy más élet nemihez kezdek. – Kolozsvárt létemben tsaknem mint bizonyosan megígértetett a segedelem és Ófelségétől a passus kieszközlése, most már nem tudom miben áll a dolog; én Martius elején irtam volt a Méltóságos Consiliarius Urnak, engemet nem méltoztatott tudositani annakutánna – én egész itt létem alatt, így meglévén tsalattatva azon embertelen Kanyaro miatt, kivéven Faragot, senkinek egy betűt se irtam, és most se irok – Hogy magamat és Faragot is a költségtől megkiméljem, idezárom ezt a Quartat a Diligentia végével arra felé mennek, kérem Édes Barátom küldje el néki. Elhizem hogy sokan nagyon curiosusok az iránt, hogy hol vagyok, és mit tsinalok. Annyit akárkinek meglehet mondani, hogy mind eddig Temesvárt mulattam, minthogy nem menekedhettem – tulajdon pénzemen éltem, egy krajtzárt is nem kerestem; most már minekutánna kimenekedtem, minthogy itt most éppen sokadalom van, alkalmatosságot könnyen kapván megyek, hogy minek előtte innen visszatérnék Ujvidéket, Péterváradot, Karlovitzot és Zemlint meglássam és különösen Karlovitzban egy ideig mulassak, annak utána pedig szünet utánn bémégyek Erdélybe. Édes Barátom! ezekből kérem, tsak annyit közöljön másokkal, a mennyit szükséges. Sok rendbeli alkalmatlanságomból engedelmet kérek – érettem tett fáradságot köszönöm és meg is igyekezem szolgálni – A kik joval emlékeznek rollam tisztelem – magamat továbbra is ajánlván vagyok Édes Barátom! egyenes szívü baráttya

Körösi Sándor

GYARMATHI SÁMUEL LEVELE SCHÉDIUS LAJOSHOZ
Kolozsvár, 1819 őszén

„A' szegény Körösi, a' mi nevezetes Asiai utazónk, minekutánna Tömösvárba egy telet eltöltött volna, a' Slávus nyelv tanulásával, vissza tére, Kolosvár felé, ott látá a' szép reménséget nyújtó levelit az én kedves Barátomnak, mert oda küldöttem vala; és tudom nevedett a' Magyar szív benne, annak olvasásával. Elindúla onnét, és bémene Bukovina felé. Edig tudom Nagy Apáink hazájába sétál, és ott előforduló ezer meg ezer Magyar tárgyak, szavak, nevek, és szokások által megvilágosodik arról, a' mit eddig csak gyanított, és tudom hogy mihelyt méltó nyomaira akadhat Árpád Nagy Apánk fiainak, nem szünik meg legottan tudositani azok iránt Cons. Kenderesit, ki engem is mindjárt részesit, én pedig az én kedves Barátommal legottan közlöm. Adná Isten, hogy ez a' nemes lelkü Magyar Ifjú reménsége szerint találhatna sok reménlett kedves tárgyakat. Éljük egymás gyönyörködtetésire e' mulandó élet néhány szempillantásiban”!

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE G. WILLOCKHOZ

Teherán, 1820. november 29.

Excellentziád, és Testvére azon egész idő alatt, hogy jótéteménnyel élni szerentsém vagyon, oly szelidséggel, annyi szívességgel bántak velem, hogy sokszor nem tudtam miképp' háláljam meg. De most, midőn kegyességét, szíves indulatit, és jótéteménnyeit, melyeket reám halmozni méltóztatott, alázatosan megköszönni, 's azután ezen reám nézve szerentsés lakhelyet el hagyni készülnék, tudván meg, hogy kegyességét folytatni, 's engem a' jövő télen házánál megtartani méltóztatik, engem a' háladatosság érzése magamon kívül ragad, 's a' t.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE A NAGYENYEDI KOLLÉGIUM PATRÓNUSAIHOZ

Teherán, 1820. december 21.

Nagy érdemű hazafiak!

Minekutána hazánk Fő oskolájában, Nagyenyeden tanulásomat egészen bevégeztem volna, tapasztalás és szélesebb esmeret szerzése végett, más nemes ifjak példája szerint, ezelőtt egy néhány esztendővel én is Németországba kimentem vala, – holott is a göttingia universitásban két esztendőnél tovább mulatván, tehetségem szerint igyekeztem magam tökéletesíteni; minthogy pedig mindenkor igen kedves foglalatosságom volt az idegen nyelvek esmerete, a nemzetek történeteinek idő, hely és környüállások szerint való vizsgálása, s ott is egy bizonyos célt véván magam eleibe, különösen ezekben gyakoroltam magam. A *gyönyörűség*, melyet ezen foglalatosságomban éreztem, a régiségnek sok titkait felfedezvén, *leirhatatlan*. Annyival inkább kedves volt előttem az esmeret, melyre eszerént jutottam, mivel tökéletes meggyőződést szereztem magamnak a felől, hogyha az Isten életben megtart, azt a mit nemzeti nyelvünk és literatúránk pártfogói és barátjai régen óhajtanak, hazánk némely tudósai pedig több ízben megmutatni próbáltanak, rövid idő alatt kivihetem, megbizonyíthatom, azaz: látván, mennyire különbözzék nemzetünk mind nyelvére, mind characterére, mind öltözetére nézve minden más európai nemzetektől; micsoda nagy bizonytalanság uralkodjék az egész tudós világban, *nemzetünk eredeti lakhelye, elszármazása, régibb történetei, nyelvünk más nemzetek nyelvével való atyafisága felett*; továbbá micsoda helytelen vélekedései legyenek a külső íróknak, a kik sem nemzeti nyelvünk természetivel, sem a nemzet characterével és szokásaival eléggé esmeretesek nem lévén, csupán a nevek hasonlatosságából ítélvén akarták megmutatni nemzetünk elszármazását és régibb történeteit; utoljára látván, mennyire eltévelyedtenek légyen némely tudós hazánkiai (jöllehet a nyelv atyafiságát helyesen állítják) a külső írók tekintete után indulván nemzetünk eredete megítélésében, és hogy *mind tulajdon vágyódásomnak eleget tegyek, mind pedig nemzetemhez való háladatosságomat és szeretetemet megmutassam*, számban nem véván a fáradságomat és megtörténhető veszedelmeket, azon fátylánál fogva, melyet Németországban gyűjtottam volt meg, *elindultam nemzetem eredete felkeresésére. – Az ég megáldotta lépéseimet*. Több rendbéli sor hegyeket, nagy vizeket, tengereket és míveletlen nemzeteket, egészségemnek legkisebb változása nélkül, seholt semmi veszedelmet nem szenvedvén, már meghaladtam, – és a történetek ezen nagy hazájában annyira bejöttem, hogy már több mint két holdnapja Persiának residentialis városában, Teheránban mulatok, s nagy reménységem vagyon, hogy ha valami nagy szerencsétlenség nem ér, bár ha szintén más úton indultam légyen is meg, a melyet a köz vélekedés

javalhatott volna, rövid idő alatt megbizonyítom, hogy nem helytelen fundamen-
tumon épült az én meggyőződés.

Egy ilyen út, egy ilyen cél kivitele sok költséget kíván! én nélkül szűkölkö-
döm, tulajdon költségemből, bármely takarékosan éltem is vele, már régen
kifogytam, a hamar célra jutáshoz való indulat messze ragadott – már a keresz-
tyén frank nevezet gyűlölséges –, nincsenek európaiak, nincs kitől segedelmet
várni, – elindulásom előtt nem bátorkodtam megkérni segedelemért az Érdemes
Patronus Urakat, tartván attól, hogy helyben nem hagyván ily formán
egyedül való utazásomat, segedelmet nem nyerhetek, íme, megmutattam, hogy az
utazás lehetséges, csak költség legyen, a karavánok mindenfelé gyakran men-
nek, és a mint már az ezekkel való utazást esmerem, akármerre bátran el merek
indulni. Ha költségem illendőleg lett volna, és a lett volna a célom, eddig egész
Ázsián végig mehettem volna. Melyre nézve instálom alázatosan az Érdemes
Patronus urakat, méltóztassanak ezen célom kivételére illendő segedelemmel
lenni, én bizodalmason ígérem, hogy ezen elkezdett pályában, éppen azon
buzgósággal, mellyel hazámból kiindultam, tovább futni meg nem szünök, és ha
valami szerencsétlenség nem talál, a pénznek vétele után, esztendőre odahaza
leszek, és mindazoknak, valamint nemzetünket becsülik, a legszelebb kiterje-
désben örvedetes relatíot fogok tenni. Magamat nemes pártfogásokban, szere-
tetekben bizodalmasan ajánlván, maradtam változhatatlan tisztelettel az érdemes
patronus Uraknak alázatos szolgájok Körösi Sándor.

**KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE G. WILLOCKHOZ
ÉS H. WILLOCKHOZ**

Teherán, 1821. március 1.

Tzélnak ugyan azon gondviselés alatt úgymond, melly eddig is kormányozá életmet, folytatását el határozván, bútsút veszek, és megköszönöm az Uraknak szívességét, mellyet velem éreztettek azon egész idő alatt, hogy házoknál voltam. Érzem nagy lekötelezésemet; szerentsésnek fogom magamat tartani, ha a' sors életemnek kedvezvén haza mehetek, és Hazámfiainak mind azt el beszélhetem, a' mit az Urak értem tettek. De ha soha se kóstolhatván ezen édes gyönyörűséget, mitől az Isten mentsen, úgy ezen írásom rendében megesmérem, hogy több más szívességek közt az Uraktól felvettem 40 aranyat (mint nálunk Magyar Országban, és Erdélyben keletiben vagynak) egyszer'smind bizonyosokká tévén az Urakat, hogy ezen summa Erdélyben a' N. Enyedi Ref. Collegiumban a' Mathematica 's Physica Professora Kováts József Úr által ki fog fizettetni, 's a' t.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE A NAGYENYEDI PROFESSZOROKHOZ

Teherán, 1821. március 1.

Kedves Hazámfijai!

Nemzetünk eredetének, és régibb történeteinek felkeresése, és kifejtése végett indultam volt ki Hazámból; költségem nem léte akadályul volt. Ezen nemes szívű Anglus Urak segedelme által most módot találván a' tovább való menetelre, bízván azon Isteni gondviselésben, a' melly mind eddig életemet különösen megtartotta, és vezérelte, indulok a' mi Elejünk legrégibb Hazájába, nagy és kis Bukáriába; de ha én, Isten őrizzen, olyan szerentsés nem lehetnék, hogy ezen utamat végre hajtsam, imé ezennel meghagyom, hogy az, a' ki ezen tzelban én utánnam megindul, Konstantinápolyban a' Török nyelvet megtanulván, ezen egy nyelvel bátran elindulhat, és egyenesen az említett Országokba menjen, és onnan kezdje további vizsgálódását. Ugyan is én az eddig valókból tökéletesen meg vagyok győződve, hogy a' mi Elejünk ezen Vidékekről szállottak le mint cultus nemzetek a' Krisztus előtt több századokkal, és minekutánna mai Persián, Arábián, Abyssiniába (?) által mentenek volna, onnan visszatérván és az említett Birodalmakban, különböző időkben, különböző Dynastiákat formálván, Syrián, Assyrián, Armenián, Georgián, és Russián keresztül Európába kéntelenítették menni az Ásiai sok Revolutiók miatt. Az említett Tartományokban találtató monumentumok, ezen népeknek szokásaik, rendtartásaik, ezek közt lévő Tradi-tiók, ezeknek Annalisaik a' vizsgálódónak megmondják, hogy a' mi Elejünk mitsoda nevek alatt, mikor, mitsoda Dynastiákat formáltak, mitsoda dolgokat vittének légyen véghez, és mitsoda okokból mentenek által Europa felé. Irtam Persiának Residentialis városában, Teheránban.

Körösi.

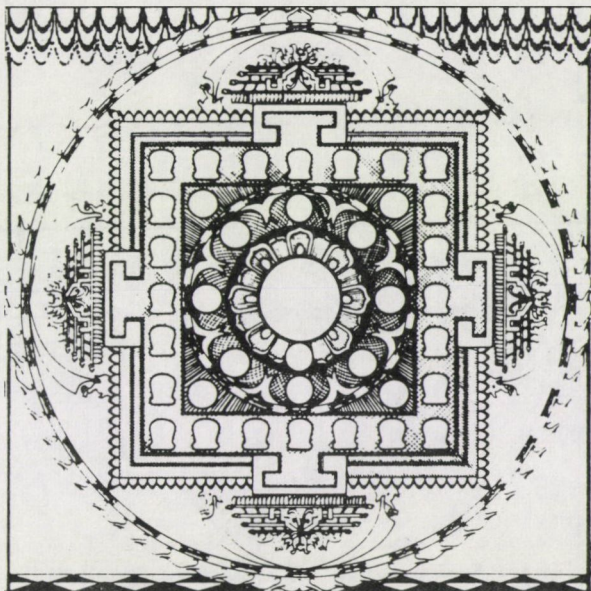
H. WILLOCK LEVELE CARTWRIGHTHOZ

Tebriz, 1822. április 3o.

Nagyon sajnálva jelentem, hogy a' tiszteletre méltó jó Kőrösi eránt minden tudósítás nélkül vagyok. Sorsában a' legnagyobb részt vévén, mihelyest előkerül, az enyimek a' legnagyobb barátsággal, szívességgel felfogadják, és meghagyásomból akármelly kíváncsi summával segítik.

Frazier Urat, az én jó barátomat, ki ugyan azon úton indult el, melyet megjárni Kőrösinek szándéka volt, megkértem, hogy felkeresésében mindent elkövetne; de eddig elé igyekezete sikertelen volt, és 10 Februariusról Meshedből ezt írja: Kőrösire nézve minden lehetséges vizsgálatokat megtettem, de mind eddig fogamat nélkül, úgy látszik szegénysége kinszerítette őt arra, hogy magát titokban tartsa.

Kőrösi tsendes, nyugodalmas ember lévén nem hihető, hogy magát valamelly erőszaknak kitette volna, ha 6. 7. holnap alatt nem jelenik meg, attól kell tartanom, hogy az uralkodó dőghalálnak lett áldozatja. s a' t.

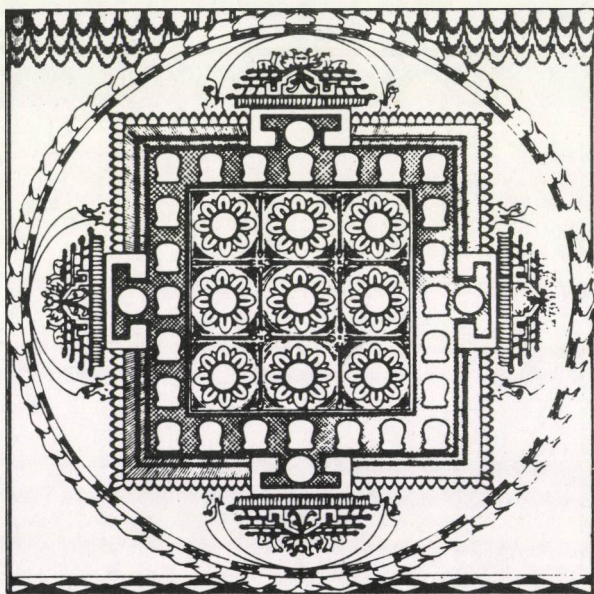

LÜTZOV GRÓF LEVELE
A TITKOS UDVARI KANCELLÁRIÁHOZ

Konstantinápoly, 1822. július 10.

A' múlt eszt. Sept. 18-kán költ felséges parantsolat mellett ált küldött 86 darab aranyat, melyet Pesti Könyv-áros Trattner Persiában utazó Kőrösi nevű Magyar számára letett, mihelyt egy Kurir alkalmatosság adta elő magát Persiába, az itt folyamatban lévő pénz nemére váltva, az ide való Kir. N. Bitanniai Generalis Consulnak, és a' keleti Indiai Társaság Agensének Cartwright Urnak ált-adtam, hogy azt a' Teheránni Angoly Residens által Kőrösi kezébe szolgáltassa. Egyszer-smind magam is éltem ezzel az alkalmatossággal, hogy írásomban ezen utazót barátjainak jó indulatú szíveségéről, és az én készségemről, őt utazása tzéljának elérésében minden úton módon segíteni, bizonyossá tegyem, 's a' t.

Mihelyest ezen tiszteletre méltó Cs. K. jobbágy további történetei felől bővebb tudósítást veendek, el nem mulasztom azt ezen titkos Országos Cancellariának bejelenteni, 's a' t.

W. MOORCROFT LEVELE A. SWINTONHOZ

Szrinagar, 1823. március 24.

Uram! Az Ázsiai Társaság titkárához intézett egyik levelemben általánosságban említettem egy olyan intézkedést, amely arra irányul, hogy az európaiak számára Tibet és Tangut nyelvére és irodalmára vonatkozó ismereteket szerezzünk.

2. Úgy tűnik, nagyon is illetékes ebben egy olyan társaság, amelytől az európaiak joggal várnak el bizonyos erőfeszítéseket egy olyan ország feltárására, amely – véleményünk szerint – az európai kutatás számára hozzáférhetőbbé vált a brit fennhatóságnak [Tibet] határáig történt kiterjesztése által.

3. Anélkül, hogy részletezném a sámánhitűek korábbi felsőbbségét sok hasznos mesterségben, amelyet állítólag India népei is elismertek, vagy anélkül, hogy egyéb dolgokat érintenék, amelyek felkeltik az európaiak érdeklődését, ha nincsenek is kapcsolatban politikai és kereskedelmi megfontolásokkal, talán elegendő, ha megjelölöm azokat a módozatokat, amelyek segítségével a fent említett célt elérhetőnek gondolom.

4. Azért bátorodom Önt ezzel az információval zavarni, mivel számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy csoportomat olyan szerencsétlenségek érhetik, amelyek a további híradások átadását lehetetlenné teszik.

5. Az erdélybeli Körösről való Csoma Sándor elhatározta, hogy behatol Ázsia keleti részébe azon dicséretes és hazafias céllal, hogy amennyiben lehetséges, kiderítse azoknak a híreknek az igazságát, amelyek szerint a magyarokat korábbi kapcsolatok fűzik a bothi [?] ország népéhez.

6. Nagyon körültekintő magatartás és kitartó erőfeszítések árán, amelyeket az az égő lelkesültség táplál, amelyből az ilyen vállalkozások erednek, ő baleset nélkül szállt szembe egy különlegesen hosszú szárazföldi út nehézségeivel és veszélyeivel.

7. Miután visszafordult Buharából, minthogy az háborúba bonyolódott, Csoma örményként haladt át Afganisztánon, Pandzsáb egy részén, keresztülhaladt Kasmíron, és eljutott Lehbe, abban a reményben, hogy a Jarkendbe vezető utat nyitva találja.

8. Az ebbéli reményében való csalatkozás után találkozott velem múlt év júliusában Ladak nyugati határán, ahonnan visszatért velem Lehbe, majd elkísérte csoportomat Kasmírba.

9. Amint megismertem Csoma különleges képességeit, felhívtam figyelmét arra, hogy mennyire lekötelezné az európai tudományosságot, ha idejének egy részét Tibet és Tangut nyelvének és irodalmi kincseinek megismerésére fordítaná, amely számomra felületes vizsgálódás alapján is azt sugallta, hogy nem közönséges értékek.

10. Ennek az indítványnak a megfontolása arra mutatott, hogy az egybeesik Csoma eredeti terveinek megvalósításával, és azt az elhatározást érlelte meg benne, hogy vállalkozik rá.

11. E terv végrehajtása során Csoma egyedül visszatér Ladakba, ajánlólevelet és a bemutatkozáshoz szükséges egyéb dolgokat visz magával, melyek a miniszterhez és egyéb kormánytisztviselőkhez, valamint egyes kolostorok előljáróihoz vannak címezve, akikkel én bizalmas kapcsolatban állok.

12. Ezek előadják a vállalkozás célját, és kéri a megvalósításhoz a kormány hozzájárulását és segítségét, valamint a lámák beleegyezését ahhoz, hogy Csoma a különböző kolostori könyvtárakat tanulmányozhassa.

13. Továbbá különösen Szangye Puncog, a zanszkárbeli Zangla főlámájának figyelmébe és barátságába ajánlottam be Csomát, akinek az intézménye meggyőződésem szerint – őt bentlakóként befogadja.

14. Csoma bízik abban, hogy mintegy tizenkét hónap alatt képes lesz anyagot gyűjteni egy tibeti–latin szótár és nyelvtan számára.

15. Ezeket halálom esetén, vagy ha ő visszatérésem előtt távozna Ladakból, Leh imámjánál, Anvur Babánál, vagy a nubrai vezírnél, Kogha Tanzinnál, vagy a lehi brit megbízottnál, Mohszin Alinál fogja elhelyezni. Amennyiben az először említett eset következik be, úgy ezek a Tiszteletre méltó Társaság tulajdonát képeznék, de ha életben maradok, akkor magam fogok lépéseket tenni, hogy ezek a művek hozzáférhetővé váljanak Európában.

16. Ahhoz, hogy Csoma számára lehetővé váljék e tanulmányok sikeres véghezvitele, a következő könyveknek látná hasznát:

1. Egy nyolcad formátumú görög–latin és latin–görög szótár.
2. Részletes latin nyelvtan. Feltételezhető, hogy a francia nyelvű Port-Royal-kiadás nem felel meg e célnak.
3. Archeológia, azaz Görögország és Róma régiségeinek kivonatos ismertetése angolul, franciául, latinul vagy németül.
4. A görög és római mitológia egy kompéndiuma.
5. Ptolomaiosz, ha megszerezhető, görögül, ha nem, latinul.
6. Szanszkrit szótár, ha nem túl súlyos.
7. Ázsia bármely használható térképe, ami nem túl nagy méretű.

17. Nem kétlem, hogy Mr. H. H. Wilson le fog engem kötelezni azért, hogy amint lehet, beszerzi ezeket a könyveket, és képviselőim, Messrs. Palmers and Co. kiegyenlítik a költségeket, de kérem kell a Kormány szívésségét is, hogy intézkedjék ezeknek az anyagoknak Szabáthuba szállítása érdekében, és hogy utasítsa az állomás parancsnokságát, hogy azokat juttassa el Anvur Babához, Leh imámjához, vagy ha az meghalt, Mohszin Alihoz, ők pedig küldönc útján a zanszkári Zangla gonpába, illetve kolostorba küldjék el azokat.

Kasmír, 1823. március 24-én.

Tisztelettel

William Moorcroft,

a Tiszteletre méltó Társaság Ménesének főfelügyelője,
felső-ázsiai küldetésben.

Miután William Moorcroft úrnak a leveléből hálás szívvel értesültem ügyemben való olyannyira kedvező intézkedéseiről, ezt a levelet teljes egészében aláírom, és ígérem, hogy ami csak erőmből telik, azt a művelt közönség (Respublica Litteraria) számára minden igyekezetemmel és szorgalmammal megvalósítom.

Alexander Csoma de Koros,
a filológia kutatója

Utóirat.

Csoma úr már úton van Ladakba az ajánlólevelekkel és egyéb szükséges dolgokkal.

A tibeti irodalom kiragadott részeiből nyert felületes benyomás azt sejteti, sőt azt a váratkozást ébreszti, hogy ez az irodalom a művelt világ számára különleges érdeklődésre tarthat számot. Még ha feltételezzük is azt, hogy a további vizsgálatok nem igazolják a futólagosan látott és nem teljesen megértett adatok alapján levont következtetéseket, akkor is maga a nyelv megismerése olyan eredmény, amely nem mentes bizonyos kereskedelmi vagy esetleg politikai értékektől.

Ez az eredmény azonban a jelen pillanatban kizárólag egyetlen ember szorgalmán, egészségén és lehetőségein múlik, ugyanakkor a szóban forgó célok elég fontosak ahhoz, hogy az elérésükre fordított anyagiak megsokszorozását biztosítsák. Mindezt figyelembe véve arra gondoltam, célszerű lenne felkérni valakit a Szirámpuri Misszionárius Társaság tagjai közül, vagy egy olyan személyt, akit ők választanának ki, hogy utazzék Ladakba. Csoma úr megegyezett velem ebben az ügyben, amikor közvetlenül elutazása előtt erről tárgyaltunk. Ő kijelentette, hogy ha egy megfelelő személy mátol számítva egy éven belül csatlakozna hozzá, úgy ő minden birtokában lévő útbaigazítást megadna neki, hozzásegítené az illetőt a tibeti nyelv elsajátításához.

Remélve, hogy sikerül rávenni egy megfelelő embert a kockázatos vállalkozásra, előterjeszttem tisztelettel azt a javaslatot, hogy esetleg maga a kormány pártfogolja a vállalkozást, legalábbis illendőnek véltem, hogy ilyen javaslatot tegyek. Amennyiben azonban bármilyen ellenvetés merülne fel a [kormány] közreműködése ellen, kész vagyok magam előlegezni ötszáz rúpiát annak az egyénnek a részére, akit dr. Carey és dr. Marshman kiválaszt, és erre az összegre szóló utalványomat mellékelem. Ez az összeg elegendő lesz az utazási költségek fedezésére és arra, hogy 18 hónapot Ladakban töltsön, feltéve, ha fakírnak öltözik, vagy más nyomorúságos körülmények között élő személyekhez hasonlóan jár el, amely feltétel biztosítani fogja az ő személyes biztonságát is. Bármilyen tulajdonságai lennének is különben, a békés, megnyerő természet és a vallási viták gondos elkerülése nélkülözhetetlen a sikerhez. Egy ezzel ellentétes magatartás nemcsak az expedíció közvetlen célját tenné elérhetetlenné, hanem veszélyeztet-

né a brit érdekeket is, amelyek most vertek gyökeret Ladakban. Ha tehát nem sikerül olyan egyént találni, aki a legnagyobb gonddal kerül el minden hitvitát és térítési kísérletet, az egész elgondolásról le kell mondani.

Három út vezet Zanglába, úgymint: Basehron és Ladakon át, Kulun és Lahulon át, és Kasmíron át. Az első a terep miatt nehéz, a második kevésbé, a harmadik, bár a leghosszadalmasabb, de a legbiztonságosabb az idegenek számára, mivel ez a leggyakrabban választott útvonal. Ha az utolsó mellett döntenek, akkor az utazó a mellékelt jegyzeteknek hasznát láthatja.

Amennyiben a kormány nem óhajtana semmilyen lépést tenni ebben az ügyben, azt kell kérnem, hogy szíveskedjék azt a fáradságot venni, hogy ezt a levelet átadja Mr. Palmernek, akinek a megítélésére van bízva ebben az esetben az egész ügy.

1823. május 5-én.

W. Moorcroft

W. MOORCROFT LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Szrinagar (Kasmír), 1823. április 21.

Sir! Ezen levelemnek célja, Önnek jóakarátát kikérni Erdélyből származó Mr. Alexander Csoma, más nevén Sekunder Bég részére, a kit ez alkalommal bemutatni bátorságot veszek magamnak.

2. Ezt az urat én nyolcz hónap lefolyása alatt a legbizalmasabb körülmények között tanultam megismerni s a legföltétlenebb tanubizonyoságot adhatok tiszta jelleme s eszélyessége és a tudomány ügye iránt való odaadása felől, mely ha teljesen megmagyaráztatnék, felőle sokan úgy vélekednének, hogy az enthusiasmus határáig ér.

3. Egyrészt saját eredeti terveinek kifejtése végett, melyek bizonyos homályos pontokra vonatkoznak, *az ázsiai és az európai história terén*; másrészt *az általam érintett célok érdekében is*, Csoma azon lesz, hogy Tibetben maradjon addig, a míg ez ország nyelvét tökéletesen meg nem tanulta és behatóan meg nem ismerkedett irodalmi tárgyaival, melyek sok tekintetnél fogva fölőtte érdekeseznek bizonyúlhatnak az európai világ előtt.

4. Alapos ok nem létezik ugyan tartani attól, hogy Csoma el ne érje a fönnérintett célokat, de tekintetbe vévén azt, hogy az európaiak közlekedése Ladakkal csak a minap vette kezdetét: beállhatnak oly körülmények, hogy más módokhoz kellene nyúlni, ha a kilátásba helyezett tervek sikere meg nem valósítaná a jelen vérmes reményeket.

5. Ha tehát oly események találnának beállani, hogy Csoma nem maradhatna Ladakban az érintett ügyek bevégeztéig; bátorkodom önt tisztelettel arra kérni, hogy engemet annyiban lekötelezni sziveskedjék, hogy Csomának segédelmet nyújtson mindennapi szükségeinek fődözésére. Tanulmányainak folytatása végett pedig kegyeskedjék őt valami jól értesült, Busahir nyugati részeiből való Lámával viszonyba hozni. Ilyen lehetne például a Leh mellett fekvő palsoi zárdának főnöke.

6. Bekövetkezhető halálom esetére, vagy ha e küldöttség útjába valami akadály gördítették és itt kellene vesztelnünk azon a határnapon túl, melyet én Csomának említettem: akkor a kormány indítatva érezhetné magát arra, hogy Csomának jelenlétét Calcuttában szükségesnek tartsa: ily esetben személyem iránt különös kegynek venném, ha Csomát kétszáz rúpiára (kétszáz ezüst forint) menő összeggel ellátni méltóztatik. Ezen összeg fődözésére Calcuttára szóló utalványomat ezennel ide zárom. Egyébiránt stb.

G. WILLOCK LEVELE CARTWRIGHTHOZ

Tebriz (Tauris), 1823. május 12.

A legtisztább meglegedést szerezne nekem, ha Kőrösi eránt valami ki elégitő tudósítással szolgálhatnék; de 1821-ben Aprilisban el hagyván Teheránt, hírét nem hallottuk, és sikeretlenül tudakozódtunk eránta.

Meshidet, Khorassán fő Városát meglátogatni, onnan Bukariába utazni, és ha a környüállások megengedik, Sumurkund városáig menni szándékozott. Erre nézve egy teve Karaván fejével megegyeze, hogy Nishapoorig vigye, melly Város nints messze Meshidtől. Ezen ember esmeretes Teheránban, és esztendőnként portékákat szokott hozni Horáthból a fő Városba. Amaz lakásának helye, de nem tudhattam meg, hogy vissza jött volna Teheránba, mióta 1821-ben el ment.

Ezen kütföből tehát semmi tudósítást sem nyerhettünk Kőrösi eránt; hasonlóképp: megsalattattunk tudakozódásunkban Frazier Úr, egy utazó által, ki Meshidbe ment a múlt nyáron, és sikertelen igyekezett előmenetele, vagy környüállásai felől valamit megtudni, a mi vissza térését lehetségessé tenné.

Nem tagadhatom félelmemet, hogy valamelly szerentsétlenség érte tisztelt barátunkat, és különösen sajnálom, hogy rokonit tovább is fájdalmas bizonytalanságban kell sorsa eránt hagynom; de semmit sem mulatok el tudakozódásom folytatásában.

Testvérem hijába igyekezett őt arra birni, hogy szándékával felhagyván, ne utazzék olly tartományokba, hol minden veszedelemnek ki lesz téve. Willock Henriknek vendége volt az 1820-diki télen, a Persa, és Török nyelveket szép előmenetellel tanulván; reménylettük, hogy tanácsunkra hajlani fog, de tavasszal utazásának folytatását el határozta, és ezen kívánság elméjében mély gyökeret vervén, minden javallatunk sikertelen lőn. El indulása előtt egy lepetsélt, állítása szerint vég akaratját magában foglaló levelet hagyott testvérem kezében, olly kéréssel, hogy azt azon esetre, ha hosszabb kimaradása elvesztét gyanítatná, rokoninak küldené ált. Ezt én Mantuth Major Úr jelenlétében felbontottam, és hitelesen le másoltattam, tartván tőle, hogy Konstantinápolyal való össze köttetésünk bizonytalansága miatt el vész. Ezzel együtt küldöm azon levelek másolatait is, mellyeket Kőrösi Teheránban mulatása alatt hozzám, és Testvéremhez intézett.

Ezen jelentést a hozzá mellékelt írományokkal együtt ne sajnálja az Úr Kőrösi Barátnak ált küldeni. Én mindég a legnagyobb részt fogom venni mind abban a mi Kőrösit illetheti, mivel ritkán akadtam olly emberre, kinek illy szép Tudománnya, annyi kellemetes tulajdonságai, és olly mindent megnyerő módja volna. Maradok és a t.

**OTTENFELS BÁRÓ LEVELE
A TITKOS UDVARI KANCELLÁRIÁHOZ**

Konstantinápoly, 1823. július 25.

Valamint Gróf Lützov, úgy én sem mulasztottam el egy alkalmatosságot is ide jövelemtől fogva, hogy az ide való Britanniai Generalis Consulság, 's a' Persiai Angoly Residens útján bizonyos tudósításokat nyerhessek Körösi Sándor emlékezetes utazó tartózkodása, 's történetei eránt, ennek nyoma egy darab idő óta elveszvé. Egy hosszas a' Porta 's Persia közt támadott háború által okozott elszakasztás után, Cartwright Angoly Generalis Consul Úr, Willock N. Britanniai Residens Úrtól a' hozzá mellékelt irományokkal együtt ide tsatolt levelet vette.

Ki tetszik ebből, hogy Körösi felől mi óta Teheránból 1821-ben, Meshid, Chorassán fő városa felé megindult, semmi tudósítást sem vettek, és sorsa eránt valóban nagy félelemben vagynak. Ha mindazáltal azt, hogy azon távol, és magával Teheránnal tsekély öszveköttetésben lévő tartományokból, melyeket Körösi a' Tudományok eránt való eleven buzgóságában megakara látogatni, nagy nehézségek után lehet tudósítást venni, méltó tekintetbe vesszük, a' reménység még nem szűnt egészen meg, hogy ezen utazót, ki mind erköltsi tulajdonai, mind vizsgálódó elméje által Persiában az oda való Europaiak közönséges tiszteletét, és szívességét elnyerte, egykor nehéz, és veszélyes utazásából vissza térni lássuk, 's a' t.

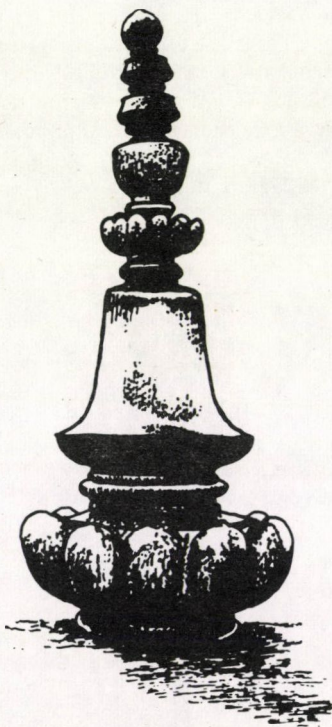
C. P. KENNEDY LEVELE AZ AMBÁLAI PARANCSNOKSÁGHOZ
Szabáthu, 1824. november 28.

Van szerencsém jelenteni, hogy egy európai utazó, ki magát Alexander Csoma de Körösnek nevezi, s magyar alattvaló, megérkezett ez állomásra.

Ő külön nekem szóló ajánló levelet is hozott Mr. Moorcrofttól, melyet Önnek tudomás végett ide zárok.

Csoma úr jelenleg itt marad, egy lámának megérkeztét várván, a kivel néhány nap múlva Tibet felé óhajtana indulni.

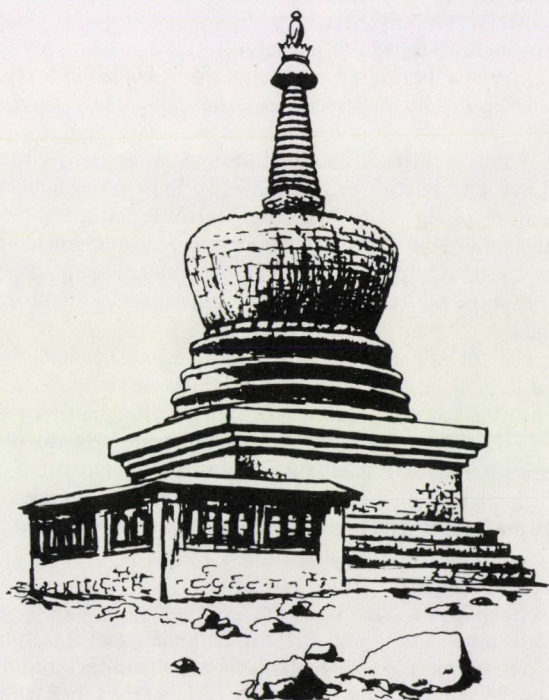
Utasítást kérek a nevezett úri egyénnek tervezett mozdulatai iránt.

AZ AMBÁLAI PARANCSNOKSÁG LEVELE
C. P. KENNEDYHEZ

Ambála, 1824. november 29.

Kérem Önt, hogy a nevezett európai utazót Szabáthuban tartóztassa le addig, míg a főkormányzó Delhiben székelő ügyvivőjétől rendelet érkezik iránta.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Szabáthu, 1825. január 28.

Sir! Van szerencsém elismerni közleményének vételét, mely kormányának 1824-ik évi december 24-én Calcuttában kelt feleletét tartalmazza Ön levelére, melyben Sabathuban történt megérkezésemet felsőbb helyre tudtul adá s miután kormányi parancs következtében az kívántatik tőlem, hogy kimerítő és érthető leírását adjam elő élettörténetemnek és foglalkozásaimnak a multban s célomnak és terveimnek mivoltát a jövőre nézve, és hogy mely határig ohajtom utazásaimat és tanulmányaimat folytatni: van szerencsém India főkormányzójának értesítése végett következőleg nyilatkozni:

2. Én a székely nemzetség szülöttje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciaiban telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja, mely Ausztria császára uralkodása alatt áll.

3. Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaim elvégeztem a Bethlen-Collegiumban Nagy-Enyeden, három évig, tudniillik 1815. évi augusztus elsejétől 1818. évi szeptember 5-kéig Németországban tartózkodtam, s ő császári királyi Felségének engedelmével Hannoverában, a göttingai egyetemen hallgattam több rendbeli előadást 1816. évi ápril 16-tól 1818. évi július végéig. Folyamodásom következtében a hannoverai kormány egy egész éven át a „libera mensa regiát” engedte élveznem.

4. Mivel Erdélyben tót népség nem lakik, szülőföldemnek mívelt egyénei pedig általam véve nem jártasak ezen nyelvben, ámbár hasznos lenne az már csak azon oknál fogva is, hogy a szlapon írókból értesítést meríthessünk a régi magyarok történetére, látván, hogy mennyire körül vagyunk véve szlapon néptörzsektől; miután megismerkedtem több régi és újkori nyelvekkel: ohajtottam megtanulni a szlavont is. Ennek okáért Németországból visszatérvén, Temesvárra utaztam, Alsó-Magyarországba, a hol 1819. év február 20-ka és november elseje között ezen nyelvvel foglalkoztam s Horvátországba, Zágrábba is elutaztam az eltérő tájbeszédnek meismerése végett.

5. A liberalis tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem. Igaz, hogy hittani tanulmányaim hazámban tisztességes életpályára készítettek elő, de hajlamom a fentemlített tudományok felé ösztönzött és arra készítetett, hogy tágasabb tért keressek behatóbb művelésök végett. Mivel pedig szüleim már elhaltak, s egyetlen fitestvérem nem szorult segedelmemre, elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s a hogy lehet, biztosítván mindennapi kenyeremet, egész életemet oly tanulmányoknak szentelendém, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és különös világot vethetnek bizonyos, még homályban lévő adatokra, nemzetem történetében. Ily célra útlevelet nyemi a császári kormánytól remé-

nyem nem volt, nem is folytamodtam tehát érette. Nagy-Enyeden egy nyomtatott magyar passussal láttam el magamat, hogy avval bizonyos üzleti ürügy alatt Bukarestbe, Oláhországba mehessek, s biztosítván a nagyszebeni katonai parancsnok aláírását is, 1819. évi november hó utolsó napjaiban a hegyeken át Oláhország határára léptem. Bukarestbe való menetelemnek az volt a czélja, hogy Konstantinápolyba utazzam, minthogy a török nyelvet némileg már ismertem. Bukarestben nem volt alkalom, hogy tanulmányokat folytassak és mivel nem sikerült módot találnom Konstantinápolyba való tovább utazásra, ennélfogva:

6. 1820. évi január 1-én otthagytam Bukarestet s átkelvén a Dunán, e hó 3-án Macedonia felé utaztam bizonyos bolgárok társaságában, kik onnan gyapotot hoztak s most lovaikkal teher nélkül vissza felé tartottak. Nyolcz napi gyors utazás után elértük Sophiát, Bulgaria fővárosát, a honnan más bolgárok társaságában öt nap alatt elértem Philippopolisba, mely Rumelia- vagyis Thraciában fekszik. Innen Drinápolyon át Konstantinápolyba ohajtottam utazni, de az ott uralkodott pestis Enosba, az Archipelago partjai felé készítetett. Elhagyván február 7-én, egy görög hajón Chios és Rhodus szigetek mellett elvitorláztam és február utolsó napján megérkeztem Egyiptomban, Alexandriában. Szándékom volt Alexandriában vagy Kairóban időzni arabs tanulmányaim gyarapítása végett, melyekre már Európában szert tettem; de a pestisnek véletlen kiütése miatt elhagytam Egyiptomot s egy syriai hajóra ülve, megérkezém Cyprus szigetén levő Larnica városába; onnan Seidon- és Beiruthba – innen ismét egy más hajón Tripolis- és Latakiába vitorláztam. – Latakiából elgyalogoltam Aleppo felé, hova ápril 13-án érkezém meg. Május 19-én elhagyám Aleppo városát s több karaván kíséretében egyszerű ázsiai ruhába öltözködve, Orfa, Mardin és Musul városáig gyalog utaztam; innen egy csónakon Bagdadba érkezém július 22-kén. Bagdadból augusztus havában levelet intéztem latin nyelven Mr. Richhez, az ottani angol követhoz, mivel ő akkoriban távol volt, nyolcz napi járásra, Kurdistanban. Rich urat megérkeztemről és terveimről értesítém, s pártfogását kértem. Titkára, Mr. Bellino öltönyt és pénzsegélyt adott egy Swoboda nevű barátja által, a ki különben magyarországi születésű lévén, hozzája is külön ajánlatom volt, melynek következtében nála is laktam. Bagdad városát szeptember 4-én hagyám el s európai öltönyben, lóháton egy karavánhoz csatlakoztam s Kermanshah felé utaztam, a hol több európai katonatiszt volt akkoron a perzsa király, Fateh Ali shah legidősb fiának, Mahomed Ali Mirzának szolgálatában. Kermanshahból Hamadan városán át 1820. október 14-dik napján megérkezém Teheránba, Perzsia mai fővárosába.

7. Megérkeztemkor Teheránba, európai embert nem találtam, de az angol követségnél egy perzsa szolga előzékenységgel fogadott, szállást adott s egyéb tárgyakat bocsátott rendelkezésemre, melyeknek épen akkor szükségét éreztem.

November 8-án egy angol levelet írtam Mr. Henry Willock követnek, ki épen akkor Tauris- vagy Tebrizből jött vissza. Megismertetém őt körülményeimmel s terveimmel és segélyért folytamodtam hozzá. A két testvér Henry és George Willock uraknak nagy hálával tartozom, szíves fogadtatásukért megérkeztemkor és nagylelkiségükért elutazásom alkalmával; bátor vagyok reájok hivatkozni,

jellemem megtudása végett. Az ő kegyességük folytán Perzsia fővárosában négy hónapig valék képes időzni, a hol a perzsa nyelvnek grammatikai alakjával megismerkedtem; némi haladást tevék az angol nyelvben is, és átolvastam néhány czikket, mely czélom elérésére szolgált; megvizsgáltam több régi pénzdarabot a Parthus dynastia idejéből. Teheránban hagyám európai öltönyömet s fölvetém a perzsa viseletet; ott hagyám minden könyvemet és iratomat, többek között a göttingeni egyetemi bizonyítványt, erdélyi útleveletem és egy szlavon bizonyítványt, mely arról tanúskodott, hogy minő előmenetelt tevék azon nyelvben. Willock urnak kezeiben hagytam egy magyar levelet, Kovács József nagy-enyedi matematikai és természettudományi tanárhoz, azon kérelemmel, hogy levelem rendeltetése helyére eljuttassák, ha netán bokharai utamban meghalni vagy egyébként elveszni találnék. Mr. Willock Johnson-féle zsebkiadású angol szótárával is kedveskedett nekem.

Innen örménynek öltözködve utaztam tovább.

8. Márczius 1-ső napján 1821-ben elbúcsúztam nemeslelkű jöltevőimtől, s ápril 18-án megérkeztem Meshedbe, Khorassánban. A szomszéd tartományokban akkor uralkodott háborús villongások miatt csak október 20-án folytathattam utamat némi bátorsággal, s november 18-kán szerencsésen megérkezém Bokhárába. De bizonyos aggályok következtében, melyek gyakran nagyított hírekből származtak, hogy tudniillik egy erős orosz had közeledik: öt napi várakozás után elhagyám Bokhárát, a hol különben a telet valék töltendő; s egy karavánnal megérkezém Balkhon és Kulumba s onnan Bamian szoroson keresztül 1822-ki január 6-án elértem Kabul városát.

9. De mivel Kabul nem esett a czélom felé vezető útba, s miután az ott lakó örmények által arról értesültem, hogy Mahomed Azim khán táborában Kabul és Peshavar között két európai katonatiszt szolgál: alkalom adódván, hogy egy karavánnal bátorságban tovább utazhatom, január 19-én elhagytam Kabult s Peshavar felé vettem utamat.

Január 26-án Duka helységben találkoztam két francia úrral, tudniillik Allard és Venturával, a kiket későbben Lathorig kísértem; mivel az évszak nem volt alkalmas arra, hogy egyenesen Kasmirba menjek, s onnan a heglánczon át Tibetbe. 1822-ik év márczius 12-én megérkeztem Lahorba és ezen hó 23-kán tovább utaztam Amritsir és Jámunak, ápril 14-kén Kasmirba megérkezém, a hol a kedvező időszak beálltáig s alkalmas utitársak végett várakoztam. Május 19-én elhagyám Kasmirt s négy egyén társaságában június 9-kén megérkeztem Leh városába, Ladak tartomány székhelyébe. Itt azt tapasztalám, hogy a Yarkand felé vivő út nehéz, költséges és keresztényre nézve veszélylyel járó: huszonöt napi veszteglés után elhatároztam tehát, hogy Lahorba visszatérek.

10. Julius 16-dikán Kasmir határához értem már visszafelé való utamban, a midőn kellemes meglepetésemre Mr. Moorcrofttal találkoztam Himbabs folyónál. Ő egyedül volt; megismertetem őt körülményeimmel és céljaimmal s beleegyezéssel vele maradtam. Útjában Lehig visszakísértem őt, a hova augusztus 26-án érkezék. Szeptemberben Mr. Trebecknek, Moorcroft társának visszatérte után Pitiből, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás végett az Alphabetum

Tibetanum nagy kötetét, a melyben Tibetország és a tibeti irodalom felől sok tanulságost találtam. Föltettem tehát magamban, *hogy ezen különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem*. Mr. Moorcroftnak Lehből való eltávozásakor Kasmir felé szeptember végével, arra kértem őt, hogy engedné meg, hogy Mr. Trebecknél maradjak. Ez az úr egy értelmes egyént szerzett számomra, a kitől tanulhattam, s mivel ezen egyén a perzsa és a tibeti nyelveket jól tudta, az ő segítségével tetemes ismereteket szereztem a tibeti irodalomban.

11. Minek előtte Moorcroft Lehből elutazott volna, kérelmére latin nyelvre lefordítam Szent-Pétervárott 1820-ik január 17-én kelt s Ranjit Singh Panjab fejedelméhez intézett, perzsa nyelven írt azon levelet, melyet Mr. Moorcroft segéde, a Delhiben született Mir Izzat Ullah szerzett meg s melyet, a mint később értesültem, Moorcroft Calcuttába el is küldött.

12. Mr. Trebeckkel Lehből való visszatértem után Kasmirba a következő télen feltett szándékom az volt, hogy időmet a tibeti nyelvnek további tanulására és abban való tökéletesbítésemre szentelem, ha tudniillik erre segedelmet nyerek; azon célból, hogy behatóan megismerhessem az előttem már tudvalevő számos kötetek érdekes tartalmát, melyek minden nagyobb terjedelmű tibeti zárdában feltalálhatók. Nézeteimet ez ügyre nézve közlöttem Mr. Moorcrofttal, a ki érett megfontolás után azokat jóváhagyta s e célból csakugyan pénzsegélyvel látott el mindennapi szükségeim fedezésére, s megengedte, hogy Ladakba visszatérjek, sőt ajánló levelet is adott Leh parancsnokához s a yanglai Lámához Zanskarba. Elkészültem utamra s elhagytam Kasmirt 1823. évi május 2. napján, miután öt hónapot és hat napot Moorcroftnál töltöttem vala.

13. Ladak tartományba visszatérvén, Leh városát junius 1. napján 1823-ban értem el, átadtam Mr. Moorcroft és Mir Izzat Ullah leveleit s ajándékait, melyeket magammal hoztam a Kalon számára. Ezen miniszter ajánló levelet adott a yanglai Lámához, s körülbelül nyolcz font theát ajándékozott. Lehtől délnyugatnak tartva, kilenczed napra Yanglában megérkezvén, 1823. évi junius 26-tól 1824-dik évi október 22-kéig a zanskari zárdában – Yanglában – Ladak tartomány legdélnyugatibb részében tartózkodtam, a hol a Láma segítségével a tibeti irodalmat tanulmányoztam.

14. Zanskarban való időzésem alatt ezen értelmes Lámának ügyes útmutatása folytán, nyelvtanilag megtanultam a tibetit, s megismerkedtem azon irodalmi kincsek néhányával, melyek 320 vaskos nyomtatott kötetben foglalvák, s mely kötetek az összes tibeti tudományosság- és vallásnak alapját képezik. Ezek pedig két osztályra szakadnak, mindkét osztály ismét alosztályokból áll – *s mindnyája az indiai sanskrit nyelvből van kölcsönözve s a tibetire lefordítva*. Ezen óriási művek és tanulmányok jegyzékét lemásoltattam, ugyanazon rendben, a mint azokat említve találjuk a nyomtatott tartalomjegyzékben. Minden munka vagy értekezés sanskirt és tibeti czímmel kezdődik és a szerző vagy fordító és azon hely megnevezésével végződik, a hol az illető szerző élt, vagy a fordítás eszközöltetett. Mivel pedig több sanskrit és tibeti szögyűjtemény létezik; magammal hoztam a legterjedelmesebbnek másolatát, mely 154 levélből áll, hat sorral minden lapon.

15. Miután már a Ladakba való hosszabb tartózkodás előnyömre nem szolgált volna, eltávoztam onnan azon ígérettel, hogy az 1824–25-ki telet a Lamával Sultanporban, Kulu tartományban fogom tölteni, hogy a tibeti és angol szótárom összeállítására gyűjtött anyagot elrendezzem. De a Lama késedelmezett, néhány napig még Zanskárban kényszerülve maradni.

16. A téli időszak azonban napról-napra közeledett, a Láma tanácsa folytán tehát én magam keltem útra, hogy áthatolhassak a havasi szorosokon, még mielőtt az átkelés hófúvatagok által egészen elzártnék. Sultanporba, Kulu tartományba veszély nélkül megérkeztem és onnan Mendi, Sukti és Belasporén át, múlt évi nov. 26-án eljutottam Sabatuba. Midőn Sultanporba megérkeztem, azt reméltem, hogy a Láma legfeljebb tíz nap múlva követni fog. De ő nem tette s ennél fogva már nem is remélhetem, hogy megérkezzék, mivel a himalayai útszorosok már most ez évre elvannak zárva előtte.

17. A keletindiai angol birodalomba való átléptemkor azon erős meggyőződésben éltem, hogy a kormány reám barátságos szemmel fog tekinteni, azt képzelve, hogy nevem, céljaim és tanulmányaim a tibeti irodalom terén ismeretesekek, Mr. Moorcroft ajánlatai folytán. 1823. évi ápril hónapban a midőn Kasmirban valék, Moorcroft ur írt felőlem a calcuttai Asiatic Society titkárához, s arra kérte őt, hogy bizonyos nagy fontosságú könyveket küldjön meg nekem, és én viszont *saját kezem írásával megígértem, hogy hű leszek ígéreteimhez*, tudniillik, hogy szorgalmasan folytatandom a tibeti irodalom terén kutatásaimat.

18. Úgy hiszem, hogy mint kívánták tőlem, előadtam érthető modorban multamnak történetét, s foglalkozásaim irányát. A mi pedig a jövőt illeti és azon célpontot, hova utazásaimat s kutatásimat vinni óhajtom: csak azon megjegyzést bátorítok tenni, hogy a polgárosult és tudományos világ már is sokkal adósa Nagy-Britanniának hasznos fölfedezések- és találmányokért s úgy a műszaki, mint a szorosan vett tudományos téren eszközölt előhaladásért. Ázsiában még mindig létezik egy nagy „terra incognita” a keleti irodalom szempontjából. Ha a calcuttai Asiatic Society feladatául tűzné ki magának ezen „terra incognita” földérítését: miután a múlt négy éven keresztül, melyet ázsiai utazásaimban tölték, mindennapi szükségem fedezését *úgy is egyedül a brit nagylelkűségnek köszönhetem*: szerencsésnek érezném magamat, ha a nevezett Societyt akként szolgálhatnám, hogy kutatásaim első eredményét neki terjeszteném be. De ha ez nem nyerné meg a kormány jóváhagyását: esedezem, hogy engedélyt nyerjek Mr. Moorcrofthoz visszatérni, a kinek nagylelkűségére és szívességére vagyok egyedül utalva a jelenben; vagy ha India főkormányzója helybenhagyni méltóztatnék, szabadjon Önnek védelme alatt maradnom, míg nevezett pártfogóm visszatér bokharai útjából.

19. Sabathuba való megérkezésem óta, jóllehet, hogy szíves fogadtatásban és bánásmódban részesültem, némi aggodalmak között, de nyugodt lélekkel várakoztam, kedvező választ remélve Önnek felőlem adott jelentésére: de a midőn a felsőbb helyről jött rendelet velem közöltetett, mélyen meg valék hatva és nem kevésbé megzavarva lelkületemben, attól tartván, hogy reményeimben talán majd csalódnom kell.

A mint a körülményekre emlékezem, akként állítottam össze gondolataimat és oly irányban, a hogy azt az angol nyelvben csekély jártasságom megengedte s alázatosan esedezem, hogy helyzetemnek ezen őszinte előadását Ön elfogadni szíves legyen, és hogy azt Ő Excellentiája a főkormányzó és a birodalmi tanács kellő értesítése és megnyugtató végett elküldeni sziveskedjék; legmélyebb hálám kifejezésével Ő Lordságának azon eljárásért, melyet személyem iránt a jövőre elrendelni jónak fog ítélni.

20. Bocsánatot kérek feleletem késéseért, irásomnak hiányos és irányomnak finomtalan voltaért, ha netalán helytelen kifejezéseket használtam volna.

Legalázatosabb szolgája:

Alexander Csoma de Körös.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Szabáthu, 1825. május 5.

Sir! Bátorkodom elismerni vételét a Calcuttában 1825-dik évi márczius 25-ről keltekezett kormányi levél másolatának, mely Mr. C. Elliothoz, a Delhiben székelő ügyvivőhöz van intézve, s melyet Ön velem most közleni szíveskedett.

Foglalva van abban a kormány határozata további működésem iránt: és miután ő Lordsága és a birodalmi tanács engemet kegyesen fölmenteni méltóztatott ama gyanu alól, mely vélekedésem szerint reám nehezedett ide érkeztemkor; és miután a főkormányzó jóváhagyja a tibeti nyelv és irodalom körüli tanulmányaimat és e célra nagylelkűleg pénzsegélyt is kegyeskedett utalványozni. a legmélyebb tisztelettel és hálával fogadom az ajánlott istápolást, és a kormány öhajtásának engedelmeskedve, van szerencsém előadni a birtokomban levő tibeti könyveknek foglalatját.

2. Nagyon is érzem, hogy az utóbbi hat hónap alatt nem valék oly helyzetben, hogy előhaladást tegyek a tibeti tanulmányokban, távol lévén azon értelmes lámától, a ki kezemre járt irodalmi tanulmányaimban, a míg Zanskarban időztem, istápolva Mr. Moorcrofttól, a ki által minden szükségességekkel bőkezűleg elláttattam. Ez a Láma, mint már említém, visszamaradt magánügyeinek elintézésé-
se végett s mindeddig hozzám meg nem érkezett.

Ily módon magamra hagyatva, nem valék képes, úgy elrendezni összegyűjtött anyagomat, mint egyelőre terveztem, mivel a tibeti írásmódban még eléggé jártas nem vagyok s kétes esetekben kíváncs volt volna hozzá tanácsért folyamodni.

3, Mihelyt a tibeti nyelvet tanulmányozni kezdettem, föltettem magamban, hogy összeszedek mindent, a mire szükség lehetne egy nyelvtan és szótár elkészítésében, és a mi a tibeti tudományosság és irodalom általános megismerésére szolgálhatna. Hogy mennyire értem célzt földadatomban, legyen szabad:

először röviden megismertetni az anyagot, mely már is birtokomban létezik; *másodszor* előadni azt, hogy mennyire hatoltam be a tibeti nyelvbe és hogy mi terveim vannak a jövőre nézve.

Először tehát:

4. A persa nyelv segítségével megtanultam már annyit a tibetiből, hogy Ladakba történt visszatértemkor a nevezett Lámával eszméimet közölhettem és szolgálatait föltett szándékom előmozdítására magamnak biztosíthattam. A Láma igen jártas a kis és nagy betűs írásmódban s anyanyelvének grammatikai alkatát ismeri, úgyszinte a számtant, a retorikát, költészetet és a dialektikát. Szaktudományai az orvostan, a csillagászat és a csillagjóslás. Húsz év előtt hat esztendő teltt tudományos utazásokban s bejárta Tibetországnak sok részét, f. i. Teshi Lunpót, Lassát, Butánt, sőt még Nepált is. Vallásának minden részleteit jól érti, általános ismeretekkel bír mind ama tárgyak felől, melyek a tibeti könyvekben

foglaltatnak; jártas a szokások és az ildomoság, a gazdászattan és a finom társalgási nyelv szabályaiban, mely a főrangúaknál divatos: e nyelven vannak a szent kötetek is írva, tudja, hogyan kelljen tiszteletteljes modorban a magasabban állókkal beszédbe ereszkedni; terjedelmes ismereteket szerzett a föld- és történettanban, a Tibethez tartozó országot illetőleg. Életkora körülbelül 52 év, zárdában nem lakik, minthogy 12 éve, hogy a yanglai Rajának özvegyét bírja feleségül. Ő Ladaknak főorvosa és olykor mint kormányi főtitkár működik, ha Teshi Lunpóba vagy Lassába kell írni.

5. Ez a férfi az, a kiről említést tevék, hogy Ladakba megérkeztem után, három hónap alatt, kérelmemre több ezer szót írt le s rendezett el bizonyos fejezetek szerint; és miután azt tapasztaltam, hogy ő maga sok czélszerű szótárféle könyvvel bírt, és hasonlókat a szomszéd zárdákból könnyen megszerezhetett, sok fölvilágosítást adott nekem a művészetben és tudományokban szokásos kifejezésekről; ekkép elég értesítést szereztem a végre, hogy a tibeti irodalomban tájékozva legyek s erélyesen folytassam a tanulmányokat, a melyeket magamnak feladatúl kitűztem.

6. Első helyen elősorolta a legfelsőbb *Értelmiségnek* neveit és tulajdoait, t. i. a tibeti szentháromság első személyeét, melynek száztíznel több neve van. E nevek gyakran előfordúlnak a szent könyvekben s teljesen jellemzik a legmagasb lénynek tökélyeit: hasonlók ezek azokhoz, melyeket saját hittanainkban használunk vagy találunk. Más egyebeken kívül van ott szó a hét ízben való leszármazásáról vagy megtestesüléséről (sanskritban: *Nirmankaya* e legfelsőbb lénynek; s e megtestesülések *Buddha* nevezet alatt ismereteseek. Ezek között Sakya (a kinek több mint 12 neve van, s a szent könyvekben gyakran Gotama néven neveztetik, különösen a Brahmanok által; Sakya, ősrégi családi név) volt az utolsó, a ki e világon megjelent és a ki a legrégebb Zoroasterrel alkalmasint ugyanaz és hihetőleg a nagy Ninus, Assyria királyának kora előtt több századdal élt. A Champa, a kegyelem, sanskritban *Maitreya* nevű Buddha csak későbbben fog e világon megjelenni.

7. Ennek utána a szentháromság *második* személyéről értekezett a Láma; ezt az *erkölcsiség fejének* nevezik, harmincz neve van, számos értekezés létezik róla a szent könyvekben.

8. A szentháromságnak *harmadik* személye az *erénynek előmozdítója*; vallásunk szerint: a szentlélek. Az erénynek előmozdítói gyanánt tekintetnek mindazok, a kik az erkölcsösséget és a vallást tanítják. Ezek között a legtökéletesebbek Tibetben: Byang-chup semsdpah, sanskritban *Boddhisatva*, azaz: szent. Itt a tökélynek tíz foka van, s a közös tulajdonsága: a halhatatlanság, t. i. a lélekvándorlástól megszabadulás s nagy hatalomnak és oly kitűnő tulajdonoknak bírása, melyek arra szolgálnak, hogy általános boldogságot mozdítanak elő e világon. Elő van ott számlálva több köz- és tulajdon-név bizonyos képzelt lények meghatározására, kik kitűnő hatalommal és erényekkel vannak megáldva.

Léteznek alsóbb tulajdonokkal bíró szentek is.

9. Ezek után következik egy teljes lajstrom, mely az istenek istenasszonyok és családjaik neveit tartalmazza. úgy szinte a hősökét, jó és gonosz lelkeket, a mennyben úgy mint az alvilági helyeken való tartózkodásuk és hatáskörük leírásával. Van sok köznév (nomen commune) elősorolva az „isten” és „angyal” fogalmak megértésére: a tulajdonnevek pedig a buddhista mythológiában előforduló minden egyes istenségre vonatkoznak.

Az indiai Brahma (Uranos, Coelum a görögöknél és rómaiaknál) a tibeti nyelvben husznál több elnevezéssel bír. *Vishnu* = Chronos, Saturnus huszonöt, ezek között Narayana, öcsce Titan pedig tíz névvel bír; Ishwar vagy Iswara (Zeus, Jupiter) harmincz névvel. Indra és más képzelt őrei a világ tíz szögletének számos nevet viselnek. Százakra megy azon nevek száma, melyek Rirap hegyére, (Sumeru, Olympus), a régi mythológiára, az égi tüneményekre s több effélére vonatkoznak. A napnak százhusznál több a neve s attribútuma. Ezenkívül sok más szakbeli nevek vannak följegyezve, melyek különösen a költői művekben fordulnak elő, vagy a csillagászatban használatnak. A zodiacus tizenkét jegyének pontos leírása is ott található, valamint huszonnyolcz féle csillagcsoporté, az astromiához tartozó más részletes értesítésekkel együtt.

10. A nevezett Láma teljes leírását adta az emberi testnek, meghatározván a külön tagokat, az ízületeket, a folyadékokat, a tömör részeket s kórállapotokat, oly behatólag, mint egy oly értelmes orvostól várhatni, a ki az emberi testnek alkotását ismeri. Teljesen le van ott írva az egészségi állapot, valamint a testbeli hiányok és a betegségek, melyeknek alkatunk ki van téve. Ezután következnek a léleknek tulajdonai és ereje, és az ellentétes állapotok, t. i. az erények és a bűnök osztályozása. Továbbá egy kimerítő lajstrom van ott mind arról, a mi a ruházattal, a butor-, étkezés-, családi és szülői viszonyokra vonatkozik.

11. Ezután következik a négy lábú állatok, a madarak, az amphibiumok, halak, kagylók, rovarok, giliszták lajstroma, úgyszint a növények, fák, cseméték, plánták, mindenféle gabonaneműek, főzelék, virágok, zöldség, stb. előszámálása. Következnek az ásványok, a talajnak többféle nemei, a közönséges és drága kövek, sók, fémek stb. Úgyszint oly szavak, melyekkel mindenféle eszközt szoktak megjelölni a földművelésben, a kézművességben és a hadviselésben, ide értve a fegyvernemeket. A nyelvtanban előszámlálta a névmásokat, a számokat és a melléknéveket stb. Továbbá leírta a tárgyak színeit, alakját és kinézését, s a mértani jegyeket és a tudományokban előforduló műszavakat. A polgári és katonai tisztek neveit, valamint a vallásos személyekét, a rendekét, méltóságokét és a Tibetben divó sektákét, megemlítván a kitünőbb méltóságokat s az őket megillető címeket, a zárdákat s egyéb szavakat, melyek a vallásra és a babonára vonatkoznak. Egyszóval a Láma mindent megnevezett, a mi, a tibeti fogalom szerint, a hat Elem körében előfordul, ezek névszerint: a föld, a víz, a tűz, a lég, az æther és az értelmi erő (intellectus). Mindez az én útmutatásom és terveim szerint van berendezve.

12. A legszükségesebb szavakból álló ezen szótáron kívül, mely birtokomban van s mely ugyanazon Láma által volt írva tibeti nagybetűs írásmódban, vagy egy

más terjedelmes gyűjteményem *sanskrit és tibeti nyelven lemásolva* a Stangyúr-nak Do részéről. (Lásd a 90-ik kötet 223–377. leveleit. Ez 60 levélből áll, közönséges kasmiri papíron írva, de szokás szerint csak az egyik oldalon, minden lap 32 sorból áll.) Ez a szótár, terv szerint beosztályozva, magában foglal több ezerre menő és mindenféle tárgyakra vonatkozó szavakat, melyek nagy érdekekkel bírnak a buddhista rendszer és elveknek megértésére.

13. A Kahgyúrban úgy mint a Stangyúrban gyakori említés van téve az öt elsőrangú tudományról, melyek névszerint sGrarigpa, gTantziksrigpa, bZorrigpa, Smanrigpa és Nangdon-rigpa, jelentvén a nyelvtant (sanskritban: sabda), a bölcsészetet vagy elmélettant (sanskrit: hétu), a technológiát (sanskrit: silpa), gyógytant (sans.: vaidya) és a hittant.

A kisebb vagy másodrangú tudományok ezek: Nyánnak, sDebsbyor, Nanthol (?) Das-Gar és Skar-rtsis azaz: szónoklat, költészet, lexicographia, táncz és csillagászat. Kérésemre a Láma egy rövid értekezést is írt a nyelvtanról és a most említett öt tudományról. A gyógyászatnak története és az orvostan nyolcz ágazatának ismertetése, rendszeresítve fejezetekben a leghíresebb orvosok útmutatása szerint, öt ívre terjed. Két íven értekezik a csillagászatról: hogyan lehessen a nap, a hold s a planeták helyeit meghatározni, s a fogyatkozásokat kiszámítani. Birtokomban van egy tíz ívre terjedő munka, mely a buddhista vallási rendszert tüzetesen előadja; szépen, nagy betűkkel van ezen munka leírva, kérelmem, útmutatásaim s ajándékaim következtében; szerkesztője egy hírneves Láma, a ki rokona és barátja azon Lámának, a kinek én tanítványa valék. A tudományról általában és a logikáról különösen szóló s három ívre terjedő értekezésért köszönettel tartozom egy nagyhirű Rab-hbyamspa-nak (bölcsészeti tudornak), ki ajándékaim folytán kérdéseimre feleletet küldött. Ő 25 évet töltött Lassában s most 65 éves.

14. Ámbár az újabb időkben több munka jelent meg Tibetben a tudományok különféle ágairól, de mindnyájának alapja a Kahgyúr és a Stangyúr, azaz lefordítása a törvényeknek és azok commentárjainak. Azért nevezik pedig úgy, mivel ezen gyűjtemények a sanskrit nyelvből vannak lefordítva. A mi pedig a Kahgyúr és Stan-Gyúr szók jelentését illeti, párhuzamban állanak azok az ismeretes *Véd* és *Sastrákkal* a sanskritban. A Kah-Gyúr magában foglalja Sakyának *hit-* és *erkölcsstanát*, a mint az halála után három előkelő tanítványa által rendszeresített. A *Stan-Gyúr* a régi indiai és néhány chinai panditok, azaz tanult egyének által volt írva; e munka magyarázatokat foglal magában az első műben foglalt dogmák fölött. Van ott ezenkívül több eredeti értekezés is vallási szertartások, a rituale, továbbá a művészet és tudományok felől.

15. A Kah-Gyúr kötetei szerezzevők, a papírnak, a melyen, és a betűknek, a melyekkel írva vannak, *nagysága szerint*. Az összes gyűjtemény áll körülbelül száz kötetből; nem rég kerültek ki sajtó alól s 90 kötetet képeznek; hozzáadván még egy 124 levélből álló kötetet, melynek tartalma történelmi adatokból áll oly tárgyakról, a melyeket egy általános fejezet alá helyezni nem lehetett. Birtokomban van egy hű másolata azon végső 42 levélnek, mely a 90 kötet tartalmát rész-

letezi, megemlítvén a fordítók neveit s a fejezetek és levelek számát, minden egyes kötetben, közönséges kaszmiri papíron, egyoldalra írva, harmincz levélen. Lehetetlen, hogy ezen gyűjtemény tartalmát itt részletesen előadjam: csak a nevezetesebb tárgyakat fogom tehát megnevezni.

16. E tartalomjegyzék szerint a Dulva, sanskrit nyelven Vinaya, a nevelésről szól 13 kötetben. Könnyű és kellemes írásmódban érdekes történelmi értesítést ad a háborúkról, különösen azokról, melyeket Magadha és Anga királyai viseltek Paksyul, azaz a hegyes vidékeken. Az erkölcsstanra vonatkozólag, elősorol sok száz mesét, apologot és példázatot. Az úgynevezett *Shés-rab-kyi-p'ha-rol-tu-p'hyin-pa*, rövidítve Sher-chün, magyaros kiejtéssel: Ser-csin „az örökkévaló bölcsesség” sanskritban: Prajna páramitá, 12 kötetben, sok kitűnő erkölcsi oktatást tartalmaz.

17. A Do-dé vagy egyszerűen Do „szabály, előadás” Sutra a sanskritban, 30 kötetben. Tartalma: természettudományok, hittan és csillagászat. Birtokomban van ebből két szemelvény 30 levélen szépen leírva a Láma által. Az első, a Do harminczadik kötetéből van véve s A betűvel megjegyezve, mely a tibeti alphabetumban az utolsó betű s kezdődik a nevezett kötetnek 364-ik levélén. Értekezik a kaszt-rendszer szigorúsága ellen.

Történt, hogy Kosala királya és egy előkelő Brahmán, kik Shakyának gyűlekezeteiben részt szoktak venni mint hallgatók, egy alkalommal sok nép jelenlétében rosszaságukat fejezték ki Sakyának unokaöccse, *Kungavo* ellen, ki királyi születése daczára egy közönséges embernek leányát vette nőül. Erre Shakya egy elbeszéléssel felelt, elmondván, hogy ős Indiában egy sundra-kasztbeli apa menyéré fia számára, ki jól nevelt és értelmes ifjú volt, nőül egy előkelő Brahmánnak gyönyörű leányát, mivel hozzá méltónak ítéltetett. Ez az elbeszélés a nevezett kötetben hatvan lapot tesz, s érdekes leírást ad a négy kasztról s keletkezéséről. A munka végén van egy rövid értekezés a művészetről és a tudományokról.

A második szemelvény a Do-gyűjteménynek második, vagyis a „Kha”-kötetből van véve; kezdődik a 120-ik levélen, tartalma szól: a nőknél szokásos arcfátyol használata *ellen*. Shakyának imént férjezett neje, Satsuma, női környezete által arra kéri, hogy takarja el arcát idegenek jelenlétében. Véleményét a menyasszony a fátyol viselete ellen egynehány elegáns versben mondja el, melyekkel apósa annyira meg volt elégedve, hogy megajándékozta őt mindennemű drága kövekkel.

18. A „Gyut-de” vagy egyszerűen „Gyut”, „Sinormérték, törvény” eredeti mű, sanskritban Tantra, 21 kötetben. Tartalma: értekezések különféle tárgyakról, mint a természettudományok, gyógyítástan, csillagászat, csillagjósolás, talizmánok, babonás fohászok (snyags) képzeltségekhez, imák stb. Erre nézve mutatványképen birtokomban van egy korrekt másolata azon darabnak, mely a múlt században 1722-ben Európa tudós emberei között oly eleven kíváncsiságot keltett; megjelent eredetileg a *Giorgi Alphabetum Tibetanum* 665-ik és következő lapjain.

19. Nem folytatom a többi 22 kötet tartalmának ismertetését. Elég azt mondani, hogy egészben véve terjedelmes értesítést adnak ezen művek India ősi lakosainak politikai állapotáról és általános szelleméről, még pedig a Sita (Yaxartes) folyam partjaitól kezdve a himalajai havasok innenső tájáig s onnan lefelé egészen Ceylon szigetéig.

20. A Kahgyúr és a Stangyúr majd mindenik kötetében ismételve találunk említést egy ellenséges vallási felekezetről: tibetül mo-stegs-chan, sanskritban „tirthika” – s annak ágazatairól. Itélve a tibeti szó jelentéséből és a felekezet tudvalevő elveiből; követői deterministák vagyis fatalisták lehettek; a buddhisták pedig az ellenkező hitet vallották. Találunk ily elveket a régi görög és a római filozófiában is. Tudjuk, hogy jelenleg a mahomedánok a fatalismus tanához ragaszkodnak. A buddhisták megengedik azt, hogy birnak szabad akaratral cselekedeteikben, s ennek folytán jó vagy rossz viseletük után jutalom vagy büntetés lesz osztályrészük. Innen származik a paradicsom és a pokol fogalma, a jutalom és bűnhődés helye a halál után: ez a buddhizmus hittana.

A buddhistáknál keresztény hitünk felől mély tudatlanság uralkodik; ők azt képzik, hogy a mohamedánokkal egy valláson vagyunk. Lásd *Giorgi Alphabetum Tibetanum*ban 501-dik lapon a lassai helyettes Láma levelét, a midőn a dalai Láma száműzve volt Chinában. A levél 1730-ban pater Horatiushoz volt intézve a végett, hogy azt a pápához Rómába küldje.

21. A *Stangyúr* áll 224 kötet- és 76.409 levélből. Egy-egy levél 2 láb hosszú, írás csak az egyik oldalon van, minden oldal 7 sorból áll. Tartalmazza több régi ázsiai panditnak műveit, Kasmir, Sindh, Ujein, Bengal, Nepal és más országokból, a mint a lajstromból meggyőződhetünk, mely maga 144 levélből áll s az utolsó kötetét képezi a Stangyúr-féle gyűjteménynek. Van ott egy kötet K-val jelezve, tartalmazván dicsőítést és magasztalást az istenségekhez és a szentekhez.

22. A Gyut osztály 36 kötetben 2600-nál több értekezést tartalmaz különféle tárgyakról: ilyenek a természettudományok, a csillagászat, vallási rituale és szertartások, imádságok, talismánok s bűbajos mondatok.

23. A *Do* osztály áll 136 kötetből: tartalma a tudomány. Ez a rész 94 kötetre terjed s hittani tárgyakat, dogmatikát, polemiát, vitatkozást és végül erkölcsant tartalmaz. A következő 21 kötet, philosophiai tárgyakkal, metaphysika- és etikával foglalkozik. Nagyon valószínű, hogy találkozniánk itt mindazon tárgyakkal, melyek a régi görög és római bölcsészeket foglalkoztatták, tudniillik, hogy az, a világ keletkezése- és enyészeteről s az emberi lélek tulajdonairól s végrendeltetéséről szól. Ehhez hasonló tárgyakat fogunk találni ezen 115 kötetben is.

24. A következő két kötet tartalma a nyelvtan, retorika és költészet. Ezek után az orvostan öt kötetben; az erre következő kötet értekezéseket foglal magában bizonyos vegytani eljárásokról, hogy kelljen például a higanynyal bänni, szeszt készíteni stb.

25. A hátralévő rész tibeti tudósok által van írva, tartalma: nyelvtan, szógyűjtemények tibeti és sanskrit nyelven, melyeknek legterjedelmesebbje kezem közt van. Miután a Kahgyútból több mutatóványt megszereztem, a Stangyútból is

kiválasztottam néhány darabot. *Az első, a hittani szemelvényem*, megmagyarázza a tiz erkölcsi parancsolatot. *A második az építészetéről* szól, szabályozza a mértékarányt, láb-, hüvelyk- és vonalakban, ha Shakya-szobrot építenek. *A harmadik, az orvostani szemelvény*, tárgyalja a temperamentumokat. *A negyedik, a bölcsészettani szemelvény*, értekezik a valódi tudománynak elemeiről. *Az ötödik, az erkölcsstani szemelvény* (sanskritban Niti vagy Shastra; példabeszédek gyűjteménye), eszélyes és erkölcsi mondatokból áll. *A nyelvtani szemelvény* egy értekezésből áll a 20 sanskrit partikuláról, melyek a főnevekhez vagy az igékhez ragasztva, megváltoztatják azok értelmét többféle módozatban. Ez a 20 sanskrit rag a következő: prā, parā, a°, sam, anu, apa, nir, antar, vi, ava, ni, adhi, api, ati, su, ut, abhi, prati, pari, upa. — Ez a mű egy régi híres Chandra Komi nevű Pandit által volt szerkesztve bengali nyelven. Chandernagore, a mai francia telep Calcutta mellett, tőle veszi elnevezését.

26. A Kahgyúr és a Stangyúrból kiszemelt mutatóványok, a láma és más jó kézírással bíró egyének által lemásolva, egy 277 levélre terjedő kötetet képeznek; közönséges kasmiri papíron írva s bőrbe kötve. Ezt Moorcroft úr volt szíves nekem kölcsönözni, midőn Tibetből visszatértem. Ez a kötet, valamint a tibeti irodalomhoz tartozó minden okmány, mely kezeim között létezik, Mr. Moorcroft tulajdona (s így a brit kormányé), a kinek nagylelkűségeért mélyen le vagyok kötelezve.

27. Miután a főkormányzó és birodalmi tanácsa pénzbeli segílyt kegyeskedett most számomra utaltatni: ohajtásom közölni terveimet a jövőre nézve.

A tibeti irodalom kétséggkívül megérdemli, hogy kimerítően tanulmányoztassék. Ha a kormány megengedi, hogy Sabathuban maradhassak a parancsnok oltalma alatt a végett, hogy ismét ráadhassam magamat a tibeti tanulmányokra, ha t. i. ismét ugyanazon Láma tanítóm szolgálatát biztosíthatnám, kinek közvetítése által megtanultam azt, a mit már is tudok az ázsiai irodalom ezen ágáról; vagy ha hozzá hasonló értelmes egyénnel találkoznom, ki további előmeneteletem biztosítaná: elismerő viszonzásképen a nagylelkű istápolásért ezennel ígérem, hogy egy év alatt elvégezem azt, a mibe belefogtam.

28. Ennek folytán szerencsém lenne betérjeszteni a kormánynak:

A) egy terjedelmes elméleti és gyakorlati *tibeti nyelvtant* angol nyelven öt részben: t. i. a *helyesírást*, a mi igen nehéz a tibetben, de mégis eléggé szabályozva van a legjobb tibeti nyelvészek által; *orthoëpiát*, mely változik a különböző tudományokban; *etymológiát*, ez igen egyszerű és terjedelmes; *a syntaxis és prosodia* kevés tért fogna elfoglalni. Az etymologia kiterjedne a beszéd minden részére; mellékelve lennének felvilágosító példák a névhajlításokból; úgyszinte a különféle névmások, a cardinális és adverbialis számok, az adjectivumok és substantivumok; ige-hajlítások; a verbumok osztályzatai, t. i. a neutrale, activum, intransitivum, transitivum, passivum és causale; az adverbiumok teljes lajstroma, praepositíók, conjunctíók, interjectíók és a syntaxis helyes használata.

B) Több mint harmincezer szóra menő szógyűjteményt tibeti és angol nyelven; a művészetben és tudományokban használt műszavakkal, melyek némi viszonyban állának más nyelvekhez —

C) A tibeti irodalomnak rövid ismertetését, –

D) Tibetországnak rövid történetét tibetül, kiegészítve szórá-szórá, bennszü-
lött írók munkáiból. Ehhez mellékletül egy rövid földleírást és chronológiát,
szinte tibeti nyelven.

E) Szemelvényeket a tibeti irodalomból.

29. Ha kifogás nem lesz ez ellen: arra kérem Önt, legyen szives a kormány en-
gedelmét megnyerni arra, hogy, miután munkáimat itt befejeztem volna, Calcut-
tába utazhassam.

30. Hogy pedig meg van a lehetőség kötelezettségem teljesítésére: bátor va-
gyok azt állítani, hogy én jártas vagyok több régi és újabb európai és ázsiai nyel-
vekben, és *hogy anyanyelvem, a magyar, közel rokon, nem szavakban ugyan, de*
alkotásban, a török, indiai, chinai, mogul és a tibeti nyelvekkel. Minden európai
nyelvben, kivéve a magyart, törököt és a finn eredetű nyelveket, találtnak elő-
ragok, a héber és arabs nyelvek mintájára. A magyarban úgy mint az indiai, chi-
nai és a tibetiben, postpositiók fordulnak elő és affixumok, a végett, hogy több-
rendű igeformák alkottassanak ugyanazon gyökből. *A magyar nyelv pedig, a*
sanskrit vagy arabssal szemben, nyelvészeti tekintetben nem áll alsóbb rangban
(is not inferior either to the sanskrit or arabic). Bátor vagyok még kijelenteni azt
is, hogy én nem csupán nyelvész vagyok (linguist); többféle nyelvet a végből ta-
nulmányoztam, hogy a mívelt irodalommal megismerkedjem, hogy bejussak az
ősrégi időknek érdekes tárgyakkal telt tárházába; hogy ott hasznos ismereteket
szerezsek, hogy képes legyek mintegy beleélni magamat minden korszakba s köz-
lekedni bármely hírneves nemzettel, épen úgy, mint a hogy teszem most az
angollal.

31. A tibeti könyvekben az van megírva, hogy a régi buddhisták megsemmisí-
tése Magadha királyságában, a turkok által ment végbe, a kik, miután Otantra-
púr városát bevették, feldúlták az iskolákat, megölték sok papot; azok pedig, a
kik a közveszélyből megszabadultak, déli Indiába menekültek. Az évet most
nem tudom megnevezni.

Magadha királyságról gyakori említés van téve, mely hír szerint színhelye volt a
legnevezetesebb eseményeknek; ez volt a legmíveltebb férfiak bölcsője is. Nem
volt még elegendő időm arra, hogy ezen rendkívüli érdekekkel bíró tárgyakat ér-
demlegesen átkutassam; a nyelvet kellett előbb megtanulnom. A Kahgyúr- és
Stangyúrból még csak öt kötetet olvastam át, de ha figyelembe vesszük Sakyá-
nak egyik jövendölését, mely a Kahgyúrban van följegyezve (valószínű azonban,
hogy ez újabbkori interpoláció, a történet végbemenetele után), t. i. hogy az ő
vallása fog terjedni északról délre és délről észak felé, a mint valóban meg is törté-
nt: van okunk föltenni, hogy Ázsia ugyanaz a világrész, a melyet nemcsak
Ptolomæus ír le, de más régi geographusok és történetírók is említene. Ázsia
különbön egy általánosságot jelentő szó (nomen appellativum), mely annyit tesz,
mint „magasan fekvő tartományok”, s e szerint magában foglalná az összes régi
Scythiát Imaus innenső oldalán, következésképen határai közé zárja Transoxó-
niát, Khorassant és Baktriát. A történetírók említene buddhistákat Ázsiában,

Kasmirban, Sind-, Malva- (Ujein), Singhala-, Kalinga-, Malabar-, Ceylon-, Bengal-, Burmah-, Bhutánban, Tibetben és a mongolok országaiban. Valamint India vagy Hindia a *hin*, *hon*, *hinta*, *hind* = alacsonyság vagy *hindes* = alacsonyan fekvő országokat jelent: bizonyára közönséges vagy appellatív szó volt és sok országot foglal magában; a régiek ezen elnevezést Arábiáig s Egyiptomig kiterjesztették, sőt említés van téve a három Indiáról is.

32. E vélemény meg van erősítve majdnem mindazon őskori történetíróknak idevágó tüzetes jelentése által, a kik említést tesznek ezen országokról; sőt meg van erősítve más ázsiai történetírók által is, mint p. o. a két syriai író: Abulféragius és Abulfida által; méltán következtethetjük tehát, hogy Ázsia csakugyan azon világrész, a honnan Sir W. Jones véleménye szerint a chinaiak, tatárok, indiaiak, perzsák, syriaiak, arabok, egyiptomiak, görögök, rómaiak, gaulok, gothok, germánok és a slavonok vették a pallérozást és a művészetben és tudományokban való műveltségüket. Arábiának belsejében, azt mondja Niebuhr, él még egy ősi tradíció, mely azt tartja, hogy az arabok polgárosultsága egy oly néptől származott, mely Samarkand környékéből jött le közéjük.

33. Európának keleti és északnyugati részeiben sok nyoma találhatók a régi buddhismusként és sanskrit szavaknak az ottani népek között; a mely népek csak az újabb időben Charlemagne után térítették fegyverhatalommal a keresztény hitre. De a legnevezetesebb buddhista emlékek közé tartoznak azon sanskrit szók, melyeket a görög és a római írók használtak történelmi jegyzeteikben, a régi Thraciát (Rumaniát), Macedoniát és a Duna két partján fekvő Serbiát, Pannoniát és Dáciát illetőleg.

34. Bátorkodom néhány példát felhozni állításom bizonyítására. *Pannonia* betűszerinti lefordítása e sanskrit szónak *sarbaya*, mely nevezet jelenleg a Duna délpártján fekvő tartományra, Szerbiára vonatkozik Belgrád fővárosával. E tartomány régente Magyarországhoz tartozott. Dácia vagy *Dákia* (a mai Alsó-Magyarország, Erdély, Moldva, Oláhország, Bessarabia) hihetőleg appellatív neve mind ezen tartományoknak, azon oknál fogva, mivel szőlőben bővelkedtek; származik ez, a sanskrit szótól *Dákh* vagy *Dák* = *szőlő* s adjectív formája *dákhia* vagy *dákia* = *szőlős*, szőlőben bővelkedő. Ez meg van erősítve más történelmi adatokkal is. A régi geographok- és történetíróknál előfordul ezen szó: *Agathyrus*, a midőn i. e. azon tartományokról értekeznek, melyeket feljebb említettem. *Thyrus* alatt értetik Bacchus pálczája ékesítve szőlővel = ez a bormak jelvénye. A Dniper folyó Oroszország délnyugati részében a régiek előtt Borystheneus név alatt volt ismert; ez magyar szó, s jelentése angolban: „*wine godded*” (*bor* = wine, *Isten* = Gód); a magyar adjectív képzővel *es*, mely az angol nyelvben megfelel a múlt idejű participiumnak, mely tudniillik *ed*-del végződik.

35. Azon számos elnevezés között, mely a különböző nyelvekben a vándor népekre alkalmaztatott, előfordul a *scytha* (alkalmasint e slavon szótól *skitati* = vándorolni) héber, eber avar, *bunge* (héber vagy arabs eredetű), *vandal*, *turk* stb., továbbá a sanskrit szó *geta*, mely azt jelenti: járni, menni, vándorolni, az angol szó „to go” és a német „gehen” alkalmasint ezen forrásból erednek. A ge-

tákról azt olvassuk a régi íróknál, hogy azok Közép-Ázsiában honoltak, a mai (1825) chinai Tatárországban Oxus folyam és a Kaspi-tenger mellett; a massageták pedig a Fekete-tenger éjszaknyugati partjain, Thráciában, a mai Romániában, a Duna két partján. Ovidius száműzetése helyéről, a mai Bulgáriából azt írja: „Jam didici getice sarmaticeque logui” = megtanultam a geták és a szarmaták nelyvén beszélni. A mai indiaiak nem használják a geta szót participialis formájában, át lévén változtatva a lágyabb „jata” (dzsata) szóra; de a praeterium szabályszerűleg van leszármaztatva az eredeti gyökből ekképen = giya. Indiában vannak „Jai” (Dzsát) nevezetű vándor népcsoportok. — A legfelsőbb lénynek vagyis képviselőjének = Buddhának neve sanskrit nyelven *Bhagván* és *Tathagata*; az *elsőnek* jelentése „győzedelmes”; a *másodiknak* „egyeses úton járó” azaz igazságos. Ez a két elnevezés nagyon megerősíti a buddhizmus és azon sanskrit szavak felőli véleményét, a melyek t. i. az európai nyelvekben előfordulnak. Itélve azon körülményből, hogy a buddhisták gyakran használják a „Bhagván” szót, én úgy vélekedem, hogy a túlbuzgó keresztények, megvetőleg, a „*Pagan*” *pogány* szót illesztették reájok. A mi pedig a „Tathagata” elnevezést illeti, az megerősíti a folebb említett „Geta” szónak valódi értelmét, tudniillik „járó” az egyeses úton.

36. A parthusok négy századon át Róma hatalmának vetélytársai voltak. Justinianus, a római történetíró, őket scythák száműzöttjeinek, „*Exules Sytharum*” nevezi és minthogy a monumentumokon és pénzdarabokon sok bizonyíték van arról, hogy a parthusok barátjai, tisztelői és pártfogói voltak a görögöknek: bátran föltehetjük, hogy ők ugyanazon híres nép, a mely „Geta” név alatt Európában és Ázsiában szerepelt. A történetírók több uralkodóról tesznek említést Kis-Ázsiában, kik a Parthus dynastiából származtak, például Mithridates Macedoniában, a konstantinápolyi görög császárság alatt. Lásd: Gibbon történetét. Macedoniának a rómaiak általi meghódítása után valószínű, hogy a parthus vezérek a Duna felé vonultak vissza rokonaikhoz s régi gyűlöletök folytán meg nem szüntek a római birodalmat portyázó hadaikkal zaklatni. Virgilius egyik Eclogájában azt mondja: „Aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim”. Már most ha felteszszük azt, hogy Nagy Sándor maga a parthus nemzethől származott, könnyven megérthetjük sikeres hadjáratait Ázsiában és azt is, hogy a görög birodalom oly soká fenntartotta magát Bactriában.

37. Nem kell csodálkoznunk azon, hogy a régi görög és római íróknál oly kevés adatot találunk Pannonia, Dácia és egyéb dunai tartományok felől. Carthago Róma szeméi előtt állott, s mégis mily keveset tudnak belállapotáról. Nagyon valószínű, hogy a geták előrenyomtatva az ázsiai forrongások által, egyrészt Assyria- és Egyiptomba, másrészt Persián és Kis-Ázsián át Thracia-, Macedonia- és Thessaliába hatoltak. Ezen népcsoportok azon körülménynél fogva, hogy a messze Tigris és Euphrates folyókon is átkeltek, „heber” azaz vándor nevet kaptak. Innen Mózes korában több előkelő egyének kényszerültek Pheniiciát és Egyiptomot elhagyni, menedéket találván az Archipelagus szigetein: mint Rhodus és Crétában, azért nevezték őket „pelasgoi”. Thessaliának mai nyelve s részben a Macedoniáé is sok latin szóval van vegyítve; ugyan úgy, mint az oláhoké Alsó-

Magyarországban, Erdélyben, Wallachiában és Moldovában. Az oláh nyelv sok sanskrit szót foglal magában és minden tekintetben, szavakban úgy mint alkotásban, különbözik a magyartól. Az oláh nyelvben az articulus definitusnak igen különös alakja van, például: Domnu = dominus a latinban: add ehhez az articulus definitust: *ul* – domnuul, jelentése lesz: *hic* dominus – *the* lord – az úr stb.

38. A magyar nyelvben a definitus articulus *a*, vagy magánhangzó előtt *az* (héberben *ha*, arabsban *el*, angolban *the*), kivétel nélkül minden casus és szám előtt áll. A görög, német, francia, olasz, spanyol és más nyelvek szinte bírnak határozott articulussal a főnevek előtt, de formája változik a genus, casus és számok szerint. A latin, slavon és török nyelvekben nincsen különös szó emphasis vagy határozott kitételek kiemelésére, mint a milyen például a „*the*” az angolban. A tibeti, sanskrit, indiai, syriai, oláh és svéd nyelvben szintén vannak bizonyos partikulák, melyek által a genus vagy az emphasis kifejezése meg van határozva, de mindezen nyelvekben az a különös, hogy az ily ragok a substantivumokhoz illesztetnek. Ily ragok a tibeti nyelvben ezek:

pa, po, va, vo, himnemű,

ma, mo, nőnemű, például: Piling – *pa* = európai férfi, Piling *ma* = európai asszony. *rGyal-po* = királyfi, király, *rGyal-mo* = királyleány, királyné. La *vo* = az Isten, La-*mo* = istenasszony. *Zla-ba* a hold, *Nyima* a nap, *Nygang* teli hold. – Sanskritban: *Deo* isten, *Dewa* az Isten, *Dewi* az istenasszony. *Raj* király, *Raja* a király. *Gang* folyam, *Ganga* a folyam. Mint a sanskritban úgy a syriai nyelvben is az affixum ugyanaz; az oláh nyelvre nézve példát már idéztem. Az indiai, persa és sanskrit nyelvekben a „*sived*” vagy „*sifed*” szó *fehéret*, *fehér* színűt jelent. Ebből kiindulva én úgy vélekedem, hogy a svédek nemzeti nevüket azon scytha népektől kapták, a kik sanskrit nyelven beszéltek, t. i. a getáktól, azon időben, a midőn Kis-Ázsiában és Európa délkeleti részeiben elegyedtek, s több századot egymás szomszédságában töltöttek el, a mint történt a gaul, germán, saxon népcsoportokkal. Azon időkorban s azon világrészben egymás mellett élve, ezen népek sok sanskrit szót átvettek s elsajátítottak; úgyszinte a határozott articulusnak fent említett utóragi különösséget is az oláhok és syriai népek mintájára, a kik nyelvüknek ezen sajátságát azon scytháktól vették át, a kikkel sokáig közlekedtek s később egy nemzetet alkottak egy közös kormány alatt.

39. A régi görög és slavon nyelvek, itélve alkotásuk-, különösen számos partikulák használatából és azon sajátságból, hogy itt dualis szám fordul elő a nevek úgy mint az igék hajlításában: eléggé bizonyítják, hogy a sanskrit nyelv mintájára vannak alkotva. Azon scythák (geták), kiknek anyanyelvük a sanskrit volt, számra kevesen valának, úgy a mint a jelenkorban például kevés az európaiak száma Ázsiában, de tudományuk-, fegyelmük- és vagyonosságuknál fogva és különösen mivel a scythák jártasok voltak a hadviselésben: elefántok, reda (sanskrit: ratha) és a lovasság használatában bámulatos tetteket vittek végbe csekély számú harczosokkal; a mint azt az európaiak előcsapatjai is tették Amerika- és Ázsiában ágyúsereikkel.

Visszatérek most a buddhismusra.

40. Valamint az európai keresztények alkották *Bhágvánból* a „pagan” = pogány szót: azon módon cselekedtek az ázsiaiak is, mintegy megvetőleg használván azt a buddhisták irányában különösen a mohamedánok, a kik a hindut és a buddhistát ma is „budd-paraszt” nevezettel illetik. Ezen szó e persa szóból származik: peristhán, parasztidan = imádni, — budparaszt = Buddhát imádó — magában véve ez nem gyalázó nevezet, de a mohamedánok annak akarják tekinteni, értvén alatta „bálványimádót.”

41. A régi időkben Európa és Ázsia több tartományaiban Buddha-szobrokkal lehetett találkozni (ilyenek Oden vagy Woden a góthok- és germánoknál), de ezek későbbben, vallási túlbuzgóság folytán, a keresztények és mahomedánok által mind leromboltattak. Maiglan is meg van még a régi Baktriában, Bamianban, a Cabul és Balk között vezető úton egy kolossális szobor, sziklába vésve; közelében van két kisebbmértvű kőfaragvány. Nagyon valószínű, hogy ez Sakyát vagyis Buddhát ábrázolta tanítványaitól környezve, a kik festett ábrákban vannak bemutatva jobb és bal felől. Az ábrák hasonlítanak a tibetieknek divatozókhhoz s úgy néznek ki, mint a keresztény, különösen a keleti egyházban divatozó képek, a hol a szentek fejét glóriával szokás körülvenni. Egy szótárban, melynek címe „Amara Kosha” = a „halhatatlan kincs” és szerzője „Amara Singha” = a „halhatatlan oroszlán”, mely a tibetire lefordítottatott Katmanduban, Nepálban, olvasható a buddha szó jelentése:

Buddha rgad dang khaspa yin.

Buddha senex et sapiens est.

Buddha öreg és bölcs ember.

S így volt ez valósággal, mivel Buddha 80 évet élt és korának vezérszellem volt; midőn erkölcsi tanait és elveit tanítványai egy ideális rendszerbe foglalták, követői imádni kezdték, úgy mint a keresztények imádják Jézust. Hogy pedig Buddhának vallása sok nemzet között elterjedt, kitűnik azon körülményből, hogy Buddh = vén, öreg elnevezés több nyelvben meghonosult, a vallás előljáróit akarván vele megjelezn. Így lett: *Buddh* a sanskritban; *Pir* a perzsáknál; *Seikh* az araboknál; *Prezbiter* a görögöknél. Fölhozem e példákat, hogy a tudós világ kíváncsiságát fölébreszsem a végből, hogy tanulmányozzák a régi buddhismus érdemeit és tiszteljék azon vallást, a melynek sarkköve ugyanazon erkölcsi tanokból áll, mint a mi hitünké, t. i. a *felebaráti szeretetből*. Bátorkodom itt egy négy sorból álló versszakot közölni, mindegyik sor hét szótagból áll, s erkölcsi törvényt foglal magában, a Stangyúrból van idézve (magyaros kiejtéssel):

hTamcsad cshosz ni mnyan parbja

hTosz nasz raktu szung bya-szet

„Kang-zsik dak nyid mi dödpá

De-dak zsanla mi baho”.

Magyarul:

Halljátok mindnyájan ezen törvényt.
S ha hallottátok, el ne felejtsetek:
„A mit én magamnak nem kívánok,
Soha azt másnak nem teendém”.

A mongolok, nagy és hatalmas nemzet Közép-Ázsiában, a melynek ősei Gengiz khánnak bajtársai valának s annyi rombolást vittek végbe négy-öt század előtt, áttértek Buddha hitére, s most békés és vallásos néppé váltak s hű követői Sakyának.

42. Jóllehet a tudatlanság és a barbarismus lerombolták a műveltségnek és polgárosodásnak régi kedvencz helyeit; de minekelőtte e katasztrófa végbe ment volna, a tudósok számos művei megmenekültek a megsemmisülés özönétől az által, hogy Tibetbe szállítottak: oly művek azok, melyek minden országban hathatósan előmozdítani képesek az általános jólétet, mérsékelni a szívet, felvilágosítani az értelmet s ösztönt nyújtani a szorgalomra.

A rombolás, a persák országának a mohamedánok által lett meghódításával történt Krisztus után 636-ik évben.

43. De Guignes állítása szerint (lásd *Alphabetum Tibetanum*) *Fo axaca* (Sakya) Kr. előtt 1027 évvel született. Egy tibeti történész azt mondja, hogy a Nagy *Zhu-thu-hou* című chinai depterben (krónikában) az van megírva, hogy Thang császár és a vele egyidejű Srong-tsan tibeti király uralkodása, Sakya halálától számítva 1566-ik évre esik, és hogy Taikun, a nevezett chinai császár fia és örököse egyidőben uralkodott a most említett tibeti király fia és örökösével, kit *Srong-tsan* Gambonak neveznek. Az összes tibeti történészek tanubizonyossága szerint ezen Srong-tsan Gambo király volt az, a ki két nejének, kiknek egyike Nepalból, a másika Chinából való volt, közbenjárására és Sembota nevű miniszterének működése folytán, a ki maga is a tudományok pártolója volt, minthogy Indiában nevelkedett, a Buddha-hitet Tibetbe plántálta. Gibbon említést tesz egy persa királyról (Yezdegird), a ki miután fővárosát meghódították Kr. u. 636-ik évben, visszavonult a chinai császárhoz: Katai Taikun nevű, Thang dynasztiából való uralkodóhoz. P. du Halde azt jegyzi meg *Chinai Történetében*, hogy Thang egy új dynasztiát alapított a 6-ik század vége felé, a kinek fia és örököse Taikun vala és a ki a keresztényeket pártolta. Már most ezen adatok után ítélve, bizonyossággal állíthatjuk; hogy Srong-tsan Gambo (a ki Tibetnek 24-ik királya volt) számításunk első századában élt. De ha Giorgi *Alphabetum Tibetanum*-át követjük, ezen király uralkodása a VII-ik századba esik Kr. u.

Ebből láthatjuk, hogy az *Alphabetum Tibetanum* sok helytelenséget tartalmaz. De Guignes és az említett chinai krónika *Zhu-thu-hou* megegyeznek abban, hogy Nami Srong-tsan és Thang császár egy időben uralkodtak, ez Chinában, amaz Tibetben, Kr. u. körülbelül 539. évvel; de az bizonytalan, hogy Nami Srong-tsan mennyi ideig élt még azután. Annyi bizonyos, hogy Srong-tsan tizenhárom éves

volt, midőn a tibeti trónra lépett s elérte életének 83-ik évét. Srong-tsan Gambo után a hatodik király uralkodott a IX-ik században, s neve volt: Khri Srong déhu-tsan, a ki kegyelte a tudományt és a tudósokat s sokat tett a Buddhista hitnek Tibetben való meggyökeresedésére.

44. A tibeti könyvek nagy része szerzőik ezen óhajával végződik: *Sahi-steng ma nyizal dargyur chig*; értelme: „Buddha szent könyvei hadd világítsanak e föld kerekiségén mint a nap és hold.”

Ezen művek sok időn keresztül el voltak zárva az európai tudósok rokonszenvé-től, és csak nem rég kaptunk némi értesítést Tibetnek irodalmi kincsei felől. Az őskori irodalomnak ezen érdekes tárházába könnyű és kellemes úton való be-jutásért a nemeslelkű és bőkezű *Myrang* nevű lassai kormányzónak tartozunk há-lálával, a ki a mult században 1729 és 1746-ki évek között élt. Rendelete folytán minden irodalmi mű, a mi külföldről Tibetbe hozatott és az idő viszontagságai-tól meg lett kimélve, összegyűjtetett és lajstromokba rendezve nyirfa táblákba vésetett és kinyomatott.

45. A *Kah-Gyur* 98 kötete külön tartalomjegyzékkel Krisztus után az 1731-ik évben készült el 15 hónap alatt.

Minden levél két lábnyi hosszú és 8 hüvelyk széles; 7 sor van egy-egy oldalon nagy betűkkel nyomva. Egy-egy kötetet körülbelül 300 levélre lehet tenni.

A *Stan-Gyur* áll 224 kötetből, összesen 76409 levélből, minkét oldalon 7 sor nyomtatás, valamivel kisebb betűkkel és szorosabb sorozattal, mint a *Kah-Gyuré*. Egy év alatt került ki a nyomda alól 1742-ben. Minden tartalomjegyzék (tibetül Karchik) elején olvasható részletes folszámítása a költségnek pénzben és anyag-ban, az egyének névsora, a kik a munka végrehajtásában részt vettek: számuk 3000-nél többre megy; a világi és egyházi méltóságok és vagyonos személyek ne-vei, a kik adakozásaikkal a költség fedezéséhez járultak.

46. A még mindig használatban levő vésett fatáblák le vannak téve Narthang zárdában, Teshi Lunpó mellett, és az ottani Nagy Láma birtokában lévén, az ő rendelkezése alatt állanak.

47. Kham-yul vagy Pot-chenpó tartomány Derghe nevű székvárosában, Lassá-tól 40 napi járásra kelet felé, taláztatik egy újabb és korrektebb kiadása a *Kah-Gyurnak*, mely hír szerint nagy becsben áll.

Ezen két nagy gyűjteményen kívül van más számos nyomtatott könyv bennszü-lött tibeti tudósoktól.

48. A *Stan-Gyurnak* körülbelül 18 levelén taláztatnak kész útlevelek oly buz-gó egyének számára, a kik Shambalában fekvő Kalapsa városát óhajtanák meglá-togatni. Azon körülmény, hogy említés van itt téve egy húsz napig tartó útról a nagy sivatagon át és fehér homokos területről Sita azaz Yaxartes folyam part-jain: nagyon valószínűvé teszi, hogy a Buddhisták Jeruzsáleme — így nevezem — az ősrégi időkben a Yaxartesen túl volt, még pedig valószínűleg a *jugarok* orszá-gában.

49. A 43-ik pontban említett chinai krónikának írója Kun-ga Nyingpó, a ki Teshi Lunpótól két napi járásra nyugat felé eső zárdában irt (mely zárda t. i.

Sa-skya nevezetes mindennemű kéziratok miatt) 800 év előtt ezt mondta:

„*keletről* Chinából kaptunk orvosi tudományt, csillagászatot és csillagjósást”,
„*délről*, Indiából igaz hitet”,
„*nyugatról*, Nepál és Sokyulból árú- és élelmi cikkeket”,
„*északról* a horok és a jugarok országából: törvénykönyveket és kézi művészetet”.

Középázsia azon nemzetei, a kik a turk nyelvet beszélik, tibetül: *Hor* néven nevezetnek, s ezen író szerint Gengiz-Khan csakugyan ezen nemzetségből származott.

50. A most nevezett szerzőtől van még egy más történelmi munka is, melynek címe „*Depter rNingpo*”, azaz régi krónikák. *Nem valék képes ezt megszerezni, de úgy vagyok értesítve, hogy igen érdekes munka, különösen Gengiz-Khan történetére való vonatkozása miatt.* Egy más munkában foglalt jeles mondataival ismerős vagyok, melyek igen észszerűek és elegánsak.

51. *A tibeti könyvekben a jugarok neve yugurnak van írva, s hazájok olykor Yugera-nak mondatik. Ekkorig más érdekest a jugarokról nem tudhattam meg mint azt, hogy a Stan-Gyur gyűjtemény lajstromában említés van téve egy rövid értekezésről, mely a jugarok nyelvéből van lefordítva és röviden elbeszéli egy Sa-kya szobornak azon országon keresztül való vándorlásait. Ez most Lassában őriztetik, a hova Srongtsan Gambó királynak Kong-cho nevű felesége hozta Chinából.*

52. Én azt hiszem, hogy a legrégebb Buddha, kiről említés van téve, nem más mint Zoroaster, a ki régi íróink szerint Ninussal, a nagy assyriai királylyal egy korban élt. Ezen vélemény támogatására bátorodom a következő időszámítást (ærákat) közleni, megállapításaul azon korszaknak, a melyben Sakya élt. Az első négy adat a legtudósabb nepali és tibeti tekintélyek szerint van felállítva, kik Srongtsan Gambó király uralkodását a kereszténység VII-ik századába teszik. A 10-ik szám alatti számítás az, mely most Lassában bir tekintélyvel.

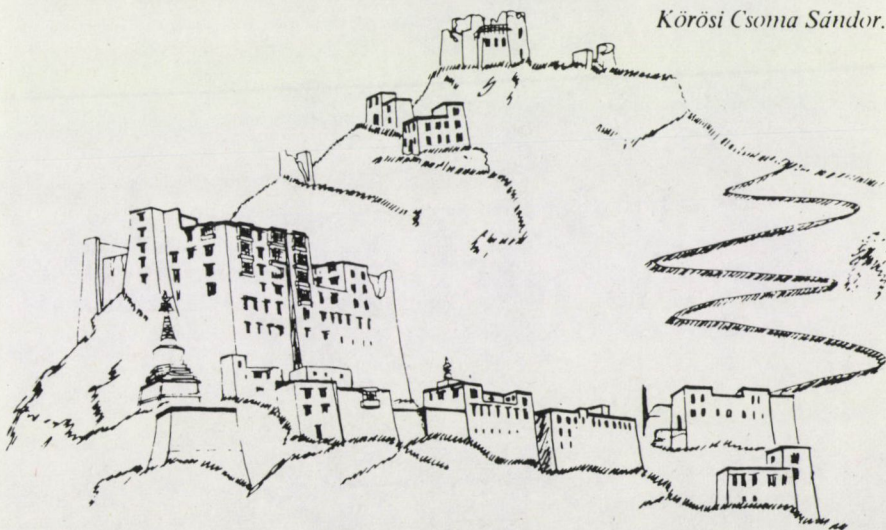
53. A folyó 1825-ik év például a 19-ik vagyis a Shingmocha esztendeje a 14-ik cyclusnak (egy cyclus hatvan évet tesz), mely mult február hónapban kezdődött. De az évek számításának módja nagyon új szokás, alig 800 éves, s hihetőleg chinai eredetű. A mi a régibb időkre vonatkozó számítást illeti: a chronológia itt nagyon bizonytalan. Tibetországnak Butan tartományában élt egy híres Láma, Padma-karpo, a 10-ik cyclus 26-ik évében, tehát számításunk szerint 1592-ben. Ez a tudós összeállított egy rövid értekezést, mely magában foglalja a különféle régi tibeti, nepali, kasmiri tudósok véleményét Sakya születése felől. Összesen tizenkettőt fedezett fel s ehhez saját évszámítását is hozzátette.

54. Ezen tizenhárom vélemény szerint az évszámok Sakya halála óta a szerző, Padmakarpo koráig, tehát 1592-ig és aztán azon időtől fogva 1825-ig ekképen állanak.

Vélemény	1592-öt megelőző évszám	1825-ben
1	4012	4245
2	3738	3971
3	3725	3958
4	3729	3962
5	2900	3133
6	2342	2575
7	2243	2476
8	2136	2369
9	2470	2703
10	2427	2660
11	2166	2399
12	2474	2707
13	2650	2883

55. Az itt előadottakban igyekeztem, a mennyire tehetségem engedé, a kormány kíváratát teljesíteni, kivonatos jelentést tévén a birtokomban levő tibeti könyvek és irományok tartalmáról. A sanskrit és tibeti irodalmak széles tért tárnak fel előtttem az emberiség történetének tanulmányozására. Lelkesedésem még mindig ugyanaz, a mi volt akkor, a midőn először terveztem és elhatároztam, hogy keletre jöjjek; ha fáradásaimnak, adataimnak és véleményeimnek ezen első és, érzem, hogy hiányokkal telt kísérlete a kormány jóváhagyását megnyerendi: boldognak fogom magamat érezni, ha képes leszek a jövőben irodalmi tanulmányaimnak méltóbb eredményeivel szolgálhatni.

Körösi Csoma Sándor.

H. WILLOCK LEVELE CARTWRIGHTHOZ

Khorim Derreck, 1825. július 12.

Az Austriai Internunciussal, köszöntésem mellett, közlöm ezt a következő tudósítást, melyet a testvérem Bombayból írt Martius 20-dik napján, a mely nekem nagy reménységet nyújt, hogy nem sokára újra meglátjuk Perziában azt a nevezetes, figyelemre méltó és fáradhatatlan Erdélyi Utazót, Kőrösi Sándort. – A midőn Morcroft Úr a Himaláya bértzein Sabatooban volt 1824-ben, December 10-dikén egy bizonyos Korusani Czoma Sándorral találkozott (he met certain Alexander Czoma de Korusan), a ki Nemzetére Magyar, s sok nevezetes Német országi fő iskolákban (Colleges) tanult, s abban az időben szándéka volt elutazni, hogy a Nagy Lámától tanuljon (to obtain Information of the great Lama). Ő már akkor megjárta volt Bucharát, s a mikor elvált Morcrofttól, Tibetbe ment. A neveknek hasonlatossága előre nagyon megdöbbentett, de tartok tőle, hogy az nem a mi Barátunk. Morcroft azt írja, hogy az egy igen egyszerű és nagy tudományú (erudition) ember volt, a mi Kőrösinknek tulajdon caractere.

Ezek a környüállások, és még inkább különösen a fen leírt személynek tulajdonságai és maga viselete olly tökéletesen megfelelnek a mi elveszett Barátunknak, hogy azt kell hinnem, hogy az ő maga.

A. STIRLING LEVELE H. H. WILSONHOZ

Kalkutta, 1825. július 29.

Sir! Tudomása van Önnek róla, hogy múlt november havában egy magyar utazó, kinek neve Csoma de Körös, megjelent Sabathuban, Tibet felé irányzott útjában, magával hozván egy ajánló levelet Moorcroft úrtól. A kormány és a helybeli hatóságok meg lévén nyugtatva a felől, hogy azon úrnak célja és foglalkozása nem egyéb, mint a melyeket bevallott, tudniillik Tibetország nyelvei, irodalma és régi historiájának tanulmányozása: engedelem adatott neki utazásának folytatására s egyszersmind a kormány elhatározta, hogy bizonyos pénzbeli segílyt nyújtson neki: erre Körösi úr kifejezte készségét, hogy a pénzsegély visszapótlása fejében irodalmi munkálatainak és kutatásainak eredményét a brit kormány rendelkezésére bocsátandja.

A kormány ohajtandónak látja tehát, hogy hasznunkra fordítsuk ez alkalmat és egy jó nyelvtant és szótárt, valamint némi históriai munkák fordítmányait szerezzünk; ezek, Körösi állítása szerint, már is birtokában léteznek.

Szolgálatának és képzettségének legcélszerűbb módon való felhasználása kétségen kívül az Asiatic Society közbenjárásával lenne eszközözlendő.

E célra való tekintettel, utasítva vagyok áttenni Önhöz Körösi úr két jelentésének másolatát és felszólítani a Societyt, hogy érintkezésbe tegye magát vele e tárgyra nézve.

Körösi úr fel fog szólíttatni a Delhiben székelő hatóságok által, hogy közleményeit a jövőben egyenesen Önhöz intézze s alkalmazkodjék Önnek tanácsa- és útmutatásaihoz, melyeket Ön netalán közölni ohajtana azon irodalmi tervek érdekében, melyekre különös figyelmét kikérni kívánatosnak látszik.

OTTENFELS BÁRÓ LEVELE METTERNICHHEZ

Konstantinápoly, 1825. augusztus 10.

Kegyelmes Hertzeg!

Mind az engemet megelőzőhöz Gróf Lützowhoz, mind pedig hozzám intézett külömbféle magas útmutatások nyilván bizonyítják azt a részvételt, mellyel magasabb helyről a Magyar útnak, Körösi Sándornak sorsa eránt viseltetnek, a ki már néhány esztendővel ez előtt hazafijai segedelme által abba az állapotba helyeztetődött, hogy napkeletre, név szerint Persiába utazna, a honnan ő több ízben adott magáról tudósítást, míg nem utóljára minden hír erről az Útazóról elhallgatott.

Noha már három esztendejénél több, hogy annak az útnak, mellyen Körösi elindult, minden nyoma elveszett vala, s félni lehetett, hogy ő talán fáradhatatlan vizsgálódó indulatjának áldozatjává lett: még sem mulattam el, a mint nekem 1823-ban Julius 25-dik napjáról költ 25-dik szám alatti igen alázatos jelentésemben szerentsém vala megbizonyítani, hogy az utánna való tudakozódásokat tovább is folytattam, s nagy öröömre szolgál, hogy fáradságomat nem hiijában tettem.

A Persiában lévő Nagy Britanniai Királyi Követnek, az ide való Anglus közönséges Consulhoz Cartwright Úrhoz küldött levelének ide mellékelte kivonása, a melyet velem egész szívességgel közölt, nagy reménységet nyújt, hogy Körösi Urat, veszedelmekkel teljes utazásából újra vissza jönni láthatjuk.

Ezen levél szerint 1824-ben December 10-ikén egy Morcroft nevű Anglus Katona Tiszt, egy Magyar nemzetből való útnak, a kinek neve és személyes leírása a Körösiével tsak nem egészen megegyez, találkozott a Himalája bértzein, Hindostánnak éjszaki részén; a hová ez Bucharán keresztül jött vala, és a honnan Tibet felé menni szándékozott.

Minthogy ez a tudósítás Körösi Nemzetségének és Barátjainak nagy örömére fog lenni; bátor vagyok kérni, hogy azt vagy a Magyar Királyi Udvari Cancellaria, vagy pedig belső Titkos és Udvari Tanácsos Gróf Batthyány Vintze által, a ki ez előtt a Körösi utja felsegállójának Társasága nevében nekik némű némű pénzbeli segedelmet küldött volt Pestről, azon útnak Nemzetségének hírré adni méltóztassék.

Fogadja el Hertzegséged az én mély tiszteletemnek kinyilatkoztatását.

Ottenfels m. k.

**METTERNICH LEVELE
A MAGYAR KIRÁLYI UDVARI KANCELLÁRIÁHOZ
Bécs, 1825. szeptember 3.**

Nota.

A Császári Királyi Intercunciussnak 99-dik szám alatti. Augustus 10-dikén költ. s ide mellékelte tudósításából örömmel értheti a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Udvari Cancellária, hogy az ő hathatós és nyomos utánna járásának az a sikere lett, hogy az esmeretes Magyar Útazónak Körösi Sándornak sorsáról, — a kinek azt hittük — halálát már már fájlalni kell vala, némelly további tudósítást szerzett.

Ugyan is egy Anglus Katona Tiszt az elmúlt esztendő December 10-dikén a Himalája bértzein, Hindostántól éjszakra, egy nemzetére nézve Magyar Útazóval, a kinek neve és személyes leírása a fen említett fáradhatatlan vizsgálóéval szinte megegyez, találkozott, a ki Bukharán keresztül érkezett volt oda, s szándékozott Tibet felé tovább menni.

Ezek szerint a mint látszik, nem tűnt el minden reménység, hogy Körösi Hazájának és a Tudományoknak még megtartatik.

A közöltetett egész betsülettel vissza kéretik. Béts. Szeptember 3-dik napján 1825. Hertzeg Metternich m. k.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Tetha, 1825. október 16.

Midőn Sabathuból Zangskar felé vevém utamat, nagyon ohajtottam, hogy mielőbb e helyre érkezzem, s megtudjam a Lámának hajlamát egy új szerződés megkötése iránt a végett, hogy bevégezhessem az elemi munkákat Tibet nyelvére vonatkozólag, mely célra már is gyűjtöttem anyagot előbbeni itt tartózkodásom ideje alatt. Szavamat adtam, hogy mihelyt e helyre eljutottam, és a lámának ígéretét megnyertem, hogy feladatomat szorgalmasan elősegíteni kész: tudtára fogom adni Önnek körülményeimet. Négy hónap múlt el, a mióta a bérczek felé útra keltem; eddig fájdalom, még semmi bizonyost nem írhatok. Bocsánatot kérek tehát a késedelemért s szolgáljanak mentségemül az itt következő sorok:

2. Midőn Sabathut elhagytam, június 6-án nem voltam még elhatározva, a két út közül melyiket választaszam, tudniillik a Kulunak vagy a Busahirnak vezető-e. Önnek szívessege ellátott mindkét esetre ajánló útlevelekkel. Miután úgy értesültem, hogy felső Busahirban léteznek helységek, a hol tibetül beszélnek, s hogy találatnak ott zárdák is, reményltem, hogy tervem kivitelére egy értelmes egyénre találhatni nem lesz nehéz azon tartományban; elhatároztam tehát Kotgharban létekor, hogy utamat a Sutlegde folyam partján Busahir felé fogom megtenni.

3. Dr. Gerard volt kegyes ajánló levelet adni a busahiri Raja udvari tisztjeihez, hogy az országnak felföldjén lakó tibetiek közül válaszsának számomra három egyént, kik podgyászomat s könyveimet rendes fizetésért tovább szállítsák s velem Zangskárig utazzanak. A tisztok adtak egy embert írott rendelettel a kanumi basuntramhoz, hogy szükségeimnek a lehetőségig eleget tegyen a hordárok kérésében. Találkoztam vele Nahoban, de ő nem tudott hordárokat szerezni és levele a Piti-ben lakó kharponhoz szinte eredmény nélkül maradt. Ez volt oka, hogy oly lassan haladtam előre.

4. A nahoi basuntram, kérelmem következtében, utitársamul egy öreg embert jelölt ki; hangi születésű, neve Padma. Ezen ember június 26-tól maiglan nálam maradt, s fizettem nékie ellátáson kívül tizenkét rupiát. Ha valami fontos közleni valója lenne Önnek a kormánytól vagy az Asiatic Society részéről, azon esetben ezen hangi lakos Padma kész visszatérni, vagy ha nem, a télen át velem maradni.

5. Busahir területén nem találok semmi nehézséget utamban, ládáim kevés fizetésért tovább szállítatnak oly sebesen, a mint óhajtom. De az út arra Zangskar felé nagyon tekervényes. A legegyszerűbb út Kulún és Lahul-on visz keresztül. Pukdal, a hol most vagyok, négy napi út Lahul felső részétől.

6. Kanumban — felső Busahirban — megérkeztemkor úgy értesültem, hogy egyéb tibeti könyveken kívül meg van ott egy nyomtatott példánya a Kah-Gyur-és a Stan-Gyurnak; erről már másutt jelentést tettem; megnéztem e műveket; le

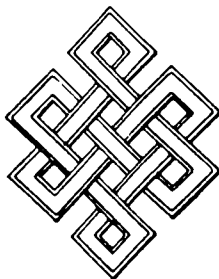
vannak ezek rakva egy szobában. Beli Rám házában; azt mondják, hogy nagy-
atyja szerezte azokat. Teshi lhunpo vidékén. A vallás szolgálói Kanum- és Sung-
námban fél-hindúk; ők a tibetieket utálják és gyűlölik, mivel ezek marhahussal
élnek. Általában véve nagyon tudatlanok s nem beszélik jól a tibeti nyelvet sem.

7. Minthogy nem valék képes azon országban eléggé értelmes emberre akadni,
a ki a tibeti nyelvet jól tudja, sem pedig szert tenni azon nyelvtani könyvekre,
melyek az én nyelvtanomnak és szótáromnak alapul szolgálnak: ott hagyám Bu-
sahirt s Pitin és Lahulon át Zangskarba utaztam. Ez országokban akadályokra
akadtam az esős időszak és a hordárok hiánya miatt; különben egész utamban
semmi más hátrányt vagy kellemetlenséget nem tapasztaltam, kivéve hogy hor-
dárookra nem valék képes oly könnyen és oly hamar szert tenni, a mint óhajtot-
tam volna.

8. Meérkeztem Teeshaban, Zangskarban, a Láma falujában augusztus 12-én.
Ő akkor távol volt üzleti ügyekben, Tibet pusztáin. Vártam mindennap vissza-
tértét, s meg is jött szeptember 26-án. Most már megkötöttem vele a szerződést
tervezett munkám bevégzésére. Lekötötte magát, hogy itt marad és dolgozik
november 10-től kezdve a jövő év nyári solstitiumáig, velem lakván a pukdali
zárdában, családja birtokához tartozó egyik szobában.

9. Felszámítottam jövőőzeli kiadásaimat. A kezem közt lévő pénzösszeg
elégséges fog lenni, a míg Sabathuba visszatérek, a mit jövő 1826-ki év októberé-
re tervezek s miután a Láma óhajtása, hogy odáig elkísér, ígéretet tettem neki,
hogy ráadok még a fizetéséhez, ha szorgalmas lesz tanulmányaim elősegítésében.
Engedélyt kérek tehát ezennel, hogy őt magammal vihessem. Pitiből a legrovi-
debb ut visz le Busahirban fekvő Sran hegységbe.

10. Mindennap megfordul lelkemben azon nagy lekötelezettség, mely alá enge-
met a calcuttai kormány, Willock őrnagy és testvére, Mi. Moorcroft, kegyed, dr.
Gerard, Nicholson adjutáns és mások helyeztek. Ezen urakat volt szerencsém sze-
mélyesen megismerni, óhajtasom ez alkalommal kifejezni nekik legmélyebb tisz-
teletemet és hálámat. Folytassák kérem, Uraim, jó akaratjukat egy idegennek irá-
nyában a jövőben is, kinek legfőbb óhajtása az, hogy kegyeiket megérdemelje és
hirdettesse szíveségüket.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE H. H. WILSONHOZ

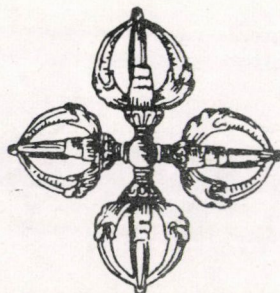
Puktal, 1826. augusztus 21.

Sir! Van szerencsém elismerni múlt évi augusztus 10-kéről kelt levelét egy röpirat kíséretében, mely érdekes tárgyakat tartalmaz ugyanazon tanulmányok felől, a melyekkel én most foglalkozom. De minthogy az nagyon későn érkezett kezembe, tudniillik csak ez évi június 26-án, azon egyén, a ki idehozta, nagyon hegye és kóborló ember volt, annál fogva nem merem reá bízni válaszanat; bocsánatot kell tehát kérnem, hogy feleletemet elhalasztottam.

Nem voltam oly szerencsés ideérkeztemkor, a mint Sabathuból történt elutazásom alkalmával reményltem. A Láma igen hanyag volt a tanításban s csak rövid ideig maradt velem. Azóta nem valék képes más egyént találni, a ki célomhoz segítsen. Bizonytalanságban vagyok tehát, hogy műveim hogyan fognak sikerülni, s mennyire lesz képességem azokat kidolgozni úgy, a mint ígértem. Ha ezen körülmények között kötelezettségeimet minden tekintetben be nem válthatnám, biztosítom Önt, hogy készen lesz, ha nem is mind az, a mit terveztem, legalább a nyelvtan, oly mutatványok hozzáadásával a tibeti nyelvből és literatúrából, melyek elégségesek leendének arra, hogy ösztönözzék a jövőkor tudósait, belebocsátkozni az ázsiai irodalom ez ágának tanulmányozásába.

Nagyon lekötölezett Ön leveleimnek ismertetése- és azon megjegyzéseivel, melyeket rólok kifejezni szíveskedett. Mindaz, a mit a tibeti nyelv felől a „Quarterly” folyóiratban találtam, nagyon hibás volt. Nem fogom ez alkalommal a helytelenségeket előszámolni; remélem, hogy idővel képes leendek, kétségtelen tekintélyek nyomán, megjelezni biztos alapját ezen érdekes nyelvnek.

Engedelmet kérek feleletem elkésése és rövid volta miatt. Viszszatértem után szerencsésnek fogom magamat tartani, ha mind azt, a mit megtanultam, Önnek rendelkezésére bocsáthatom. Egyébiránt stb.

C. P. KENNEDY LEVELE H. H. WILSONHOZ

Szabáthu, 1826. szeptember 5.

Örömmel küldöm a levelet, melyet Önhöz czímezve tegnap vettem azon magyar úri embertől, a ki most Zangskar tartományban él, s a kinek megérkeztét itt a jövő novemberre várom a pukdari zárdának Lámájával. Én úgy hiszem, hogy ohajtása lenne Calcuttába utazni, ha a megkívántató úti költséget előlegeznék számára. Ő jelenleg egyedül barátjainak kegyadományára van utalva mindennapi szükségének fedezésében és ha Ön szert tehetne néhány száz rupiára, akár az Asiatic Society, akár a kormány részéről, meg vagyok győződve, hogy a pénzt nem lehetne tiszteletreméltóbb egyénre és jobb czélra fordítani.

Szerencsésnek fogom magamat érezni, ha közvetítő lehetek a vele való érintkezésben stb.

C. P. KENNEDY LEVELE H. H. WILSONHOZ

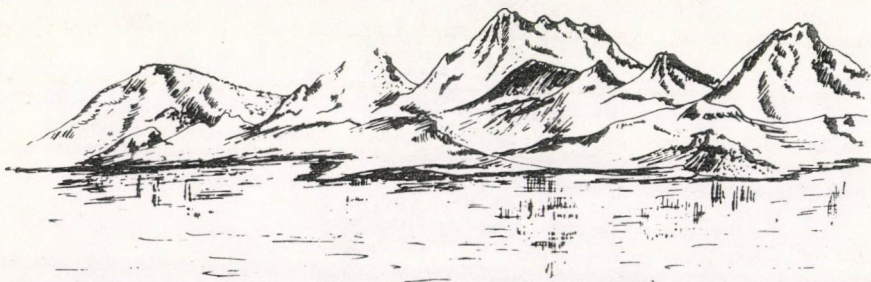
Szabáthu, 1827. január 17.

Elhalasztottam Önnek november 14-kéről kelt levelére a választ Csoma úr megérkeztéig. Van szerencsém most elküldeni e tisztelt úrnak levelét. Meg engedte tekintenem azon tömérdek (immense) halmazát a kéziratoknak és nyomtatott könyveknek, melyeket összegyűjtött, és úgy látszik, hogy ő tökéletes jártasággal bír a tibeti nyelvben és irodalomban.

Ohajtja, hogy tudtára adjam Önnek azt, hogy örömére fog szolgálni, ha Önnel bármi tárgy felett levelezésbe léphet. Pénzre sürgetős szüksége nincsen, mivel van még kezében százötven rupiára menő maradék azon ötszáz rupiányi összegből, mit a kormány utalványozott számára, több mint két évvel ezelőtt. Ő visszatartja minden előzékenységet, mit én fölötte szerencsésnek (most happy) fognam magamat érezni, ha bármi tekintetben tanusíthatnék irányában; de ő egészen visszavonulva él.

Azon kilecz tibeti szó közül, a melyek Seramporéban nyomattak, s melyeket tudomása végett Ön hozzá küldött, Csoma azt mondja, hogy *ör* szó hibás volt.

Befogom őt mutatni Stirling úrnak, ha a Főkormányzó ide érkezik. Egyéb-iránt stb.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Szabáthu, 1827. január 18.

Van szerencsém leismerni azon levél vételét, melyet Dr. Wilson az Asiatic Society titkára múlt évi november havában Önhöz írt. Nagyon le vagyok kötelezve Önnek irántam tanúsított azon szívességeért, hogy ide érkezésem óta Ön mindig oly kegyes volt elfogadni leveleimet és jelentéseimet és azokat becses ajánlataival áttenni a főkormányzóhoz.

2. Miután Önhöz intézett előbbeni jelentéseimben ismertetem már a tibeti irodalom műveinek tartalmát s részletes jelentést tevők a kezeim közt levő iratokról: úgy szintén közöltem körvonalát a nyelvtan-, szótár és egyéb munkáknak, melyeken dolgozom; nem fogom itt tehát ismételni azt, a mit a tibeti irodalomról már előadtam. Úgy hiszem elég lesz most, ha azt mondom, hogy:

3. Föltett szándékom végrehajtásában csalatkoztam azon Lámának tunyasága és mulasztása miatt, a kinek kedvéért oda visszatértem. Műveimet, a mint azokat terveztem és megígértem, be nem fejezhettem. „Elvesztegettem drága időmet és a pénzt.” – Mind a mellett magammal hoztam sok tekintélyes, bár kisebb terjedelmű nyomtatott könyvet, melyek nyelvtant, chronológiát, csillagászatot és erkölcstant tartalmaznak.

Egy nyelvtanra elég anyag van már birtokomban; ismerem a nyelvnek grammatikai szerkezetét, s képesítve vagyok elkészíteni ezen elementáris munkát oly terjedelemben, a mint kívánni fogják. A szótár nagyon terjedelmes; eddig csak tibeti nyelven van meg, de a kézírás jó, finom capitalis kis alakú betűkben. Nem volt még érkezésem arra, hogy minden szónak értelmét angolul kitegyem. Legnagyobb részét a könyvnek lefordíthatom hiba nélkül, de sok szónak tökéletes megmagyarázása végett szükségem van még egy értelmes tibeti emberre. Birtokomban vannak szintén kivonatok chronologiai, földleirási és irodalomtörténeti munkákból, melyeket útmutatásom szerint a Láma elkészített.

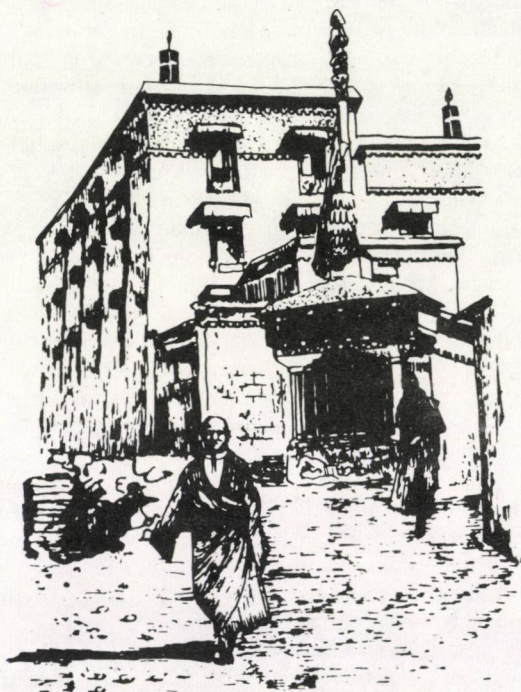
4. Dr. Wilson levele és a „Quarterly” tartalmából ítélve, úgy tapasztalom, hogy a tibeti nyelv és literatura felől *Calcuttában mit sem tudnak*, s azt gyánítom, mintha nem is viseltetnének valami különös érdekléssel iránta. Annyi bizonyos, hogy azok a tibeti könyvek, melyekről említés van téve előbbeni jelentéseimben, évszámításunk hetedik századában szállítottak Tibetbe, még pedig Nepal, Közép-India, Kasmir és más országokból. Anyagra és alakra tartalmuk többet tesz, mint bár mely más ázsiai irodalomé.

5. Én a kormányhoz ismét segélyért folyamodni nem fogok, bár Dr. Wilson tanácsolja, hogy megtegyem. Már eddig is nehéz kötelezettség súlya alatt állok úgy a kormány mint némely magán egyének iránt. Soha sem volt szándokomban az, hogy én pénzt várjak bármilyen formában műveim szerkesztéseért. Én el fogom azokat készíteni legjobb tehetségem szerint és azután ohajtásom az lenne,

hogy meggyőzzek bizonyos, arra képesített orientalista tudósokat közleményeim hitelessége és correctsége felől. Én kész leszek átadni Ön kormányának minden iratomat, a mi a tibeti irodalomra vonatkozik, azon segedelem visszapótlása fejében, a melyben ő Lordsága s más urak kegyéből részesültem. Az én becsületem sokkal drágább előttem, mint a hogy a példabeszéd tartja – „a meggazdagodás”.

6. Elhatározám, hogy addig nem térek vissza Tibetbe, míg át nem nyújtottam a kormánynak a birtokomban lévő anyagot.

Alásan esedezem, legyen szives engemet ez éven át pártfogásába venni, s ha szükség lenne, jót állani a kormány előtt viseletemért. Igyekezni fogok méltó lenni Önnek pártfogására. Jövő október haváig visszavonulva óhajtok élni, akár itt Sabathuban, akár a környéken, a hol tudniillik Ön megengedi, hogy marad-hassak. Egyébiránt stb.

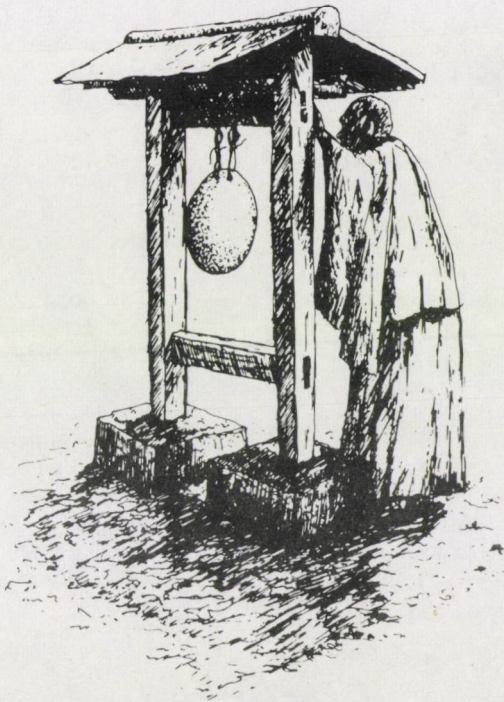

C. P. KENNEDY LEVELE H. H. WILSONHOZ

Szabáthu, 1827. április 3.

Sir! Csoma aggódva néz Önnek felelete elé január 18-án kelt levelére, melyet Önhöz annak idejében elküldöttem.

Épen most mutattam be őt Amherst Lordnak. Ohajtása lenne itt maradni és elrendezni munkáit jövő októberig. Azt gyanítom, hogy pénzbeli forrásai nagyon kimerültek, s nem vagyok tisztában magammal, hogy mi módon kellene közeledni a kormányhoz további segélyezése végett. Talán egy levél az Asiatic Society részéről lenne a legczélszerűbb mód, egy néhány száz rupiának utalványozását kieszközölni számára, stb. Egyébiránt stb.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Szabáthu, 1827. május 5.

Sir! Dr. Gerard másolatát kérte leveleim- és jelentéseimnek, melyeket Önhöz intéztem, hogy azokat Mackenzie úrral, a kormány titkárával közölje. Én igen rossz írnok vagyok: jobban nem másolhatnám le azokat, mint a hogy vannak. Ha úgy tetszik, kérem, engedje meg, hogy azokat Dr. Gerard megmutathassa.

2. Ezen úrnak hozzám intézett levele engem *nagy aggodalomba ejtett*.

Az ott említett tárgyakra vonatkozó válaszbomban *nem ereszkedhettem a speculatiók tágas mezejére*, pedig, úgy látszik, ezt várták tőlem. Tanulmányaimnak célja egy beható nyelvtan és szótár elkészítése, valamint a tibeti könyvek és tudományosság ismertetése. A szótárt és a literatura történetét benyújthatom, ha kívánni fogják, bármikor s mellékletként adok egy rövid földleírást és adatokkal ellátott historiáját Tibetországnak tibeti és angol nyelven. De mivel ekkor még semmi sincs megállapítva a tibeti orthografia tekintetében, attól tartok, ha irományaimat Calcuttába küldeném, a nélkül, hogy magam is ott lennék, senki sem volna képes kellő hasznát venni azoknak és bizonyára sok hiba keletkeznék, melyeknek száma, a mint látom minden tibeti nyomtatványból, már is nagyon megszorodott. De a szótár befejezése, minthogy célzt nem érhettem második utammal Ladakba, még néhány évi fáradozást fog kívánni.

3. Ha tehát kifogás nincs ez ellen, kérem Önt, kegyeskedjék számomra a kormány engedelmet kieszközleni, hogy jövő november havában Calcuttába utazhassam irományaim közlése végett; vagy ha a kormány tetszése oda hajolna, hogy calcuttai útat még elodázzam, a mint Dr. Wilsonnak Önhöz intézett leveléből sejdítem, hogy azt úgy ohajtják; azon esetben esedezem *még három évi* engedelemért felső Busahirba való utazásra, a hol a nyelv tibeti; s azt is kérném, hogy meghagyassék a busahiri rajának, hogy engedje átoltvasnom azon tibeti könyveket, melyek a kanumi zárdában vannak letéve s jelenleg Bali Ram birtoában léteznek. Ha a kormány jóváhagyja tibeti tanulmányaim folytatását és elfogadja majd fáradaim eredményét és gyümölcsét; esedezem Önhöz, hogy mindennapi szükségeim fedezésére némi istápolást kieszközleni méltóztassék.

4. Ha indítványaim egyike sem találkoznék a kormány jóváhagyásával, mint-hogy a bizonytalanság és a tétozás kegyetlen és nyomasztó hatású egy érző szívre: kérem, legyen kegyes, a kormány rendeletét velem mielőbb közölni. Egyébiránt stb.

A. STIRLING LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Kalkutta, 1827. június 14.

Sír! E hó 5-én kelt levelére vonatkozva parancsot vettem Önnel közölni, hogy a Főkörmányzó Ő Excellenciája abbeli tetszését fejezte ki, hogy Körösi Csoma úrnak engedély adassék három évre felső Busahirba való utazásra a levelében kifejezett célnak elérése végett és az ott említett feltételek alatt. Ő Lordsága ennek folytán felhatalmazza Önt, hogy a nevezett úrnak mindennapi szükségei fedezésére s netalán tibeti kéziratok beszerzése végett, *ötven rupiára* menő összeget havonként kifizessen, mindaddig, a míg a fentérintett irodalmi célok elérésében fáradozik. Egyébiránt stb.

G. E. GERARD LEVELE W. FRASERHEZ

Szabáthu, 1829. január 21.

Visszatérvén Kanawar tartományba tett közelebbi kirándulásomból, a hol Csoma úrral tanulmányai közepett találkoztam: úgy hiszem, nem fogom fárasztani Önt, ha jelentést teszek szükségei felől és arról, hogy minő haladást tett már irodalmi munkálataiban. Nem veszített ő el egyáltalában semmit is szokott lelkesültségéből azon elzárt világrészben, s minél mélyebbre hat a tudományosság aknáiba, melyek őt környezik, annál inkább ösztönözve érzi magát a további kutatásokra. De sajnálnom kell, hogy a körülmények oly kevés időt engedtek nekem arra, hogy eléggé felhasználjam tanulságos előadásait. Ez érdekes találkozáson kívül utazásom eredményes volt azon oknál fogva is, hogy nevezetes fölfedezésekre akadtam, melyek némi részben vigasztaló jutalmul szolgáltak egyrészt azon áldozatokért, melyeket a körülmények megkivántak, másrészt azon csalódásokért, melyeket tapasztalnom kellett főfeladatomban megghiúsultában; pedig csak ezért hátróztam el magamat újabb meglátogatására azon tartománynak, melyen ezelőtt már annyiszor átutaztam.

Visszatértem Sabathuba, eléggé megjutalmazva azon jövő reményével, a mely egy jobb eredmény kilátásával kecsegtet: addig is, úgy hiszem, hogy Csoma felől való jelentésem kedves leend azok előtt, a kik már is érdeklődtek sorsa iránt és azon felül egyéb adatok is, melyeket kutatásai eredményeztek, vagy a melyek utazásom közben közvetlen megfigyelésem alá estek, eléggé hatályosak fognak lenni az érdeklődés fölébresztésére azon tér felé, melyen a kútforrások változottsága oly fontos és sikert ígérő következményeket képes eredményezni.

Ha azon, bámulatot gerjesztő bérczes vidék physikai alakzata- és jellemének megismerésére a helyszínen talált állat- és növényélet példányaiból, melyeket magammal hoztam, következtetést vonhatni: úgy nem fogok zúgolódni, hogy eredmény nélkül lennének fáradozások, melyeket végre is, talán csak egy kétes hasznú cél elérése végett vállaltam magamra! Támadt azonban egy újabb óhajlás bennem, hogy ugyanazt az utat még egyszer megkisértem, minthogy a chinai hatóságok avval kecsegtettek, hogy megengedik a jövő nyáron, hogy Mansurovar tavát meglátogathassam; de ezt megtenni csak úgy kísértem meg, ha több kilátásom leszen, hogy fáradozásaim eredményei, ha nem is közvetlenül a közjóra, de legalább az általános érdekltség fölkeltésére vezetnek.

Csomának s társa a tudós Lámának jelenléte Kunawarban terjedelmes láthatárt nyitott fel előttem, melyet másképp megközelíteni minden fáradozások daczára sem lehetett reményem. Oly férfiúnak példája és befolyása, mint a Lámáé, a kit annyira tisztelnek azon világrészben tudománya és bölcsessége miatt, hathatósan előmozdította hasznosságom célját, különösen a himlőoltás behozatalában.

Mint hogy maga a Láma ajánlkozott magát a műtétnek alávetni, lehetne-e a körülmények között ennél valami kedvezőbb? s ha a chinaiak csakugyan felszólítanak, hogy birodalmuk határain belül működhessem, Csomának irodalmi működései is terjedelmesh pártolásban fognának részesülni a felebaráti szereteten alapult jóindulatnál fogva.

Ez utamban egy egész érdekes gyűjteményre tettem szert az ichthyolite és ammonite kőületekből, melyek azért becsesek, mivel oly nagy magasságban találtattak és mivel azokat magam szemeivel láttam a hely színén.

Az alsóbb magaslatokon semmi különös leletre nem akadtam, kivéve hogy a kolera előfordult Chepólban, Jovbal kerületben 8000 lábnyi magasságon, azon theoristák ellenére, a kik e járványt sokkal alsóbb színvonalakra óhajtanák korlátozni: találtam szinte egy Pinus deodórát 29 $\frac{1}{2}$ lábnyira terjedő kerülettel, s mondhatni, a természetnek egyik csudája ez, mely csak az ottani hegyekben fordul elő.

Én soha sem láttam oly rendkívüli lútványt, mint ezen óriási fának dereka, mely kétszáz lábnyi magasságra nyúlt az eget felé. A barométer volt az egyedüli eszköz, melylyel a színvonalat meghatározhattam. Kunawar éjszaki határán 20,000 lábnyi magasságig hatoltam a nélkül, hogy hóra akadtam volna. Onnan szemléltem, ha nem is magát a chinai birodalmat, de igen is határait. Tájéke ez a magasztos, kietlen pusztaságnak, melyet leírni hatalmamban nincsen, — erre szavam teljesen hiányzik. A környék mindenütt bérczes, rideg és hó nélküli: a körülállók csúcsok mindegyike magasabb volt azon pontnál, a hol én állottam. A hőmérő öt fokot mutatott a fagypontra, mind a mellett a nap sugarainak perzselő hatását kelle tapasztalnom.

És most azon magyar tudós felé fordulok, a ki a legérdekesebb tárgyak egyike, melyekkel ez utazásomban találkoztam, és a kinek ügyei érdekében vagyok bátor ily hosszú levelet küldeni.

Kanum faluban találtam öt kicsi, de érdekes viskójában, környezve könyveitől s a legjobb egészségben. Nem felejtette el Sabathuban tapasztalt fogadtatását és buzgólkodott tanúsítani háladatosságból eredő érzelmeit. Több mint egy év mult el, a mióta találkoztunk. Örömtől és meglepődéstől áthatottan mutatta fáradalmainak gyümölcseit. Rendkívüli kitartása eredményt aratott és ha egész lelkülete nem lenne áthatva tanulmányaitól, komoly akadályokra találna munkásságának közepette az éghajlatban és idegenszerű helyzetében, tekintetbe vévén azt, hogy a csikorgó hideg itt négy hónapig tart.

A tél itt mindig kegyetlen.

Az utolsó télen át, íróasztalánál ülve, s tetőtől talpig gyapju ruhába burkoltan reggeltől estig dolgozott minden melegítő tűz nélkül, nem engedve magának legkisebb időt sem a szórakozásra.

Egyszerű tápláléka az itteni szokás szerint készített *zsiros thea* volt; — de a kanumi hideg évszak zordonsága eltörpül, ha összehasonlítjuk azt a zangskari zárdában uralkodott telek fokával, a hol Csoma egy egész évet töltött; s ott ő a Lámaival és egy szolgálóval kilencz négyszög lábnyi szobában 3–4 hónapra át el volt

szigetelve. Szobácskájából nem mert egyikük sem kimozdulni, a környék hóval volt fedve és a hőmérő rendszerint a 10–16 fokon állott zero alatt (centigrád). Ott ült ő ködmönébe öltözve, kezeit ölébe téve; és *ily állapotban olvasott reggeltől estig, melegítő tűz és alkonyat után világító mécses nélkül; a föld szolgált nyoszolyául s az egyszerű csupasz falak voltak egyedüli oltalma az égali zordon-sága ellen.* A hideg oly szigorú, hogy nehéz feladat volt a kezeket a gyapjús takaró alól kiszabadítani a könyv leveleinek átlapozása végett. Némi fogalmat szerezhetni a Zangskarban uralkodó klímáról, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ott a nyári solstitiumnak napján havazott, és a következő szept. 10-től, a midőn az aratás még be sem volt végezve, a mezőség már is a téli takaróval volt befedve. Ilyen a borzadalmas arculatja azon vidéknek örökké tartó telével.

Főlemlétek itt egy körülményt Csoma szorgalmának bizonyosságul. Ő ilyen helyzetben, mely mást embert bizonyára kétségbe ejtett volna, 40.000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett. Már is majdnem befejezte a szótárt és a műszógyűjteményben jelentékeny haladást tett. Mindkettő, a mennyire és itéletet mondhatok felőle, bizonyosságot tesz rendkívüli szorgalmáról és tibeti kutatásairól. Lelkesülten monda el előttem, hogy már is elég ismereteket szerzett a tibeti nyelvben, hogy célját elérhesse, még azon esetre is, ha Lámájának oktatásától meg lenne fosztva, betegség vagy egyéb oknál fogva. A Láva kötelezte ugyan magát arra, hogy még két évig vele marad s tekintetbe vévén azt, hogy ő mély tanultsággal bír s ismeri a finom társalgási és az udvarnál divatozó nyelveket s tudja a történelmet is: segédforrásai még soká gazdag kincs gyanánt fognak szolgálni Csomának. Személyében ritkaság gyanánt egyesülvén a tudományosság, a szemérem és zsiros szokások s ezen tulajdonaiban Csoma nyomon követi tudós társát, mi azonban nem látszik valami különösnek azon országban. A Láva nagy tanultsággal bíró férfiú s ezen előnye szerény önbizalom leple alatt van eltakarva. Társalgási modora a legszelidebb és visszavonuló, arckifejezése csak ritkán engedi magát megháborítani mosoly által. Tudományossága azonban nem tette őt sem bigottá, sem elbizakodóvá; de különös ellentétben van az mégis külsejével, mely alázatos, méltóságteljes és *zsiros*. Csoma maga úgy néz ki, mint egyike az őskori bölcseneknek; magatartása a legegyszerűbb, környezetében nem érdekli semmi sem; egyedül irodalmi feladatának él, ide érve a szomszéd országok vallási rendszereit.

Munkáit élénk meglepéssel mutogatta, már is 44 kötetet olvasott át egy tibeti munkából s kiapadhatatlan érdeket talál e könyvek tartalmában. Úgy lát-szik nagy öröme szolgálni neki azon kilátás, hogy sikerülend felnyitnia a világ előtt a tudományos kincseknek ama roppant aknáit, és én bátorodom állítani azt, hogy ő elég bizalmat érez képességében, hogy világosságot vessen azon tárgyakra, melyek naponta szemébe ötlenek. De, csupán emlékezetem alapján, nem merek oly álláspontot elfoglalni, mintha kimerítő jelentést akarnék tenni Csoma ismereteiről, melyeket már magáévá tett, s előszámáljam azon fölfedezéseket, melyeket eddig napfényre hozott, minthogy ő rendkívül féltékeny, hogy mind az, a mi reá vonatkozik, vagy a mi felőle állítatik, kifogás nélküli

legyen minden tekintetben. Függetlenségének magasztos érzelmeit oly magas fokig viszi, a mi szokásos talán saját hazájában, de magatartását e részben én legalább hibának bátorkodom bélyegezni oly egyénben, a ki olyan helyzetben találja magát, mint Csoma; kifejezéseiben s társalgása közben gyakran levert; elárulja ezt azon aggodalmában, hogy *elhagyatva és mellőzve* képzei magát. Nem képes helyes fogalmat alkotni magának arról, hogy művei minő fogadtatásban fognak részesülni a kormánytól s attól tart, hogy a biztosított eredmény nem fog oly elismerésre találni, mint a minőt fáradalmai megérdemelnek. Mind a mellett búskomor emphazissal kijelentette előttem, hogy ha *tibeti nyelvtanát és szótárát s egyéb irodalmi gyűjteményeit, melyeket Tibetben összeszedett, átadta a kormánynak: a világ legboldogabb emberének fogja magát tartani s örömmel halna meg akkor, látván, hogy szavát beváltotta*. Lelkesedéssel telve hozott elő egy nyomtatott könyvet a költészetről, melyben Mahabharatának egy része fordításban foglaltatik. Az „*Oriental Quarterly*” egyik számában azt állítja, hogy ezen hőskölteménynek legnagyobb része az eredeti sanskritban elveszett; ha ez úgy van, akkor Csomának fölfedezése a tibeti irodalom mezején arra következtet, hogy talán még az egész Mahabharata föllelhető a tibeti zárdákban, a hol az irodalmi termékek menedéket találtak az őskori időkben, mielőtt a közművelődés Indiákon hanyatlani kezdett volna.

Ha jól emlékszem Robertsonnak Indiáról szóló kis zsebkönyvében Csoma egy sanskrit költemény kivonatát mutatta nekem, a másik kezében tartván a tibeti fordítást.

A bölcsészeti rendszerek, melyek ez óriási kötetekben foglaltatnak, Csoma szerint nagyon számosak s ő azt hiszi, hogy Európa tudósait bámulatra fogják ragadni. Némelyek ezek között magasztosak a felfogásban. Részemről, természetesen, az orvosi könyvek tartalmát voltam kíváncsi megismerni; ezekből öt kötet létezik s 400 betegségnek jellemzését foglalja magában.

Tartalmuk bőven értekezik a physiologiáról s valóban nehéz megmondani, hogy mi mindent nem tartalmaznak. A kormányhoz benyújtott rövid emlékiratában ezen öt kötetről említés van téve, de Dr. Wilsonnak ez emlékiratra vonatkozó megjegyzéseiben *nincs* említés felőle, a miért Csoma csalódva érezte magát s ebből azt a váratlan következtetést vonta, hogy állításaiban talán kétségeskedtek; de azzal vigasztalja magát, hogy számos új adatokat fog napvilágra hozni, melyek még ennél is váratlanabbak. A Láma értesítette, hogy a Teshi lhunpói zárdában az emberi test anatómiája fametszetekben van ábrázolva különféle állásban. Azt is megjegyezte, hogy a könyomdászat sok idő óta divatozott azon városban, úgy mint Lassában, a hol a tudományosság ösidőktől fogva virágzott.

Csomának munkássága széles tért foglal el, a melylyel szemben azon országra vonatkozó nyelvtana és szógyűjteménye csak is mint *első postulatum* tekintendő; ugyanis azon szópéldányoknak, melyekre némely könyvekben reá bukkant és a szavaknak, a melyeket dr. Wilson vele közlött, egyike sincs helyesen leírva. Azon művek tartalma, melyeken Csoma jelenleg dolgozik, csak is mintegy nyitánya leendő nagyobb terjedelmű műveknek, melyek, úgy hiszem, érdeklődést fognak kelteni a föltett cél elérésében.

De Csoma vagyontalan s segédforrásai korlátoztak és távolról sem elégségesek megvalósítására annak, a mit lelkének láthatára magába foglalna.

A Láma huszonöt rupia díjt kap havonként, szolgálja négyet, lakbére egy rupiát emészt föl, s az íróeszközökre megkívántató költség födözése után, alig marad nekie hús rupiányi összeg mindennapi szükségére, melyek azon távoli és elzárt világországban nagyon drágák, és gyakran Sabatúból kell azokat hozatnia, mely átlomás tőle 200 mérföldnyi távolságra esik.

Életmódja a legegyszerűbb, szegénysége kényszeritené őt erre, ha különben hajlamlama más út felé irányulna.

Egészsége azonban a legjobb állapotban van, talán épen ezen oknál fogva. A környék gazdag szőlő-, barack- és más gyümölcsnemekben; de ő azt mondotta nekem, hogy ez évben mindezt megtagadta magától, azon észszerű meggyőződésből, hogy ez lelmi szerek boldogságát előmozdítani úgy sem képesek, és hátha még ártalmára lehetnének?

Fő és majdnem egyedüli tápszere a *thea* tatár módra készítve, mely leveshez hasonlít; a vaj és a só, mit hozzá használnak, egészen elveszi a *thea* zamatját. Zsíros és tápláló eledel ez, s mivel könnyen elkészíthető, nagyon czélszerű azon világországban.

Csomanak kunyhója Kanum falujának legvégső magasságán fekszik 9500 lábnyira a tenger színe fölött.

Körülötte állanak a szerzetesek regényes lakjai, a kiknek vallási szertartásai, ájtatos éneklése rendkívüli hasonlatosságot tanúsítanak a római egyház szokásaihoz. Alább áll a zárda, melyben „az Encyclopædia” őriztetik, de ez az épület sokkal hasznosabb célra is szolgál; ugyanis, midőn mult novemberben visszatértem Kanumba, telve találtam azt szőlővel és körülbelül harmincz leölt juh volt ott sorra aggatva; de Csomanak szegénysége nem engedi meg, hogy csak egy szeletet is ízleljen belőle. Az éghajlat itt nyáron meleg ugyan, de a levegő igen száraz s ezen körülménynek tulajdonítandó inkább, mint a hévmérő alacsony fokának, hogy a hús hónapokon át meg nem romlik.

Több női zárda is találtatik e faluban, de a szabályok ott nem igen szigorúak, s Csoma bizonyos gúnynyal jegyzé meg, hogy több apácza anyává lett, mert valóban itt szoktak keresni menedéket a leányok, ha férjhez nem mehetnek, vagy más módon nem képesek sorsukon segíteni; választásuk tehát észszerű, ha ez által egy nyomasztóbb sorstól megszabadulhatnak. Ebben van igen is esélyesség, de aligha vallásos érdem!

Csoma előszámlálta azon javításokat, melyeket lakháza körül eszközölt; — különösen megmutatta a kandallót, mely tizenkét rupiájába került. Tekintettel ezen körülményre, nem lehetett hogy mély rokonszenvet ne érezzek, mikor láttam, mily nagy beccsel bír ily *csekély összeg* ezen férfiú előtt, a kinek egész világi boldogsága abban áll, hogy megélhessen, de csak azért, hogy magát az emberiségnek szentelje, és pedig minden más jutalom nélkül, mint a mit az igazságos méltánylat és becsületes hírnév helyez jövője elé: a míg én, naponta és alkalmassint esztelenül sokkal nagyobb összegeket költök, mint a melyek több mint elég-

ségesek lettek volna arra, hogy kényelmet és jövőjére nézve biztonságot nyújtsanak ezen nemes léleknek: mélyen éreztem lelkemben, hogy mily csekélység az, a mire neki szüksége van, én pedig oly kevés becset helyeztem arra, a mi neki testi és szellemi táplálékot biztosítana! Két parasztos ülöpad és még ennél is durvább készítményű két székből áll kis szobájának összes bútorzata; de a helyeske mégis háziasan néz ki, s a Kahgyur és Stangyur tibeti gyűjtemények kötetei s egyéb kéziratok és irományok csinosan vannak körülötte felhalmozva. Ha Csoma nagyobb pénzbeli kútforrásokkal rendelkezne, meghívást küldene más tudományos férfiakhoz Teshi-lhunpo- és Lassába s segítségükkel betanulná a mongol nyelvet, a melyet ő a chinai irodalom kulcsának tekint; sok értékes munkát foglaltatik azon őskori városok könyvtáraiban, melyek alkalmasint soha sem fognak tudományunk szerzeményeivé válhatni: ha csak oly lángszellemnek munkássága által nem, mint a Csomáé. *Epedéstei célja s színni nem tudó ohajtása Mongoliába hatolni, hogy megismerkedjék az ottani népnek érdekes őskori hazájával.* A nyelvek betanulása neki fáradságába nem kerül, minthogy gyökeresen érti a classikai irodalmat és tudja többé-kevésbé valamennyi élőnyelvnek alkotását: de könyvekre van szüksége, hogy fölfrissítse azt, a mit régen tanult. A mongol népek irodalmával, historiájával és szokásaival megismerkedvén, új fölfedezésnek reménye hatná át egész valóját s ha befejezte jelen tanulmányait, működését azon magasabb célok felé fogja irányozni.

Igaz, hogy Britannia birodalmához tartozó országban lakik Csoma, a hol a lakosság szelid jellemű, még is sok boszantó megszorításokkal kell küzdenie.

A zárdához tartozó Lámák bigottsága mély tudatlanságuk kifolyása. Ők ugyan is sem vallásukat sem a gyönyörűen nyomtatott irodalmi műveket nem ismerik s ez sok háborúság okozója. A wuzérek nemzete Busahir határszélein lakozik, vallásuk hindu ugyan, mind a mellett a budhista szent épületek gondozása reájuk van bízva. Ezek az emberek igen türelmetlenek, ámbár illetén viseletükre alapos okuk nem igen lehet, tekintetbe vévén azt, hogy igen kevés érdekléltséggel viseltethetnek oly intézetnek sorsa iránt, melynek eredete ésszeköttetésben áll Tibettel, a hol a tehenet leölik és húsát megeszik, a mi a hindu előtt szentségtörés. Mind a mellett ők bizonyos babonás tiszteletet és szertartásokat végeznek, s így mintegy pártfogolják s becsülésben részesítetik a tudományosság ezen lakhelyét.

Azt ugyan megengedik Csomának, hogy a könyveket a zárdában használhassa, de össze van kötve ezen engedelemmel bizonyos gyanakvó szemmel tartás úgy a Lámák, mint a hinduk részéről.

Meg nem engedik, hogy egyszerre két vagy három kötetnél többet kivihessen a zárdából, pedig Csoma munkálatai egybevágó s terjedelmes összeállítást kívánnak. A felügyelők illetén eljárása mélyen sebzi azon rátartó s független érzelmeiket Csomában, melyeket annyira kirívóknak tapasztaltunk már Sabathuban létekor. Az kétséget nem szenved, hogy Csoma viseletének indító okai a legjobbakkal, de tekintve az általános társadalmi viszonyokat, elvei túlságosan érzékenyek és az igazat megvallva, türelemre kivált idegeneknél nem számíthatnak. Ő még mindig visszautasít minden ajánlatot fölsegélyezésére, s el nem fogad legcsekélyebb tár-

gyat sem; bár oly helyzetben, mint az övé, ki kellene az embernek zárni minden negédes ráartást. Azt képzeltem, hogy az angol lapok utolsó számai kellemes szórakozást fognának neki szerezni, de néhány nap lefolyta után arra kért, hogy ne küldeném neki azokat, nehogy ez alkalmat adjon valakinek arra, hogy neki majd szemrehányást tegyenek, hogy ő egyébbel is foglalkozott, mint csupán azon tárgyakkal, melyeknek elkészítésére szavát adta.

Ilyenkor lelkének egész hevevel visszatért azon régi és különös eszméire, hogy egykoron őt kémnek tartották s úgy bántak vele Sabatuban, mint egy bolonddal: egyrésztől kedvében jártak, másrésztől ugyanakkor nevetség tárgyává tették; de nagy meglepődéssel jegyezte meg, hogy a világ nem sokára látni fogja, hogy ki ő? Ugyanezen rendkívüli érzelmi szabályozza viseletét minden alkalommal. Nagyon féltékeny a legcsekélyebb gyanura, a mi életmódját illeti.

Azon kérdést intéztem ugyanis hozzája, vajjon ízlelte-e valaha a szőlőből készített szeszt, a mely majdnem oly jó, mint a „Scotdi Whisky”; azt felelte, hogy egyetlen egy alkalommal, betegség esetében vett magának egy csekély mennyiséget; de később arra a gondolatra jött, hogy a környék lakosai azon véleményre jöhetnek, hogy inkább iszik, mint tanul; elhatározta tehát, hogy soha többé nem nyúl a szeszhez.

Kanumból való elutazásom alkalmával azt hittem, hogy bátorságot vehetek Csomát arra kérni, hogy fogadjon el egy felső kabátot, mely nagyon hasznos lett volna oly hideg klímában; küldöttem neki egyszersmind egy kis mennyiségű rizst és csukrot, de ő mindent visszautasított s csekély pénzkészletéből küldött hozzám tizenhat rupiát, hogy avval bizonyos tárgyakat vásároljak számára Sabatuban. Azokat én el is indítottam hozzája idejövetelem után. Ilyen magaviselet kétségtől dicséretes, de én nem nevezhetem *bölcs eljárásnak*. Ámbár Csoma ily rendkívüli módon büszke saját függetlenségére, mégis kész elfogadni fölsegélést *nyilvános közegek útján*, mivel meg van győződve, hogy elég képességgel bír arra, hogy azt gyümölcösözve fogja visszatéríteni a nagy közönségnek; de magánosoknak, ő úgy tartja, hogy semmit vissza nem fizethet. Mind az, a mit Sabatuban való első megérkeztekor tőlem elfogadott, néhány könyvből állott olvasás végett, s az első könyv, a mit kért, volt a *Biblia*, mint a legjobb, a melyből az angol nyelvet megismerheti. Ő az angol nyelvet Sabathuba érkeztekor nyelvtanilag tanulmányozta. A bibliát átolvasta nyolcz nap alatt. Zangskarból való útjában egy latin szótárt fogadott el, s a minap egy görög lexicont hagytam nála. Ezen könyvek hasznára vannak jelen tanulmányaiban. Nagy szüksége lenne azonban encyclopædiákra, s különösen látni óhajtáná az „*Oriental Quarterly Magazine*” folyóiratnak néhány számát, melyekben említés van téve foglalkozásairól; ebből két számot dr. Wilson már elküldött neki. Az azokban előforduló helytelenségek s a folyóirat más számaina történt hivatkozások kíváncsiságát fölébresztették, hogy azokat is átolvassa. Nagyon szeretne beletekinteni az őskori geographok munkáiba, ilyenek Quintus Curtius, Ptolemæus, Diodorus Siculus és Plinius.

Csomának kutatásai nem szorítkoznak egyedül a tibeti nyelvtan és szótár szerkesztésére; magokban foglalják azok az őskor egyéb számos tárgyait, melyek vilá-

got vetnek a régi földtanra és históriára és talán az ugyanazonosság kérdését is megállapíthatnák és földeríthetnék a régi írók. A láma birtokában lévő könyvek-ből és kéziratokból Csoma sok érdekes jegyzést szedett össze Tibetnek geographiai és physikai tüneményeire nézve. Ezen művek behatóan és véleményem szerint értelmesen értekeznek a folyók forrásáról és folyásáról; úgyszinte neveztes hegyek, aknák, statisztikai adatok, vallások, hitágazatok, intézetek, időszámítás és történeti adatokról. Például, Mansarowar tava a keleti geographusok által mindig úgy tekintetett, mint közös forrása India nagy folyamainak t. i. a Brahmaputra-, Gogra-, Sutlej- és Indusnak és mint a legmagasabb plateau, mivel azon ponttól indul meg a vizesés minden irányban. De a szigorú szabatosság utáni túlzott vágyódásunk, a midőn betűszerinti értelemben vesszük az állítást, hogy t. i. azon folyamok ugyanazon egy tóból származnak, mivel a hinduk egy közös forrást tulajdonítanak nekik: arra indított bennünket, hogy a hinduk őskori traditióit helytelenséggel és hazugsággal bélyegezzük meg. Hogy pedig Mansarowar tava képzelt vagy igazi eredete-e a nevezett folyamoknak, ez egyedül képies állítás, a mi abból is kitetszik, hogy a „Kailak csúcs Mahadeo Istennek trónját képezi”, mely terjedelmes alapján feltornyosodik örök hóval takart conus alakjában s kétségen kívül földünknek ez a legmagasabb pontja. A régi hinduk csak oly jól tudták, mint mi, hogy ily szakadozott vidék ugyanazon pontjáról két folyam ellenkező irányban nem veheti eredetét, de az nem lehet kérdés, hogy a nevezett folyamok eredete egymás közelében ne volna. A tibeti írók leírásait még nem ismerjük, de minthogy föltehetjük, hogy mentek lesznek a hinduk theologiai színezetétől, előttünk áll egy még be nem járt területnek érdekes kilátása.

Csoma nagyon óhajtja, hogy egy angol tiszt, a ki a sanskrit nyelvet ismeri, be-tanulná a tibetit is, mivel ily módon kölcsönös világot vetne a két nyelv egymásra s kellő világításba tenné az utóbbi nyelv fontosságát. Ő maga bár buzog kutatá-saiban, mind a mellett igen gondos és vigyázó a következtetések levonásában. Mivel ezek túlzottaknak tetszenének olyanok előtt, kik előtt Csoma tudományá-nak kútforrásai zárva vannak, épen ezen oknál fogva tartózkodó s némileg bizal-matlan a már eddig is tanúsított eredményeknek közlésében. Itt csupán biztatásra van szükség, hogy teljesen kimerítse sok oldalú és öszpontosított kincshalmazát. Csoma mély hálát érez a kormánynak iránta tanúsított nagylelkűségeért: mind-azonáltal képességet érez magában, hogy méltó kárpótlást fog adhatni érte. Magam részéről én azt mondhatnám, hogy azok a művek, melyeken ő most dol-gozik, ha kellő méltánylásban részesülnek, többszörözve vissza fogják téríteni a rájuk tett költséget, és a netán jövőendőbeli segélyezésnek összegét is, a mit a kormánytól kapna, hogy munkáit befejezhesse. Más részről azonban az is igaz, hogy ily pártfogás nélkül Csoma alkalmasint maiglan obscuritásban maradt vol-na, de már most oly férfiak hozzájárulásával, mint Dr. Wilson, Mr. Makenzie és Mr. Sterling, a kik mindnyájan jól ismerik helyzetét és feladatát, én nem kepz-elhetek más eredményt, mint egy hozzája méltó jutalmat. Csoma maga nem cse-kély aggodalmak között néz a jövő elé. Neki többre szüksége nincs, mint épen annyira, hogy megélhessen. Különben csak föl kellene szólalnia, hogy azonnal

rokonszenvet és tiszteletet biztosítson. De Csoma vagyontalan, ruházatlan szegényes, kedélye szótalan, ha csak lelkesedésre nem hevül valami esetleg fölmerült tárgyon: s ha látjuk őt, úgy mint én láttam, bundájába takarva, minden szükségét csekély segedelem forrásaihoz szabva: alig képzelhetnők, hogy ő azon férfi, a ki a jó szerencse kedvezése mellett hivatva legyen bevégezni azon fontos munkákat, melyeken most fáradozik. Semmi sem tetszik neki annyira, mintha valaki érdeklődni látszik tárgyai iránt. Kitétszik azonban, hogy ő nem volt hozzá szokva a világ modorához és mivel tökéletesen nem bírja az angol nyelv sajátosságait, gyakran ferde magyarázatot ad a szavaknak s nem-tetszése ilyenkor különös és méltóságteljes izgatottságban tör ki. Jelleme élénkséggel telt, de vidorságát gyakran félbeszakítják aggodalmai, s ez természetének jellemvonása. Látható ok nélkül esik sokszor komorságba. Midőn könyvszükségéről beszélt, azt jegyezte meg, hogy az csekély s könnyen kielégíthető, még sem vette senki tekintetbe. Különös nyomatékot helyezett azon körülményre, hogy az „Asiatic Society” segédforrásokkal rendelkezik, de azt elfelejté, hogy ő azokért soha nem folyamodott. Ő sokkal bizalmatlanabb, mintsem hogy saját érdekében folyamodjék és nagyon független jellemű, sem hogy segítséget kéressen mások közbenjárásával.

Midőn én ajánlkoztam, hogy tudomására juttatom helyzetét és az előhaladást, melyet irodalmi műveiben már eddig tett, kifejezte háláját, s tán többet érzett, mint a mennyit előszóval kimondani kívánt. S midőn ezt ezennel megteszem, egyedül igazságot szolgáltatok az érdemnek egy oly helyzetű egyén irányában, mint Csoma, s minthogy én vagyok talán egyedül az, a ki őt elszigetelt visszavonultságában meglátogatta, tudván, hogy mit várnak tőle, megjegyzéseim kielégítőek lesznek talán s én csak azt adom hozzá, hogy ha módot lehetne találni, hogy Csomának eddig csekély havi illetményét netalán száz rupiára emeljék, ily eljárás jól elhelyezett nagylelkűség fogna lenni, mely annak idejében bő jutalmat hozna. Csomának nincsenek önző céljai, egyedüli ambíciója az, a mit becsületes hírnév elégíthet ki. Bizonyára sokan vannak Indiában, a kik kézséggel nyújtának neki segédelmet szükségei fődözésére, de ő azonnal visszautasít mindent, a mi elismert közútforrásból nem jön.

Én magam sem merek folyamodni segélyért az Asiatic Societyhez oly egyén érdekében, a ki érdeklődésének már is oly tündöklő (bright) tárgya: remélem azonban, hogy ezen ritka szellemi tehetségekkel megáldott, de szerény egyéniségnek érdemei sokáig nem maradnak figyelem nélkül. Csoma kész legkielégítőbb felvilágosítást adni nézetei felől, de ohajtáná, hogy erre őt valaki felszólítsa az Asiatic Society vagy a kormány részéről. Ily elismerés hizelegne neki és serkentené. A Society egy ily egyén kellő ellátása által a legteljesebb jutalmat nyerné kiváló becsű szaktudományos művek közlése által oly világrészekből, melyeket eddig csak mint óriási „terra incognitát” ismerünk, physikai alakja, lakosai és tudományosága tekintetében, és Csoma, a maga részéről, legkedvesebb megelégedést találna abban, hogy összeköttetésben áll azon intézettel, melynek tekintélye oly szilárd alapokon nyugszik.

Midőn a kanumi zárdában laktam, alkalmat találtam a tibeti encyclopædia közelébe jutni, még pedig úgy, hogy az isteni tiszteletet végzendő láma mögé léptem, mikor imára megjelent. A mint megpillantott, eljárásom iránt visszatetszését udvariasan tudtomra adta, de aztán megengedte, hogy az ajtó mögött állhassak, hogy lássam, a mint rendre feltarta az egymásra fektetett lapokat.

Majd egy magasabb emelvényre léptem, s vállán néztem keresztül. A művek önállóak lévén, szépen elvoltak rendezve és külön helyen elrakva. A szekrények oldalvást felállított nagy ládákhoz hasonlítanak, cellákra beosztva, minden ily osztály egy kötetet tartalmaz, gondosan vászonba göngyölgetve, s zsinórral bekötözve ciprus vagy deodara fadarabok közé. A Kahgyúr erkölcsstani mű, mondhatni a biblia, s 104 folio kötetből áll, mindegyike 5–700 lapra terjed, gyönyörűen nyomva fabetükről. A Stangyúr sokkal terjedelmesebb, s 240 kötetből áll, s a művészetről és tudományokról értekezik. Öt kötet van szentelve az orvostannak, a többi csillagászatot, csillagjósolást, szónoklattan, költészetet, bölcsészettant, történeisézet és más nagy számú tárgyakat foglal magában. A kötetek egy néhányát felnyitották előttem; én imádással határos érzettel szemléltem ezen a világ előtt még fel nem tarúlt óriási műveket, s azon szerény férfiura gondoltam egyszerű gunyhójában, a ki azon fáradozik, hogy felderítse az eddig még parlagon heverő tartalmukat. Különös körülmény az, hogy ezen irodalmi műveket egy hindu faluba plántálták át, vagy legalább oly nép között helyezték el, a mely nem idegenkedik a hindu vallástól, és csak némi részben áll a buddhismus elveinek befolyása alatt. Igaz, szegény Moorcroft említi Mansarowár tava felé való útjából, hogy egy tatár faluban, melynek neve Dala, sokkal több hindu képre akadt, mint a mennyit Indiában valaha egy helyen látott.

Pedig a különbség a két vallás között igen nagy; tudjuk, hogy az Istenség eszméje és a sarkalatos emberi kötelességeknek felfogásában ugyanazonosság és egység létezik; de Csona állítása szerint a tibeti hit, szabályaiban úgy mint gyakorlatában, sokkal közelebb áll a keresztény valláshoz, mint bár mely más népéhez Ázsiában. A tibeti művek úgy látszik nagyon el vannak terjedve, s ezen körülmény bizonyára a nyomtatás mestersége czélszerűségének tulajdonítható. Találunk őskori irodalmi töredékre és kéziratokra elszórva szerteszt, s letéve oly helyiségekben, melyek ma már majdnem teljesen el vannak hagyatva. Például Skuna nevű helységben, mely utamban esett, Kunawar tartomány keleti határán China tőszomszédságában, találattik egy labrung vagy is zárdá, 12.000 lábnyira a tenger színe fölött, szomorú maradvány ez a jobb időkből.

E zárdában az utazó felhalmozott nyomtatványokra talál, melyek telve vannak tudománnyal; a könyvek cyprusfa-borítékokba kötve, s úgy néznek ki, mintha mindenkorra lezárattak volna. Egy chinai tolmács volt velem, a ki bepillantott e könyvek egyikebe s olvasott belőle tudományos kivonatokat.

Én csak bámulattal és tisztelettel néztem a tudomány e maradványaira, melyek, mint néma irományok a jelenben, már senkinek sincsenek hasznára, senki sem forgatja itt többé azon őskori és rendkívüli művek lapjait, a melyeken az idő foga csak kevés rongálást vitt végbe; oly hideg és száraz klímában meg fognak

maradni, a mint vannak, még ha maga a templom is már romba dőlt, s ez törté-
nik is már lassankint, ámbár két század csak jelentéktelen rontást tett rajta.

A nyomtatványok betűi nagyon szépek, s úgy tetszik, mintha egészen újak len-
nének, mivel a levelek erősen be vannak kötve, s oly levegőben, a hol sem rovar,
sem nedvesség nincs, s a clima zordon a nyári évszakokban is, a könyvek az idő-
vel magával daczolni látszanak. A régi időkben ezen könyveket olvasták s a nép
imára gyűlt itt össze: de ma már mi sem maradt fenn abból, a mi volt egykoron;
azok, a kik itt mint házi gazdák szerepeltek, eltűntek örökre, de a templom és a
könyvek még mindig ott állanak, mint a pyramisok, tanui oly időknek, melyek-
nek egyéb nyoma már nem létezik.

Megvallom, hogy nagy kísértetbe estem szentségtelenség elkövetésére, szándé-
kom lévén elorozni néhányát ezen tudományos könyveknek, de arra kedvező al-
kalom nem adódott.

A Kahgyúr és Stangyúr azon kiadása, mely Kanumban létezik, csak kilencz év
előtt (1818.) hozatott oda Teshi-Lhunpóból; a nyomtatás kilenczven év előtt
eszközöltetett, mégis a tinta és a betűk oly tökéletesen és frissen néznek ki,
mintha csak épen most kerültek volna sajtó alól. Nyárban az ég alj itt változó-
kony ugyan, de a rovarok nem okoznak kárt.

A könyvpolczok cédrusfából készítvék s meg nem romolnak.

Hogy Tibetben a könyvnyomtatás divatos, — nem is kérdés. A betűket nem le-
het ugyan kimozdítani rámaikból, mivel fatáblákba vannak metszve; ez sok fá-
radságba kerül, és nehézkes az eljárás. De én azt gyanítom, hogy Teshi-Lhunpó-
és Lassában a betűk mozdíthatók, mint a mi typusaink, de ha ez nincs úgy, egye-
dűli helyettesse a rámaiknak lenne a lithographia, s ez, a mint tudjuk, divatban
van ott; Csoma pedig azt állítja, hogy a könyvnyomtatás valamivel későbben jött
létre Tibetben mint Európában.

A kanumi templomban szent ábrák nem léteznek; a mi ájtatosság pedig ott vég-
be megyen, az csupán azon mély tiszteletnél fogva történik, melylyel a tudo-
mánynak ezen ősi hajléka iránt viseltetnek. Kunawar tartományban Kanum az
egyedűli hely, a hol a nevezett munkák teljesen megvannak. Akadhatni ugyan
egyes könyvekre és irathalmazra más helyeken is, mint Sungnam, Skunó és Nis-
sung nevű falukban, Pitiben, Ladak tartományban, a hol buddhista munkák van-
nak elhelyezve; gyönyörű képek és életnagyságú szobrok ékesítik a zárdákat;
bámulatra ragadnak bennünket az ily maradványok, s felmerül a kérdés, hogy
mikor és hogyan származtak azok e vad kinézésű és terméketlen környékekre.

Egy újabb érdek merül fel a Himalaják ezen magasztos tájai iránt azon külö-
nös lelet által, mely csak az imént jött tudomásomra, hogy tudniillik a római egy-
ház missionáriusainak egy hagyománya Kunawar tartomány egyik ismeretlen
helyén jött napfényre. Szó van ugyanis a „Speculum Veritatis” egy példánya
felől, melynek datuma 1678. Ezen érdekes okmányt Reverendus W. fedezte
fel, a kivel utazásaim közben találkoztam s akkor ő nem sejtette, hogy mily be-
cses töredéknek jutott birtokába, azon megjegyzésből ítélve, melyet a Himalaják
északi oldalán első találkozásunk alkalmával tett. Ez irodalmi töredék Csomához
küldetett megmagyarázás végett, s én nem sokára hallani remélek tartalmáról.

Az itt előadott észrevételünkben én csak a keretét valék képes kijelölni azon új és óriási térképnek. Tatárország fensíkjának (plateau) közepe felé kell tekintenünk további felvilágosításért, melyet már másutt röviden kijelölve láttunk. Nagyszerűbb tért, tekintetbe véve természeti alakját, nem is lehetne választani. A tájék kopár ugyan, de érdekes épen kopárságának nagyszerűsége miatt. Itt a szakadozott tér félelmetes tekintete alatt el vannak takarva a tudomány-, irodalom- és a művészetnek legkülönfélébb és becses kútforrásai.

Hogy példát adjak azon előnyökből, melyek klimai és terméki tekintetben szolgálatunkra állanak saját birodalmunk határain belül: csak azt említem meg, hogy Kunawar tartomány belsejében a szárazság foka olyan, hogy a Rheum palmatum gyökere, melyet a himalajai passusok (átjárások) egyikében múlt június végével a hó alól kiástam, itt annyira megszáradt, hogy egy hónap múlva porrá lehetett törni, s a július havában Kotgurhból kapott rendes opium annyira törekeny lett itt, hogy porokat lehetett belőle készíteni augusztus havában; Calcuttában pedig ezt nem lehet tenni a legszárazabb évszakban sem segédeszközök használata nélkül.

Szeptember vége felé az éghajlat nagyon kellemes, a szőlő meg volt érve 9000 lábnyi magasságon a tenger színe felett, a szőlőtőke elég megre talált, hogy gyümölcsét megérlelje; bár a tél kemény és hosszantartó fagy uralkodik, s 4–5 lábnyi hó takarja a termőföldeket ápril haváig. A szőlőtőke csupaszon hagyatik s egyedül fagyos takarója alatt marad eltemetve. Mindenféle gyümölcsnemű, mint az alma, baraczk, és nektarine tökéletesen megérik ezen éghajlatban; időszaki esőzés itt nem létezik, de a talaj ki van téve a reflektáló (reflected) napsugarak hatásának; Kanumban való tartózkodásom alatt a hőmérőnek állása a 33 és 77 fok (Fahrenheit) között észleltetett.

Visszatértemkor egy hónap múlva már havazott és a hőmérő a 30 és 52 fokok között állott. Csománál hagytam egy hőmérőt, hogy a változásokat a téli időben megtudhassam azon éghajlatban, a hol a szőlő oly jól megérik; de Csomát vagy egyáltalán nem, vagy csak kevésbé képes érdekelni, bár mi legyen az, a mi irodalmi tanulmányainak keretébe nem esik; én sokszor boszankodtam közömböségén oly tárgyak iránt, melyek azon tájak physikai tüneteire világot vetnének s az által ő saját foglalkozásainak is határozott érdeket kölcsönözne. Megígérte, hogy rendes jegyzéket fog tartani számomra.

Szeptember 30-án bucsút vettem a magyartól s értelmes társától a Lámától.

J. G. Gerard.

G. E. GERARD LEVELE W. FRASERHEZ

Szabáthu, 1829. január 22.

Kunawarból visszatértem óta sokszor gondolkoztam arról, hogyan tegyek némi szolgálatot a magyar utazónak? úgy talán, ha köztudomásra hozok néhány tényit foglalkozásairól és helyzetéről azon elszigetelt világrészben, vagy ha némi értesítést küldök Önnek, személyére és tanulmányaira nézve. Ohajtva remélem, hogy nem fogom Ön türelmét szerfölött igénybe venni. Én bizonyára nem fogok csatlódni, midőn Önnek nézeteit és méltánylatát előre is biztosítva hiszem, tekintvén a czélt, mely annyira érdemes a serkentésre.

Természetesnek fog feltűnni, hogy én különös vonzalmat érzek Csoma sorsa iránt; mivel én valék az első, a ki őt Sabathuban fogadtam és most én vagyok az utolsó, a ki őt kutatásai között Kanumban fölkerestem: ez oknál fogva talán nekem van a legjobb tudomásom helyzetéről és feladatáról, melynek megvalósítása a lehetőségek közé számítható. A midőn az ide mellékelt jegyzeteket — (t. i. a jelentést — mely az előbbi szakasznak tárgya), elküldeném, azon meggyőződésben élek, hogy Önnek nemes és szabadelvű lelkülete valami módot fog indíttványozni, mely Csomát terjedelmesb térben megismertesse, mert a hol érdemről van szó, nem kétkedem ott egy perczig sem arról, hogy minő hatást fog az Önre gyakorolni. Én erősen hiszem, hogy Sir Charles Metcalfe sem fog közönyös szemlélője maradni a rendkívüli lelkesedésnek és tehetségnek, melyek jellemvonásai azon egyénnek, a ki jelenleg feláldozza magát annyi érdekességgel bíró kutatásokban, a klimának zordonsága és a szegénységgel való küzdelmei között.

A főkormányzó elég méltánylatot tanúsított irányában már, Moorcroftnak szomorú sorsa után is, a midőn helybenhagyta kérelmemet, hogy Ladakba utazzam a végett, hogy megkérjem a magyar tudóst: vállalkoznék Moorcroft iratainak visszaszerzésére.

H. H. WILSON LEVELE KÖRÖSI CSOMA SÁNDORHOZ

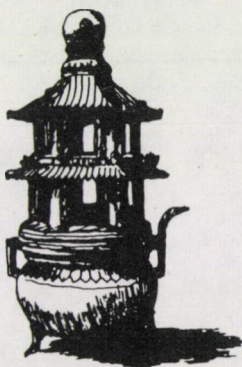
Kalkutta, 1829. július 15.

Uram! Fel vagyok hatalmazva Önt értesíteni az Asiatic Society tagjai részéről, hogy mindnyájan nagy érdeklődéssel viseltetnek Önnek Tibetben folytatott irodalmi kutatásai iránt, és nagy eredményeket várnak kegyed szorgalma- és kutatásától: ohajtásuk egyszersmind az is, hogy az Ön fáradozásainak eredményét, a menynyire tehetségükben áll, elősegítsék.

E tekintet által vezéreltetve, elhatározták, Önnek e Society részéről ötven rupiára terjedő havi illetőséget felajánlani június első napjától kezdve; mire nézve 100 rupiára szóló utalványt küldöttem a Sabathuban székelő kormányi ügyvivőnek, azon kérelemmel, hogy az összeget Önhöz eljuttassa.

Arra is fel vagyok hatalmazva, hogy oly könyveket szerezzek meg, melyekre Önnek tanulmányai közben netán szüksége lenne, s örömmre fog szolgálni, ha Ön tudtomra adandja az illető munkák címzeit, melyek esetleg hasznára lehetnének.

Engedje meg, hogy személyes tiszteletem kifejezését mellékeljem az Asiatic Society tagjaiéhez. Egyébiránt stb.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE H. H. WILSONHOZ

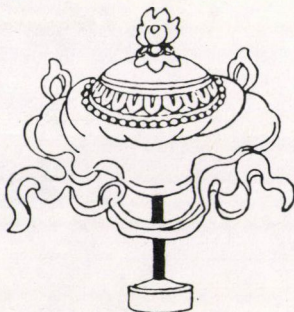
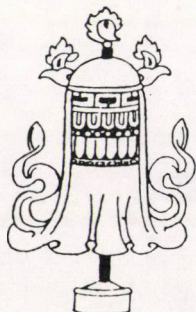
Kanam, 1829. augusztus 21.

Sir! Van szerencsém beismerni Ön levelének, mely ez év július 15-kéről keltezve ma érkezett kezembe, a hozzá csatolt egyszáz rupiára szóló utalvánnyal együtt vetelét.

Én nagyon le vagyok kötelezve az Asiatic Society tagjainak azon érdeklődésért, melyet Tibetben folytatott irodalmi kutatásaim iránt tanúsítani méltóztattak és azon kegyes határozatukért, melynek értelmében fölségelésemre havonként ötven rupiát utalványozni szíveskedtek. De minthogy a határozat nagyon bizonytalan jellemű, a mely engem jövőre nézve csak oly kétes helyzetben hágy, mint a milyenben eleinte valék, a midőn a tibeti nyelv tanulásába bele fogtam, és azon oknál fogva is, hogy itt maradásomnak már csak rövid ideje alatt, az ajánlott pénz jó haszonra nem fordíthatnám, bocsánatot kérek, hogy el nem fogadhatom az ajánlott összeget és ide visszamellékelem az utalványt.

1823-ik évi ápril havában, midőn Kasmirban időztem, a boldogult Mr. Moorcrofttal kötött egyességem kezdetén könyvek hiányában szenvedtem, és ő érdekében arra kérte Önt, hogy lásson el a tanulmányaimra szükséges művekkel.

Én azokat soha meg nem kaptam. Hat egész éven át el voltam hanyagolva (*neglected*, nem törődtek velem). Most már, a jelen körülmények és kilátások között ily könyvekre szükségem nem lesz. Ha nem várt körülmények által hátráltatva nem leszek, a jövő évre készen leendek irataimmal. Akkor, ha úgy tetszik, látni fogja Ön, minő eredményre jutottam, és hogy mennyit lennék még képes tenni. Ha azután az Asiatic Society komolyan kívánni fogja, behatóbb tudomást szerezni a tibeti irodalomról és a buddhismusról általában, az indiai és tibeti kútforrások nyomán, szerencsés leszek méltányos föltételeket fogadni el, akár a Society-től, akár a kormánytól a kutatások folytatása végett.

C. P. KENNEDY LEVELE H. H. WILSONHOZ

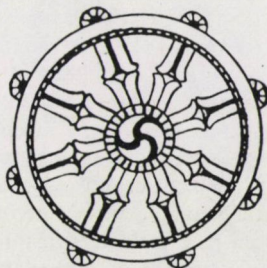
Szabáthu, 1829. szeptember 3.

Sir! Van szerencsém elküldeni a levelet, melyet ma vettem Csomától.

Én hajlandó vagyok azt hinni, hogy ha Ön egykoron jobban ismerendi Körösit, a legkülönczebb (eccentric) jellemek egyikének fogja őt tartani. Ő át van hatva a lelkesedéstől feladatának véghez vitelében; tudniillik: hogy elkészítse a tibeti nyelv lexiconját és grammatikáját; egészen kerüli az európaiak társaságát és figyelmét, véleményem szerint főleg azért, hogy megtartsa incognitóját. Hasonló életmódot folytat most a kanumi zárdában is. Jelleme reményteljes, ingerlékeny (hasty) és gyanakodó (suspicious). Én részemről nem mulasztottam el egy alkalmat sem ittléte alatt, hogy kívánságát teljesítsem s mindenben eleget tegyek neki; hiszem is, hogy ő hálát érez irányomban: de olykor előzékenységemet oly cynismussal utasította vissza, hogy azt megérteni képtelen vagyok. Az kétséget nem szenved, hogy ő kitünő tehetségekkel megáldott egyén, emlékező tehetsége rendkívüli, és úgy látszik, nagyon otthonos az általános irodalom mezején. Ünnepeyes ígéret által magát lekötve érzi a kormány iránt, hogy a jövő év végeig benyújtsa a nyelvtant és a lexicont, s akkor Calcuttába szándékozik utazni, hogy műveinek kiadását gondozza.

Szükségei csekélyek; úgy értesülök, hogy élelmi és egyéb kiadásai a legszerényebbek, egyszóval nem mennek többre, mint bármely egyszerű lakoséi azon faluban, a hol tartózkodik.

Ha Ön vele további közlekedésbe óhajtana bocsátkozni, legszerencsésebbnek fognám magamat érezni, hogy közegül szolgáljak; kérem is Önt arra, hogy rendelkezzék szolgálataimmal, ha azokra bármikor szüksége lenne.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE B. H. HODGSONHOZ

Kanam, 1829. december 30.

Sir! Van szerencsém elismerni azon könyv vételét, e hó 21-én, melyet Ön kegyes volt nekem elküldeni; nagyon érzem lekötelezettségemet azon szívességért, melyet Ön irányomban tanúsított, tudtomra adván czímeit és tartalmát oly sok becses műnek, melyeket Ön más egyéb tárgyakkal köztudomásra hozott a nepali buddhismusra vonatkozólag: s mivel Ön kifejezte ohajtását, hogy netaláni észrevételeimet följegyezzem könyvének XII. számú cikkére: fogadja el kegyesen jegyzeteimet, melyeket e tárgyban megtenni magamnak bátorságot veszek. Esetemegyszermind, hogy kimenteni méltóztassék, ha nem tárgyaltam a cikket oly beható módon, a mint Ön tán tőlem elvárta volna; körülményeim nem engedték meg, hogy másképp cselekedjem.

A 410. lapon *Tibeti szavakra nézve*; ha azok helyesen vannak leírva, nagyon világosak a szemnek, de nagyon zavartak a fülnek, a közönséges kiejtés szerint. Az egész Tibetben egy az írásmód, a mi az orthographiát illeti: de a kiejtés többféle, idomítva különböző vidékek szokásai szerint. Innen magyarázható az a nagy különbség, mely létezik azon tibeti szavaknak leírásában, melyeket az európaiak eddig közölni megkísértek. — Van Tibetben többnemű alphabetum, valamennyije a régi időkben Indiákon volt divatos. Boldogult Mr. Moorcroft egy példányt küldött nekem, mely azonos avval, a mit Önnek lenyomatai ábrázolnak. A Lantsa-féle betűk, melyeket a kölönyomatú táblákon szemlélni, maiglan is divatoznak a tibetieknél. A feliratoknál saját apró betűiket használják. Irodalmi műveik általában véve egyik vagy másik betűsorba vannak foglalva. S az, a ki ismeri a tibeti nyelv alapelveit, könnyen olvassa mind a kettőt.

3. A 424., 427. és 431-ik lapon elősorolt művek meg vannak tibeti fordításban is. S mivel előfogom sorolni mindazon munkák neveit, melyek a Kahgyur és Stangyur gyűjteményekben foglaltaknak: nem találtam szükségesnek azokat itt most részletezni. A „*Lalita Vistára*” című rész, a mint az a 424. lapon előfordul: Tibetben is, Shakya életleírására vonatkozik s egyik főtekintély. Úgyszinte a buddhista szent könyvek Tibetben ugyanazon tizenkét rendre oszlanak, a mint a 426. lapon olvassuk. A tizenkét tibeti cím helyesen van lefordítva a sanskritből.

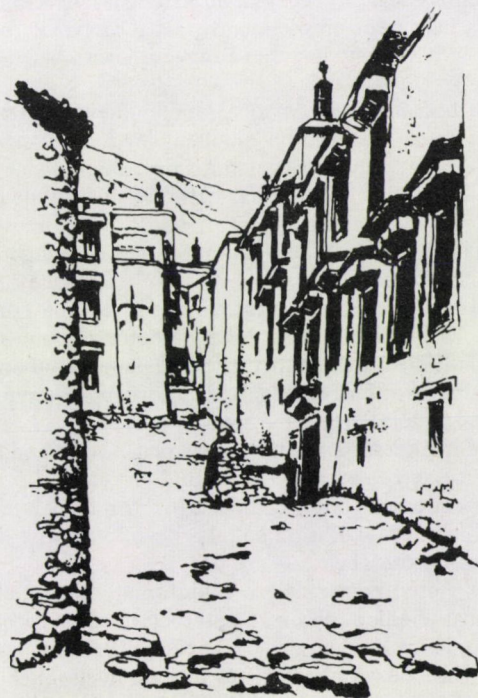
4. Általában véve minden értesítés a Buddhista művek felől, úgy szinte a Tathágaták névlajstroma, majdnem egészen ugyanaz, mint a tibetieknél. Tibeti könyvek olvasásakor gyakran találkoztam ezekkel és más képzelt Buddhák s Boddhisatvák neveivel. Némely értekezések kezdetével olykor felette unalmas átgázolni azon hosszú lajstromon, mely a képzelt hallgatók neveit elősorolja. Ily alkalmakkor különösen meg szokott történni, hogy a Sutrák szerzője borzasztó módon összekeveri az isteni és az emberi tárgyakat. A Buddhák, Boddhisatvák s más képzelt isteni lények, jó és gonosz lelkek, általában véve képzelt vagy metaphy-

sikai lények száma a Buddhismus Pantheonjában majdnem hihetetlen módon sokszoroztatott. Nem lehetséges tehát, de nem is szükséges fáradozni, hogy őket körülményesen leírjuk. Neveik, epithetonjaik s tulajdonaik olykor általánosságban máskor külön értelemben vétettek; sokszor mint jelképi nevek, például: az erény, a nyomor, a bölcsesség, a hatalom stb. kifejezései. Miután a buddhista művek nemcsak vad metaphysikai speculatiók, de egész könyve XII-ik cikkének néhány lapja felől, a nélkül, hogy a magasabb speculatiók tárgyait érintettem volna.

Esedezem, hogy bocsássa meg fogyatkozásaimat. Mindent elkövetek jövőendőbe li tanulmányaimban, hogy megérdemeljem Önnek kegyeit.

Egyébiránt maradtam mély tisztelettel legalázatosabb szolgája

Alexander Csoma de Körös,

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE B. H. HODGSONHOZ

Kanam, 1830. április 30.

Sir! Szerencsém van tudtára adni a pamphletnek vételét kegyed levelével, mely mult febr. 15-ről van keltezve; s e hó 14-én érkezett meg. Mélyen le vagyok kötelezve szívességeért.

2. Nagy meglepéssel veszem észre azon összetalálkozást, mely a buddhismus tanaiban létezik Nepalban és Tibetben. Az I., II. és IV. táblán látható metszvények, a buddhista irományok lajstroma a 4-ik s következő lapokon és a buddhismusnak általános ismertetése, kevés kivétellel, bámulatos módon megegyezők. Mivel azonban én egy kissé járatlan vagyok a sanskritban, nem tudván, hogy mikép kelljen leírni a sanskrit és tibeti szavakat római betűkkel, hogy helyesen megértessem és nem bírok elég folyékonyssággal az angol nyelvben sem: tehát szíves elnézést kérek, ha bele nem ereszkedtem most a tárgynak részleteibe. Találni fogok tán későbbben alkalmat, hogy jóvá tegyem jelen közleményem fogyatkozását.

3. Meg fogja Ön bocsátani, de én soha sem mondtam azt, hogy a tibetiek csak egy alphabetummal bírnak. Ha előbbeni levelemnek második szakaszára pillantani szíves lesz, ott úgy fogja találni, hogy állításom az: mikép az egész Tibetországban csak egy módja létezik az orthographiának, de mivel úgy látszik, hogy visszatetsző Ön előtt ezen állításom, bátorkodom most azt kijelenteni: hogy a négy alphabetum közül, mely látható a 418-ik lapnak áellenében azon kötetben, melyet Ön küldeni szíves volt, az első három tibeti, s ismeretes mint nagybetűs, kisbetűs és a kéziratban divatozó, a negyedik, a Lantsa alphabetum, Indiából ered, de használatban van olykor Tibetországban is sanskrit nyelvű feliratoknál. A számtalan minőségű betűk a 420. lappal szemközt, nem tibetiek, és tibeti lakosok által nem használatnak, de Indiának bizonyos tartományaiból valók, a honnan a régi időkben Tibetbe hozattak át.

4. Shakyának elődei, kikről a tibeti könyvekben is néha említés van téve, csak képzeletiek, mint más egyéb ezerekre menő Buddhák, a kik közé Shakya maga is számítva van elődeivel együtt. Ily Buddhák a jövőben fognak megjelenni, s különös említés van rólok téve a Bhadra kalpika nevű részben, a Kahgyur Do vagy Sutra osztályának első kötetében.

5. Évszámításunk hetedik századáig a Buddhismus ismeretlen volt Tibetben; Indiából eredt. Tanai jelenleg több száz kötetben tartalmazzatnak. Nem könnyű feladat kipuhatolni, hány könyv vagy értekezés volt kölcsönözve a sanskritból s hány van eredeti. Erre nézve a sanskrit és a tibeti nyelveknek tökéletes tudása volna szükséges. A Kahgyúr gyűjtemény kötetei általában véve Shakyának tulajdoníttatnak, a Stangyúrei bizonyos képzelt Bodhisatváknak és némely indiai

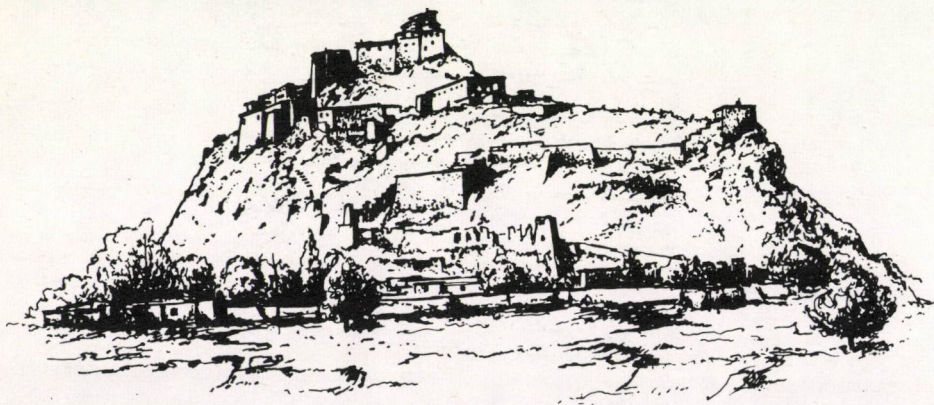
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE C. P. KENNEDYHEZ

Kanam, 1830. május 30.

Sir! Márczius 26-án Önhöz intézett levelemben kifejezém ohajtásomat, a közeledő időszakra való tekintettel, hogy engedelmet kérjek az itt maradásra jövő november haváig. Aggódva várom a hírt, hogy ezen folyamodásom minő sorsban részesült a kormány kezei között. Kérem tehát Önt, szíveskedjék mielőbb tudtomra adni a kormánynak tetszését. Minden tekintetben szerencsés leszek Ön parancsának engedelmeskedni.

Méltóztassék az ide zárt nyugtákat átvenni számadásaihoz való mellékletül. Kérem, tessék az 1830. évi január elsejétől számított kormányi járandóságomat megtartani, míglen Sabathuba megérkezem. Itt maradásom idejére pénzzel eléggé el vagyok már látva; többet úgy sem költhetnék, minthogy e helyen érdekes könyveket szerezni képes nem vagyok. A Láma Zangskarba visszazándékozik jövő hó 20-ka körül.

Ohajtom Önt biztosítani arról, hogy komolyan igyekszem kötelezettségemnek eleget tenni. Egyébiránt stb.

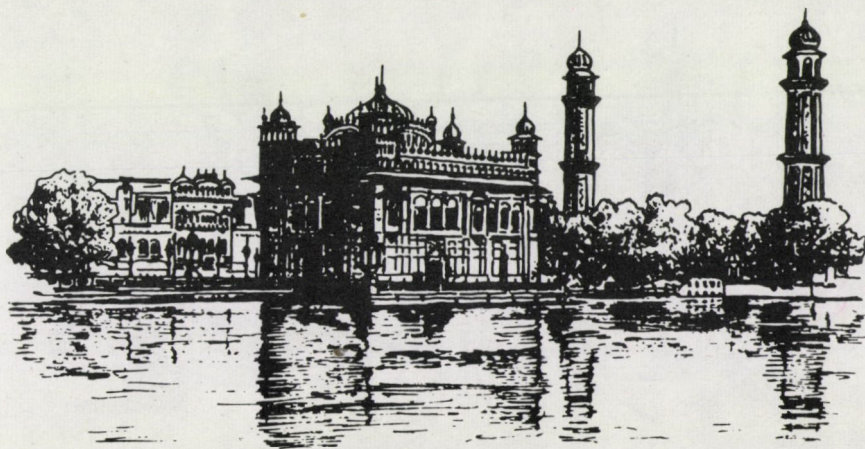
C. P. KENNEDY LEVELE A FŐKORMÁNYZÓSÁGHOZ

Szabáthu, 1830. június 29.

Van szerencsém ezennel elküldeni Körösi Csoma Sándornak, azon magyar gentlemannek eredeti levelét, a ki a közelmúlt három éven át felső Busahirban tartózkodott.

Önnök jóváhagyása reményében magamra vállaltam őt arról értesíteni, hogy folyamodása értelmében szabadságában fog állani a jövő esős időszak végeig Kanumban maradni.

Kötelességemnek érzem ez alkalommal kijelenteni, hogy Csoma úrnak magaviselete példás volt az egész három éven át, melyet a brit főuralom alatt álló területen eltöltött; mivel pedig okom van hinni, hogy bevégezte immár feladatát, melynek elérése végett a nevezett országokat látogatta, elkészítvén a tibeti nyelv grammatikáját és lexiconját: bátorkodom Önnök és így a kormánynak belátására bízni azon méltányos kérelmet, hogy e tudományos és annyira vállalkozó egyén számára egy csekély összeg utalványoztassék Calcuttába teendő útjára. A költség, úgy hiszem ötszáz rupiát meghaladni nem fog. Helyén van talán megemlíteni, hogy Csoma úr 1827-ik évi június 14-ke óta a tibeti irodalom tanulmányozása végett ötven rupiát tevő havi illetőséggel istápoltatott. Egyébiránt stb.

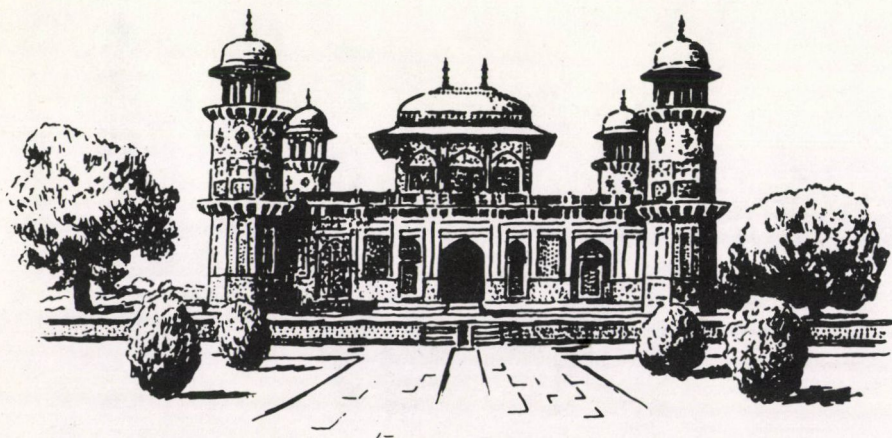

A. SWINTON LEVELE KÖRÖSI CSOMA SÁNDORHOZ

Kalkutta, 1831. május 6.

Sir! Parancsolatot kaptam értésére adni, hogy Önnek e hó 5-kén kelt levelét vettem, melyben Ön a székvárosba, Calcuttába megérkeztét jelenti.

Válaszul erre, utasítva vagyok Önnel tudatni, hogy megérkezése a főkormányzó ő Excellenciájával közöltetni fog és ő lordságának tetszése kikéretni, Ön ideérkeztének céljaira vonatkozólag. Egyébiránt stb.

A FŐKORMÁNYZÓSÁG LEVELE A. SWINTONHOZ

Szimla, 1831. május 27.

Parancsolatot kaptam ismerni ön levelének vételét, mely e hó 6-dikáról kelt, s feleletül tudtára adni, hogy ő Lordsága nem veszi ki Körösi leveléből, hogy további segélyezésre a kormánytól szüksége volna.

De ha ezen urnak ideje megengedné, a főkormányzó akként vélekedik, hogy nagyon óhajtanó lenne őt megkérni arra, hogy a Hodgson úr által a kormány költségén beszerezett s az Asiatic Societynek átadott tibeti művek felől Csoma úr egy „catalogue raisonné”-t készítsen.

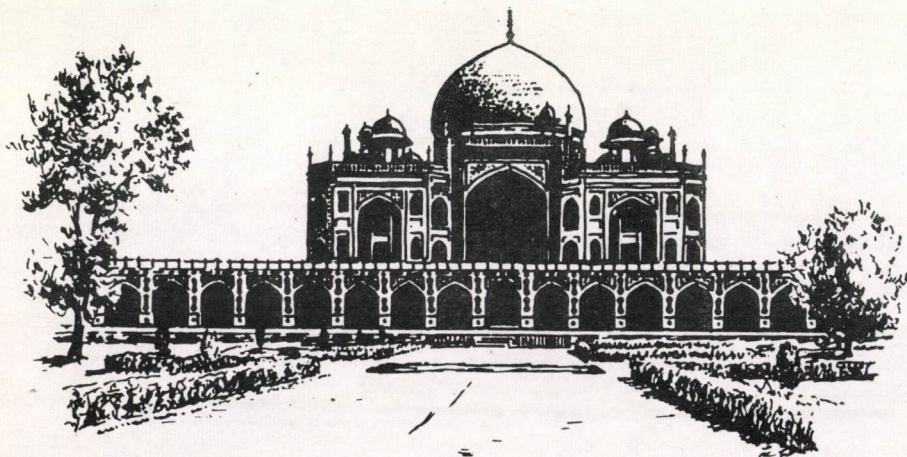
Magától értetődik, hogy a kormány illő megjutalmazást fog utalványozni azon esetben, ha Körösi Csoma úr magára vállalandja e szolgálatot. Egyébiránt stb.

H. H. WILSON LEVELE A KORMÁNY FŐTITKÁRÁHOZ

Kalkutta, 1831. július 15.

Sir! Az Asiatic Society kívánságára van szerencsém elismerni mult hó 21-én kelt levelét, melyben ön tudtunkra adja, hogy a kormány jóváhagyja Körösi úrnak alkalmazását száz rupiára terjedő havi fizetéssel két évre, a Society titkárának fölügyelete alatt: megjegyezvén azt is, hogy Csoma úr késznek nyilatkozott a föladat teljesítésére s abba e hó elsejétől bele is fogott. Egyébiránt stb.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE NEUMANNHOZ

Kalkutta, 1832. április 30.

Méltóságos Uram!

Jelen levéllel alázatosan elismerem, hogy a kegyelmes Eszterházy herceg, Ausztia londoni császári és királyi követe megbízásából 1831. október 3-án hozzám intézett leveledet folyó hó 25-én kézhez vettem, és annak megfelelően az ő császári főherceg Felsege, Magyarország Nádora által kegyesen nekem juttatott pénzüsszeget (U/142,74 levonva a levonandókat) Alexander és Tsai uraktól – méltóságos Rotschild báró postájával – 1832. április 30-án megkaptam.

Noha nagy megiszteltetésnek vettem, hogy ő császári Felsege, Magyarország Nádora, a nemes rendek és a pesti vármegye méltóságos urai rólam megemlékeztek és méltóztattak nekem kegyesen pénzbeli támogatást nyújtani, mégis, mivel érzem, hogy mennyire kevésbé tudok kitűnni a magyarok őshazájának kutatásában és körülhatárolásában, minthogy nem nyílik számomra út Scythiába, az Imauson túl, habozom, hogy azt vajon elfogadnom vagy inkább visszautasítanom kell-e.

Megkaptam; és a kapottért köszönetet mondok. De minthogy magam ezt a pénzt nélkülözni tudom, ebből semmit a magam hasznára nem fordítok, hanem most H. H. Wilson úr gondjára és rendelkezésére bízva az egész összeget, ha a magyar főméltóságoknak is úgy tetszik, szanszkrit könyveket fogok vásárolni, és majd Angliába küldöm, hogy onnan kegyességtek által Magyarországra küldetteszenek, és azok rendelkezésére bocsátassanak, akiknek jóindulatából ezt az összeget összegyűjtötték. A szanszkrit nyelv tanulmányozása ugyanis újabban csodálatos módon virágozni kezdett Európában, kiváltképpen Németországban. A magyar tudósok, ha majd a szanszkrit irodalom bővebb ismereteire tettek szert, csodálkozni fognak azon, hogy mekkora rokonság van e régi nyelv és a mi anyanyelvünk között. A magyarság sok régi emléke megtalálható itt, amelyeket az elhagyott helyeken ma már hiába keresünk.

Én magam a tibeti nyelv tanulásával több éve foglalkozom, a szanszkrit nyelvet és irodalmat csak kevésbé ismerem, de mivel kedvező alkalmam nyílt, hogy a szükséges könyveket beszerezzem, azután hogy ebbe a városba jöttem, ahol sok a szanszkritból tibetire fordított buddhista könyv, melyek itt az Ázsiai Tudós Társaság Könyvtárában vannak elhelyezve, remélem, hogy rövidesen ebből is elegendő mennyiségre teszek szert, és így ennek a két nyelvnek a segítségével jelentékenyebb anyagot tudok összegyűjteni a magyar régiségek megvilágítására.

Nem hiányoznak ugyanis Tibetben a történelem könyvek sem. Közülük többnek a címe ismeretes számomra, de eddig nem volt alkalmam arra, hogy megvizsgáljam. Tatárország Kína felé eső belső zugai azok a helyek kétségen kívül, ahol a magyar törzs bölcsőit keresni kell. Ezeken a vidékeken széles körben ismert a

H. H. WILSON LEVELE A KORMÁNY FŐTITKÁRÁHOZ

Kalkutta, 1832. december 26.

Sir! Körösi Csoma úrnak kívánságára van szerencsém a kormány tudomására juttatni, hogy tibeti nyelvtana és lexiconja, valamint egy a buddhismusra vonatkozó külön szógyűjtemény sajtó alá elkészült s a kormány rendelkezésére áll. Ő e műveket a kormány tulajdonának tekinti azon pártfogásért, melyben őt részesíteni kegyeskedett.

Ha a kormány tetszése az lenne, hogy a művek kinyomtatásának költségeit magára vállalja, az előírányzott összeg 3–4000 rupiára terjedvén, akkor Csoma úr szerencsés lesz a nyomásra itt Calcuttában felügyelni; de ha a kormány jobbnak itélné azokat általam Angliába küldeni, ott talán az „East India Company” választmánya vagy valami irodalmi társulat magára vállalná közzétételöket.

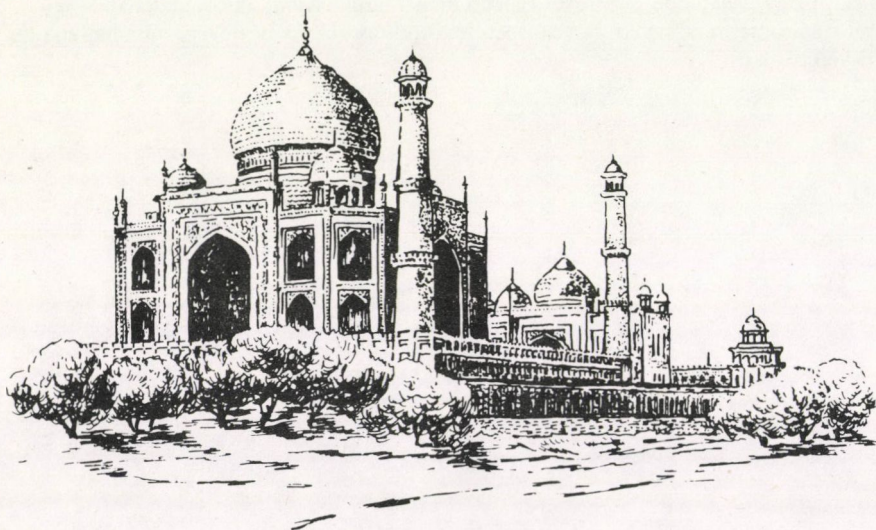
Alkalmat veszek ezennel az Asiatic Society részéről jelenteni, hogy Csoma úr rendkívüli szorgalommal munkálkodik a Society birtokában levő terjedelmes művek ismertetésén. Nepalból egy újabb küldemény van útban, mely egész idejét igénybe fogja venni azon határnapig, a melyre havi illetősége utalványozva van; ebből maiglan csak három hónapra járót vett föl. Ha a kormány engedélyt adand neki, hogy a határidő leteltével Calcuttában maradhasson, akkor szótárának tervét szélesíteni s egyéb hasznos és tekintélyes műveket bevégezni óhajtana. Egyébiránt stb.

A KORMÁNY LEVELE H. H. WILSONHOZ

Kalkutta, 1832. december 27.

Sir! Felsőbb meghagyás következtében van szerencsém elismerni ön tegnapi levelének vételét és válaszul reá tudomására hozni a főkormány tanácselnökének azon véleményét: hogy a Körösi Csoma Sándor úr által elkészített tibeti nyelvtan- és szótárnak kiadását legczélszerűbben itt Calcuttában a kormány költségén lehetne eszközölni. India ugyanis a legczélszerűbb hely erre nézve s ezen kormány az egyedüli testület, mely a költséget fedezni hajlandó lenne. Utasítva vagyok azonban megjegyezni azt is, hogy a kormány méltányolja azon előnyt, mely biztosítva lenne az által, hogy Ön magával vinné e műveket és közzétételük felől Angliában gondoskodnék, azon esetre, ha ily eljárás czélszerűnek látszott volna. Önnek ezen ajánlatában a kormány ugyanazon önzés nélküli áldozatkészséget ismer föl, mely Önt az irodalom érdekében mindenkor lelkesíti.

A főkormány tanácselnöke nagy megleléssel (gratification) olvasta önnek jelentését Csoma úrnak érdemdús (meritorious) munkálatai felől. Egyébiránt stb.

J. PRINSEP LEVELE A KORMÁNY FŐTITKÁRÁHOZ

Kalkutta, 1833. január 30.

Sir! Dr. Wilson Angliába történt elutazása előtt kezembe adta saját levelének másolatát, melyet Körösi Csoma Sándor tibeti kézíratai érdekében mult hó 26-dikán a kormányhoz intézett; erre Ön, ugyanazon hó 27-dikén válaszolva, tudomásunkra adta a kormány véleményét, hogy mi lenne a legjobb mód azok közzétételére. Ezt Dr. Wilson azon célból tette, hogy az összes irományokat az Asiatic Society elé terjeszszem, a melynek természetes körébe esik úgy a felelősség mint a megtiszteltetés (responsibility and honour) azok kiadására felügyelni; miután a kormány azon határozatra jutott, hogy kinyomatásuk Indiában történjék, a helyett, hogy azokat Dr. Wilson gondjaira bízta volna Európában leendő elintézés végett.

Ennek folytán az Asiatic Society elnöke és választmánya meghagyták, hogy jelentést tegyek a főkormányiszéki elnök ő Méltóságának arról, hogy megtettük a szükséges lépéseket kipuhatolására annak, hogy esetleg mennyi költségbe kerülne a kinyomtatás Calcuttában.

Van szerencsénk a kormányt értesíteni, hogy a kiadási összeg csakis egy csekélység (trifling) a munkálatok fontosságához képest az irodalomra és tekintve azt, hogy szükséges lesz egy új öntőt fölszerelni a tibeti betűk elkészítésére, melyek alakban és számban csak oly complicáltak, mint a sanskrit nyelvéi.

A baptisták nyomdájának felügyelője akként vélekedik, hogy a nyelvtan és a szótár együttvéve egy csinos, körülbelül hatszáz lapra terjedő quarto kötetbe foglaltathatik, lesz azon kívül 32 lap lithographia. Föltéve, hogy a munka e határon túl nem terjed és 500 példány lesz megrendelve, a nyomtatást laponként nyolcz rupiára számítván, 5000 rupia lenne az összes költség, ideértve az új öntő berendezésének kiadásait is. Egy-egy példány, jó angol papírt használva, tehát tíz rupiába kerülne, a bekötést lehetne még egy rupiára számítani.

Körösi úr kinyilatkoztatá a Society előtt teljes készségét, magára vállalni a felügyeletet és a correctura terhét, ha a nyomtatásba azonnal belefogunk, hogy Csoma úr ez év végénél tovább Calcuttában ne kényszerüljön maradni. A Society részéről van szerencsém saját szolgálataimat is följárni a könyvek angol szövegének áttekintése és kijavíthatása végett és különben is Csoma úrral azon leszek, hogy a munka megjelenését lehetőleg előmozdítsam.

Az Asiatic Society pénztára jelenleg nincs oly állapotban, hogy a nyomtatás költségét vagy annak egy részét is viselni képes lenne, bármennyire ohajtáná azt megtenni más körülmények között, de a Society úgyis azt hiszi, hogy a főkormány ez ügyet *nemzeti érdekének* (of national interest) tekinti és egyetért a Society azon véleményével, hogy az istápolás, a mit a kormány Csoma úrnak tanulmányai folytatására eddig utalványozott, cél nélkül maradna, ha a fáradságtalan

munkásság által biztosított eredmény közzé nem tétetik; ez eredményt Csoma teljes becsületességében; azon nemzetnek átengedi, melytől tanulmányainak kezdete óta segédelmet nyert; jöllehet saját hazájának és Európa más országainak tudósai bizonyára sokat készek lennének tenni, hogy műveit maguk számára biztosítsák. Egyébiránt stb.

J. PRINSEP LEVELE W. H. MACNAGHTENHEZ

Kalkutta, 1834. január 5.

Sir! 1833-dik évi feburár 12-diki levelének értelmében, melyben Ön engem arról értesít, hogy a kormány elvállaja a költséget, melylyel Csoma nyelvtana- és szótárának kiadása járni fog, és hogy ő Excellentiája a főkormányzó jóváhagyni méltóztatott az előirányzatot, mely folyamodásomhoz mellékelve volt, most már van szerencsém jelenteni, hogy az egész munka elkészült s a főkormányzó úrnak megtekintése és remélem méltánylása végett egy példányt ezennel benyújtani bátorodom.

1. Az eredeti előirányzat a szótárt és a grammatikát együttvéve 600 lapra terjedő nyomtatvány gyanánt vette föl, melyet a nyomda felügyelője laponkint nyolcz rupiáért elkészíteni vállalkozott, ide érte az új tibeti betűk öntését is.

2. A mellékelt számlából kitűnik, hogy a valódi költség a nyomtatásért az előirányzott összeg határán belől esett ki; a lapok száma 588 lévén s így a somma 4985 és $\frac{1}{4}$ rupiára rúg.

De ezen kívül van még egy más költség a 40 lapra terjedő alphabetumnak lithographozásáért, mivel úgy tapasztaltuk, hogy lehetetlen volt azt másképp létrehozni, ha a tibeti betűknek correct példányait adni akarjuk, minthogy ezt ki-elégítőleg eszközölni a serampori öntőben nem sikerült, a hol különben a szöveghez megkívántató betűk öntettek. Mr. Tassin a lithographus, a mint leveléből kitetszik, 32 rupiát kér laponkint; ez nagyon jutányosnak látszik.

3. A két kötetnek összes költsége tehát, ide érte a fűzést és a borítékot 6412 és $\frac{1}{4}$ rupiára megyen. Erre pénztári utalványért esedezem, ha ezt ő Lord-sága helybenhagyja.

4. Azon késedelemnél fogva, mely az új betűk alkotásával járt és az ismételt correcturák miatt, melyekre szükség volt, hogy a tibeti résznek hiba nélküli megállapítása eszközöltessék, a határidő egy év helyett, a mint azt a szerző kikötötte, két évre terjedt ki. De Csoma úr fáradhatatlan kitartással és szorgalommal buzgólkodott sokáig az első lenyomatok átnézésén; azonban meg van most jutalmazva az által, hogy műveit a világ elé bocsáthatja oly érdemteljes módon, még pedig kormányi pártfogás alatt. A két kötethez írt előszavában Csoma kifejezte nyilvános köszönetét. De határtalan szerénysége nem engedi meg neki, hogy saját nevében forduljon pártfogóihoz s nem adott nekem sem szabadságot arra, hogy érdekében dicséretet mondhassak tudományosságáról és nevezetességéről. Ő meg van elégedve azzal, hogy szótára és nyelvtana érdemeit méltányolják a szakértők és az utókor.

5. Illő azonban, hogy megkisértem véget vetni a hallgatásnak, melyet ő reám parancsolt; teszem pedig ezt azért, hogy Csomának pénzbeli körülményeit föl-tárjam és megemlítem az igényeket, melyeket ő ekkorig feledésbe menni engedett.

6. A főkörmányzó ő Excellenciája kegyes volt, ötven rupiára menő havi illetőséget utalványozni a magyar tudósnak 1827-dik évi június havában, tibeti kutatásainak folytatása végett. 1831-dik év július 22-dikén, tudniillik: Calcuttába történt megérkezése után ezen összeg száz rupiára emeltetett, azon kilátással, hogy ez folytatatni fog két év hosszágig, mely határnapnak lefolytával jelentés lett volna teendő munkálatainak előhaladása felől.

7. Kivéven az első két hónapot, tudniillik az 1831-dik év július és augusztus havát, Csoma eddig mit sem vett föl e fizetésből, mindennapi szerény költségeit azon csekély megtakarításokból fedezte, melyeket a multban tett és a Society pénztárnokánál letéteményezett; de e kútforrás is már most majdnem egészen kiapadt.

8. A kormány bizonyára tudni fogja, hogy Eszterházy herceg és néhány magyar főúr Csoma számára 142 font sterlingből álló összeget küldött Calcuttába az osztrák követtségi titkár Neumann báró által. E sommát elődöm szerencsétlenül helyezte volt el Alexander és társa ügyleti czégnél, az összeg tudniillik ugyane czég útján lett annak idejében Londonból ide küldve és letétemény gyanánt nála maradt. A czég időközben megbukott s a pénz odaveszett. Csoma gyakran tett említést e veszteségről azon vélekedéssel, hogy az angol nemzet becsülete megkívánná ez összeg megtérítését, minthogy az mintegy gondjaira lett bízva egy idegen hatalom által, bizonyos kijelölt célra. Nem azért említette ő ezt, mintha az összeget saját használatára kívánta volna fordítani — ettől ő az első pillanat óta vonakodott — de azért, mivel reménye volt ez összeget sanskrit kéziratokat beszerezni hazájának tudományos intézetei számára és különben is folytatni óhajtja tanulmányait a magyar nyelvnek és Indiának régi nyelvei között főnforgó összeköttetésnek szempontjából s azokat most megkezdeni készül.

9. Sokkal kellemesebb lenne tehát Csoma úrra nézve, ha jutalmának egy részét, a melyhez igénye van, kárpótlás alakjában kapná meg, mely helyrehozná a veszteséget, melyet a nevezett czégnek bukása által szenvedett. Hogy vajjon annál nagyobb összeg fog-e számára utalványoztatni vagy nem? az iránt ő tökéletesen közönyös, el lévén határozva, a mit neki utalványozni fognak, azonnal Magyarországra küldeni ösztöndíjak alapítására; mindamellett én úgy hiszem, hogy a kormány nem fogná megengedni, hogy ez érdemdús tudósnak egyéni érzelmei akadályul szolgáljanak igazságos igényeinek megvalósításában: jóllehet a jutalomnak formája idomíttatható akképen, hogy annak elfogadása neki kellemessé tétessék.

Bátorkodom tehát indítványozni, hogy a már megállapított ötven rupiára terjedő havidíj számíttassék 1834-dik év december végeig. Így tehát:

három év és 4 hónapra esnék	2000 rupia
a bukás által okozott veszteség pótlása	1400 "
összesen	3400 rupia.

10. Bátorodom egész alázatossággal megtenni ezen indítványomat. Hogy vajon méltányos-e? azt a kormány határozatára bízom: esedezvén, hogy magas pártfogását terjeszse ki Kőrösire jövődöbeli utazásai alatt is, melyeket most Tirhut, Nepál és Ladak felé tervez, hogy a IX-dik és X-dik századbéli sanskrit irodalom érdekében tanulmányokat tegyen.

Életmódjának és mindennapi szükségének mértékét nem lehetne előnyösebben fölmutatni, mint ha fölszámítjuk az összegeket, a melyekből a mult tizen négy éven át élt. Ezek pedig így állanak:

kapott	Mr. Willocktól Teheránban	300 rupiát
„	Mr. Moorcrofttól Ladakban	300 „
„	a kormánytól 1827-dik évi június 14-dikétől 1830-diki június 30-dikáig	2926 „
„	két hónapra külön	200 „
„	útiköltségre	500 „

összesen tehát 4226 rupiát;

ebből elköltött 4000 rupiát, mely alig tesz többet húsz rupiánál havonként, élelmezésre, útiköltség, ruházat és szolgabér fejében, ide értve a panditok honoráriumát, a midőn Tibetben időzött.

11. A szótár és nyelvtan csak egy kis részét képezi azon műveknek, melyeket Csoma Calcuttában létele alatt szerkesztett. A Mr. Hodgson által Nepálból ide küldött terjedelmes kéziratoknak ismertetése és lajstromozása, továbbá egy becses és igen terjedelmes polyglott *műszók Vocabulariuma*, a milyennel némi részben már M. Rémusat is kísérletet tett Párisban a chinai művek útmutatása szerint és más kisebb-nagyobb mérvű fordítások – mindezek az Asiatic Society-nél vannak letéve. A Vocabularium megérdemelné a kinyomatást, de a költség tetemes fogna lenni s a szerző ellenzi, hogy még tovább Calcuttában maradjon, a mit pedig a műnek kinyomatása okvetetlenül megkívánna.

12. Hátra van még, hogy a kormány parancsát kikérjem az ötszáz példánynak kiosztása iránt.

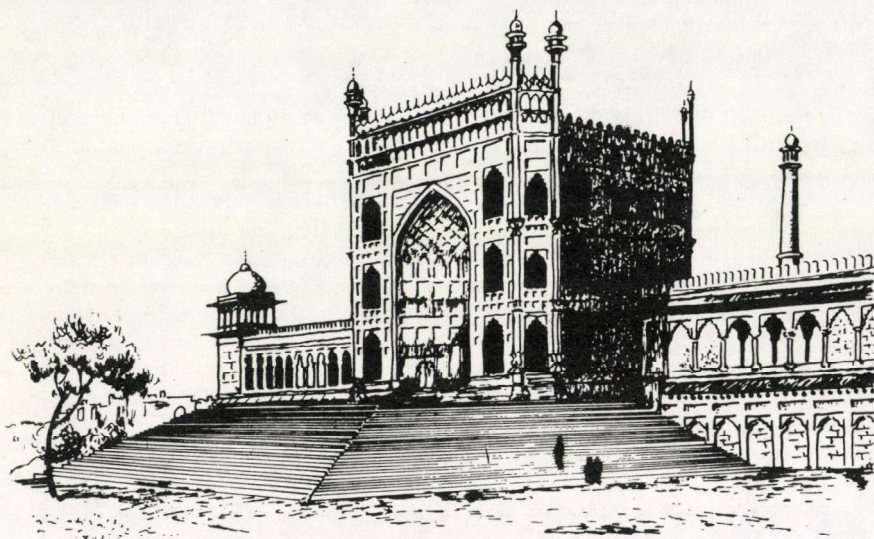
13. A szerző maga számára kér egyszáz példányt, hogy azokat osztrák és német egyetemeknek megküldhesse.

14. Hasonló módon az Asiatic Society is, ha engedelmet nyer arra, kész magára vállalni példányokat szétosztás végett, angol, francia és egyéb európai tudományos társulatok között, melyekkel irodalmi összeköttetésben áll; magától értetődik, hogy tudtára adnók az illetőnek, hogy az ajándék a kormánytól jön; mint-hogy a művek pártfogása alatt jelentek meg.

15. A példányok egy része elárusítás végett a Society könyvárusaihoz Calcuttába és Londonba lenne elküldendő s talán a kormány jónak látandja ötven vagy több példányt az East India Company kormányzó választmányának átadni.

16. Igen helyes lenne, bizonyos számú példányt az indiai kormány területén találtató könyvtárakban és collegiumoknál helyezni el.

17. Mindezen részletek kivitele végett bátorkodom az Asiatic Society részéről szolgáltatimat felajánlani, szerencsésnek érezvén magamat máris, hogy képes valék segédkezét nyújtani oly művek közzétételére, melyekről bizton hiszem, hogy becsületére fognak válni a szerzőnek úgy mint az indiai kormánynak, mely őt pártfogolta. Egyébiránt stb.

J. PRINSEP LEVELE DÖBRENTAI GÁBORHOZ

Kalkutta, 1835. január 20.

Uram! A latin és magyar levél, melynek vételét hitelesen most adám hírül, éppen azon szerencsés időben érkezett Calcuttába midőn egy, Kegyed¹ hazájabeli vizsgálódó tudós Körösi Csoma Sándor úr, az ázsiai társaság² épületében a végett mulatott, hogy tibeti szókönyve és grammaticája³ kiadására felügyeljen, melyeket Tibet⁴ hegyei között készítte. Amaz örömet, mire ő, e nemzeti nyelvén lévő tudós kötet⁵ keresztül olvasásán gerjede, könnyen lehet elgondolni, valamint a nyereséget is, mely annak tartalma megmagyarázásából az ázsiai társaságra háramlott. Csoma úr fáradozásai a tibeti nyelv körül végöket érték, midőn most már oly munkát bocsáta közre, mire igazán büszke lehet.

Azon idő⁶ lefolytában is, míg törekvései első sikerét a britt nemzetnek ajánlá, viszonzásául ama csekély részvétnek, melyet, önvallomásaként attól nyert, nem ejtette ki elméjéből szülötte földének hozzá lévő jogait, és mivel őt, barátaihoz vagy nemzete⁷ tudósaihoz irásától rendkívüli szerénysége tartóztatja, kötelesnek érzem magamat megszakasztani a hallgatást, ámbár arra akart bírni engemet⁸ s értesítem a magyar társaságot fáradozásairól, viszontagságairól, nem különben jelen körülállásairól és szándékairól, mik azt kétségen kül érdeklendik.

Csoma úr Calcuttában lakta óta serényen üzte a sanscrit nyelvet, melynek szerkezetében, valamint némelly abból eredett mai nyelvekében is a magyarhoz igen közel lévő rokonságot talál. Három esztendő mulva, midőn tanulmányai már gyümölcsözésre értek, szándéka e tárgyról egy latin munkát írni és azt hazájának szíves elfogadásra ajánlani.

Egy úttal arra kért meg engemet, hogy a Londonban lévő austriai követ által, tibeti szókönyvéből és grammaticájából 50 példányt szállitassak az ő császári Felsége⁹ tartományaiban lévő tanító intézetek s könyvtárak számára Austriában, Olasz-, Csehországban, Galliciában, Magyarországon stb 10 példány pedig Erdélybe küldessék, s külön ezek közül kettő Nagy-Ényedre a Bethlen collegiumba menjen, a hol ő neveltetett.

Tanulmányának mostani tárgyára azon pénzt (300 darab aranyat) akarja fordítani, mely Esterházy herczeg és más magyar nemesek¹⁰ részéről, ajándéku¹¹ neki volt szánva, s a melyet, minekutána az szerencsétlenül elveszett, azon kereskedőház¹² megbukása által, hol letétetve volt, a bengáli kormány neki nemeslelkűleg megtérített s most az én kezemre van bízva.

Csoma úr csak kevés hónapig marad még Calcuttában, azután Tirhut, Nepál és Lhása tartományokba utazást forgat eszében.

Szerencsésnek tartom magamat, ha levelet vagy irásokat, kezéhez szolgáltathatok.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE DÖBRENTAI GÁBORHOZ

Kalkutta, 1835. július 18.

Kiváló Férfiú!

Öröm volt számomra, hogy az Évkönyv első kötetéből, valamint a Magyar Tudós Társaság tervezetéből és Alapszabályaiból (mely ehhez a nevezetes Társasághoz gondoskodástok folytán múlt év novemberében ide megérkezett) megismertem ő császári-királyi Felseje jóakarátát és kegyességét, a főrendek lelkesedését és bőkezűségét, a tudós férfiaknak és minden rendnek serénységét és műveltségét ez oly nagyon óhajtott intézmény első alapjainak lerakásánál. Adja a Jóisten, hogy minden fáradozástok szerencsésen sikerüljön!

Mennyire nagy megtiszteltetés volt számomra a magyarok bőkezűsége folytán juttatott pénz, annyira nagy fájdalommal tölt el ez összeg sorsa és az, hogy a magyarok Ázsiában lévő régi nyomairól eddig semmit sem tudtam írni. Az legalább örömömre van, hogy oly hosszú távollét után általában az európai tudományoságnak tudtam valamit használni, de nagyon fájlalom, hogy kiváltképpen hazánknak eddig semmit nem tettem. Nehogy úgy tűnjék, hogy irántam való várakozások hiábavaló, azt határoztam, hogy hasznosabb, ha a nekem juttatott pénzből 200 aranyat visszaküldök, minthogy ezt az összeget jobbnak látom a Tudós Társaságra költeni, és mivel úgy vélem, hogy több a szanszkrit könyvek megvásárlásához nem szükséges.

Kérlek tehát, kiváló Férfiú, hogy ezt az összeget, amelyet a legnagyobb tisztelettel és hálával küldök vissza, fogadd el, és ne tartsd méltatlannak, hogy az összegről kettős elismervényt küldj vissza. Az összeg hátramaradt részét a saját szükségletemre fogom fordítani, és ha e három év során valamit véghezvihetek, azt a nevezetes Társasággal hálával közölni fogom.

A minap innen Londonba küldvén a tibeti nyelvről szóló munkáimból ötven példányt, mint ázsiai munkálkodásom gyümölcsét, a magyarok nevezetes Társaságának ajánlom alázattal, hogy ha úgy tetszik, osszák szét, a legjobb belátás szerint, ő császári-királyi Felseje különböző birodalmaiban a legfontosabb tudományos intézetek között. De kérem, hogy mindkét műből 10 példányt őrizzenek meg és osszanak szét oly módon, ahogya N. Enyedi híres Bethlen kollégium kiváló rektorához intézett levelemben megírtam. — És ha még nem osztották szét minden példányt, kérem alázattal, hogy ezeknek a számomra leginkább tiszteletreméltó férfiaknak egyet-egyet küldjenek: a kiváló Márton Józsefnek Bécsbe, Szabó Józsefnek Sopronba, Kerekes Ferencnek Debrecenbe, és Erős Sándornak (gróf Teleki József gyermekei tanítójának) Pestre.

Magamat és műveimet a Magyar Tudós Társaság jóindulatába és oltalmába alázattal ajánlva, Neked kiváló Férfiú, minden jót kívánva, maradok illendő tisztelettel

Kalkuttában, 1835. július 18.

a Te legkézségesebb szolgád
Körösi Sándor

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE A NAGYENYEDI PROFESSZOROKHOZ

Kalkutta, 1835. július 18.

Tiszteletes Professor urak! Hosszas hallgatásom okát ha kérditek, mint legfőbbet ezt említem: tudtam, hogy ellenetekre volt ez útra-indulásom, 's ezért mint ismételten, feledékenységből akartam maradni. Eljöttem óta bizonytalanul bolygottam, 's célomra vezetőt semmi bizonyost nem találtam; de ámbár én nem írtam is nektek, tudom mindazáltal, hogy hírlapokból, az innen Európába küldött tudományos jelentésekből, 's még hírekből is olykor olykor hallottatok rólam, valamint azt is tudhatjátok, ide hogy jutottam, hol voltam 's mit dolgoztam, azért ezekről nem szükséges nektek írnom. Sokat láttam, hallottam 's tanultam, de keveset célunkra szolgálót; – még többet kívánok. Nagy hálával tartozom az isteni Gondviselésnek, hogy soha beteg nem voltam! Ámbár testemre nézve messze voltam is tőletek, de lelkemben gyakran társalkodtam veletek. – Jóllehet nem kétkem, némellyek közületek, kiknek hogy sokkal tartozom örömet megismérem, nincsenek többé, mindazáltal emlékezetük lelkemből enyészni soha nem fog. Édesen emlékeztem mindig nemzetemre, de hogy megtegyék, mily nagy szeretettel viseltessem édes anyám, legkedvesebb nemzetem 's rokonim iránt, kérlek titeket tiszti. Professorok, hogy ezen summa pénzről, okosan 's jó lélekkel rendelkeztek, a' szerint, mint a' következőkben megírtam. A' négyszáz ötven darab aranyról e' szerint akarok rendelkezni: a' Bethlenianum (n. enyedi) collegium száz, – száz pedig a' kézdi-vásárhelyi katona-nevelő intézet számára, – e' kétszáz arany törvényes kamatra adassék elegendő bátorság mellett, 's esztendőnkénti kamatiból két stipendium alapíttassék: az egyik a' n. enyedi collegiumban, Kenderesi-Körösianum stipendium név alatt (Kenderesi Mihály úrnak hozzám mutatott különös pártfogása tekintetéből – a' kié, vagy ha meghalt, a' fíjájé Kenderesi-Sigmond (Ferencz) uré legyen a' pártfogóság jusa, nemkülönben a' stipendiumra kinevezés is a' három első esztendőben, azután pedig adja mindig a' professoratus a' legérdemesbnek) a' másik pedig Kézdi-Vásárhelyen Stipendium Csomaiannum név alatt. Hogy a' kézdi-vásárhelyi katona-nevelő intézetnek az egész száz aranyból álló tőke, vagy csak annak kamata esztendőnként adassék által, a' professorok ('s ezek közül főleg a' székelyszületésűek) határozzák-e, mint szinte azt is, kik által? kiknek? 's hány esztendőre adassék a' stipendium. Száz arany testvéremnek Csoma Gábornak, vagy ha már nem élne, gyermekeinek adassék. – Száz arany pedig a' falumbeliek (Körös falu lakosai) között osztassék ki oly formán, hogy minden külön familia vagy ház kapjon egy aranyot. Azon kívül a' következő öt személy 1) a' pap, 2) az iskolamester, 3) a' jegyző, 4) a' fő káplár, 5) a' falusbiró, a' familiájokra eső részen kívül még egy egy aranyot kapjanak tőlem ajánlandó tiszteletdíj fejében, akarom; – ezen öt személyt erősen kérem, hogy azon esetben, ha testvérem meghalt volna, a' gyer-

mekei számára kijelölt száz aranyat a' mint legjobbnak látják, jó lélekismérettel osszák-fel köztök. — Nem különben testvéremnek szívére kötöm, hogy a' szerencsétlen Annát, már rég megholt kedves Krisztina néném nagyobbik leányát, mindenben segítse; azt pedig, hogy több rokoninkat mennyiben részesítse az ajándékban, tetszésére bízom. — Egyébiránt, hogy a' pénz mi móddal tétessék le, bánjanak vele, s miként szolgáltatassék testvérem s a' falumbeliek kezébe, ezt mind a' professoratus bölcsességére s jó akaratra bízom. Ugy szinte arra is kérem, hogy az ötven darab aranyat a' collegium pénztárában számomra tartsák-meg, míg arról rendelkezem, vagy halálom esetében hogy testvérem gyermekei közül a' legérdemesbnek adják által, akarom. — Én ugyan az általam két stipendiumra illy módon adott 200 aranyat, soha vissza nem kívánom, de fentartom magamnak azon just, míg élek — azután a' professoroktól fog függeni — hogy azokról másképen rendelkezhessem, ha megtudom, hogy nem az én akaratom szerint intézkedtek róluk.

Ha e' pénz körül valami nehézség fordulna elő, akarom hogy a' tőkepénz kamatra kiadtván, az esztendőnkénti kamatok tétessenek le a' collegium pénztárába 1840-ig, melly idő alatt, ha élek, reményilem én is visszamegyek, örvendeni fogok, ha megtudom, hogy e' pénz egészen kezetekhez jutott.

Tibeti nyelven irt mind két munkám 10 példányit, midőn ezek Pestről Erdélybe leküldetnek, ha még kiosztva nem lennének, ezen általam nagyon tisztelt férfiaknak ajánlom, irom által 1. Kenderesi Mihály úrnak, vagy fijának, 2. Katona Sigmond úrnak, 3. Ajtai Sámuel úrnak, 4. Szentgyörgyi Im. urnak, 5. t. Mohai Károly. 6. t. Kovács József. 7. t. Keresztes István. 8. Baricz János. 9. t. Nagy György és 10. t. Csorja Ferencz uraknak; — és aztán ezek által ugyan azon renddel, következő közönséges vagy erkölcsi testületeknek vagy intézeteknek ajánlattanak által nevemben és tisztelemmel jelélül. 1) A' főmélt. főkormányshéknak. 2) A' n. m. udv. kancellariának. 3) A' főconsistoriumnak. 4) A' kir. táblának, a' Teleki-könyvtár számára. 5) A' fejevári seminarium könyvtárának. 6) A' kincstárnokságnak a' Bruckenthal-könyvtár számára. 7) A' főhadi vezérshéknak. 8) A' kézdi-vásárhelyi katona nevelő-intézetnek. 9) A' szigeti ekklezsiának az odaváló iskola számára. 10) A' nemes n. enyedi collegiumnak. — Nem a' célból küldöttem ezen könyveket, mintha azokat Erdélyben tanulni kellene, hanem hogy lennének mintegy bizonyosságai hálámnak s ázsiai tanulmányimnak, s hogy, míg a' tudósak ezekről ítéletüket megteszik, lássa a' világ, hogy az ázsiai tudományosság kútfejei megnyitására mi is tettünk valamit. — Éljetek boldogul általam mindig nagyon tisztelt férfiak! Én nem szünöm meg lenni legengedelmesb szolgátok

Körösi Sándor. Calr tta jul 18. 1835.

ESTERHÁZY PÁL LEVELE J. PRINSEPHEZ

London, 1835. augusztus 4.

Sir! Feleletül becses levelére, melyet Ön mult január 25-dikén intézett hozzám, van szerencsém tudtára adni a két láda megérkeztét: mindegyike tartalmazván huszonöt példányt a tibeti szótár és nyelvtanból, mely műveket a magyar utazó Körösi Csoma Sándor készített s az Asiatic Society felügyelete alatt a brit-indiai kormány tett közzé.

Ezen ötven példány Körösi úr által arra levén szánva, hogy ő császári fölsége birodalmának intézetei között elosztassék: nem késedelmezem Önt biztosítani arról, hogy a tudós szerző óhajta híven fog teljesíttetni.

A mellékelt levelek és orientalis munkák, melyeket Ön von Hammer udvari tanácsos számára küldött, szinte rendeltetésök helyére jutottak.

Nem mulasztottam el értesíteni kormányomat azon bőkezűségről, melylyel az indiai kormány kipótolta a háromszáz aranyra rugó összeget, mely Csoma úr számára ezen követség útján Indiába küldetett, a mely összeg azonban az Alexander és Társa cégnek megbukása következtében elveszett. Kormányomnak intencióit megelőzőleg, nagy örömmel megragadom ez alkalmat, hogy kijelentsem Önnek s Ön által az indiai kormánynak és az Asiatic Societynak mélyen érzett méltánylatomat azon kegyes pártfogásért, mely tudós honfitársamnak osztályrészül jutott ő britanniai fölségének indiai birodalmában.

Engedje meg, hogy legőszintébb köszönetemet kifejezhessem ezen nagylelkűségért.

Egyébiránt maradtam legalázatosabb szolgája Eszterházy s. k.

DÖBRENTAI GÁBOR LEVELE J. PRINSEPHEZ

Pest, 1835. szeptember 30.

Sir! A magyar társaság VI-dik nagygyűlésén a legnagyobb érdekeltség tárgya volt azon körülmény, a mit említettem, hogy Öntől, mint biztos kútforrástól kezemhez érkezett a hír Körösi Csoma Sándor felől. S a mint Ön levelének elolvasását magyar fordításban elvégeztem, az általános ohajtás az volt, hogy én irjam meg Önnek a társaság nevében a legszívélyesebb köszönetünket. Annyira ohajtottuk már hírét hallani Körösinek és annyi idő óta, de mivel az elmaradt, azt hittük, hogy ő már el is hagyta az élők sorát.

Önnek levele a társaság naplójában, a Tudománytárban is közzé fog tétetni és én nem kételkedem, hogy az egész nemzet hálás leszen Önnek ez ügyben való közbenjárásáért.

Én magam ezennel kérem magát Körösit is, hogy tegye félre tartózkodását és írjon a magyar társaságnak utazása eredményéről és a régi magyarok hazája felőli véleményéről, a melynek fölfedezésére Ázsiába utazott.

Ön lesz oly jó az ide mellékelt levelemet neki átadni vagy utána küldeni, az oklevéllel együtt, melynek erejénél fogva a magyar társaság őt tagjának vallja, meg lévén választva 1833-ban, a mely kitüntetést ohajtom Önnek számára is, még pedig a legelső alkalommal, a midőn választás lesz. Ön igazán megérdemelte, hogy ily módon megtiszteljük.

A társaság örömmel várja Körösi tibeti szótára- és nyelvtanának példányait, melyeknek elküldéseért hálával vagyunk lekötelezve Ön iránt.

Azt is megírtam Körösinek, hogy tárja föl előttem bizalmasan azt, hogy van-e szüksége segedelemre és támogatásra? Eleinte Teheranban a brit nagylelkűség viselte gondját és most Bengáliában, úgy látszik, a kormány vette őt pártfogásába, bizonyára azon oknál fogva, mivel ő általában véve, érdekes személyiség és tudományos férfi. Ezen kegyekért mi is köszönettel tartozunk. Azonban ha Körösi hajlandó lenne Magyarországból egy újabb összeget elfogadni, igyekezni fognánk azt nekie megküldeni.

Legszívesebb üdvözléteimmal jó kívánataiért maradok stb.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE J. PRINSEPHEZ

Kalkutta, 1835. november 30.

Sir! Jóllehet első megérkeztemkor Kelet-Indiába, boldogult Mr. Moorcrofttól ajánló levéllel valék ellátva, mégis némi gyanuval fogadtattam a felsőindiai hatóságok által. De miután a kormány kívánsága szerint írásban előadtam multban való foglalkozásaimnak történetét és előszámítám terveimet a jövőre nézve, nemcsak hogy minden gyanú alól, mely alatt állottam, fölszabadultam s szabad járás-kelés engedtetett tanulmányaim folytatása végett; de azonfelül a kormány nagylelkűleg pénzsegélyt is utalványozott számomra célom elérése végett. Ennélfogva több éven keresztül kedvező alkalmam volt különösen a philologiai tudományokban való előhaladásra, a mi föladatomnak javára vált.

Szabadságot veszek ez alkalommal, Önnek közvetítésével, tiszteletteljes köszönetemet kifejezni a kormánynak és az Asiatic Societynek: gyámolításuk-, pártfogásuk- és nagylelkűségükért, hogy ez idő alatt saját könyvtárunkban minden alkalmat nyújtottak tanulmányaim folytatására. De minthogy végeczélomat, a melyért keletre jövék, még el nem értem, esedezem, hogy Ön a kormánytól engedelmet eszközöljön számomra, hogy Indiában még három évig maradhassak a végett, hogy magamat a sanskrit és más nyelvekben tökéletesbítsem. Föltéve, hogy a kormánynak nem lesz erre ellenvetése, kegyeskedjék engemet útlevéllal két példányban ellátni, angol és persa nyelven, hogy Indiának északnyugati tartományait meglátogathassam. Részemről megigérhetem, hogy eljárásom nem fog keletlenetlenséget okozni a kormánynak semmiféle tekintetben sem. Európával nem másképp, mint Önnek közbenjárásával fogok levelezni, még pedig latin nyelven; leveleimet Önhöz nyitva küldendem, azon esetben is, ha a körülmények úgy kívánnák, hogy hazámba kellene írnom. Egyébiránt stb.

J. PRINSEP LEVELE W. H. MACNAGHTENHEZ

Kalkutta, 1835. december 1.

Sir! Körösi Csoma Sándor által föl vagyok szólítva, hogy a főkormányzó ő excellenciáját értesítsem azon óhajtasáról, hogy Calcuttában való tartózkodását befejezván, vidékre szándékozik utazni a keleti nyelvek további tanulmányozása végett. Arra kért tehát, hogy engedélyért folyamodjam számára brit India határain belül három évre terjedő tartózkodhatása végett, és hogy útlevéllal két példányban láttatnék el, hogy azokat a körülményekhez képest használhassa. Az egyik angol nyelven lenne kiállítva, a melyben egyszerűen így címeztessek: Mr. Alexander Csoma magyar philologus; erdélyi születésű; a másik persa nyelven nevezvén őt Molla Eskander Csomának az Mulk-i Rúm.

1. Csomának jelen terve az, hogy, miután a Mithila stb. tartományban divatozó nyelvek tanulmányozását befejezte, visszatérjen Calcuttába, és tanulmányainak eredményét sajtó alá elkészítse.

2. Minthogy Csoma úr úgy vélekedik, hogy az utolsó esztendő nem a kormány szolgálatában töltötte, tehát nem engedte meg, hogy számára pénzsegélyért folyamodjam. Kötelességemnek tekintem azonban tudomására hozni a főkormányzó ő excellenciájának, hogy az összeg, a mi e fáradhatatlan (indefatigable) és mód nélkül szerény (most unpresuming) tudósnak rendelkezésére áll, egyáltalában nem elegendő arra, hogy abból a tervezett három évre terjedő utazásnak költségeit fedezhesse, még az ő köztudomás szerint egyszerű szükségére sem.

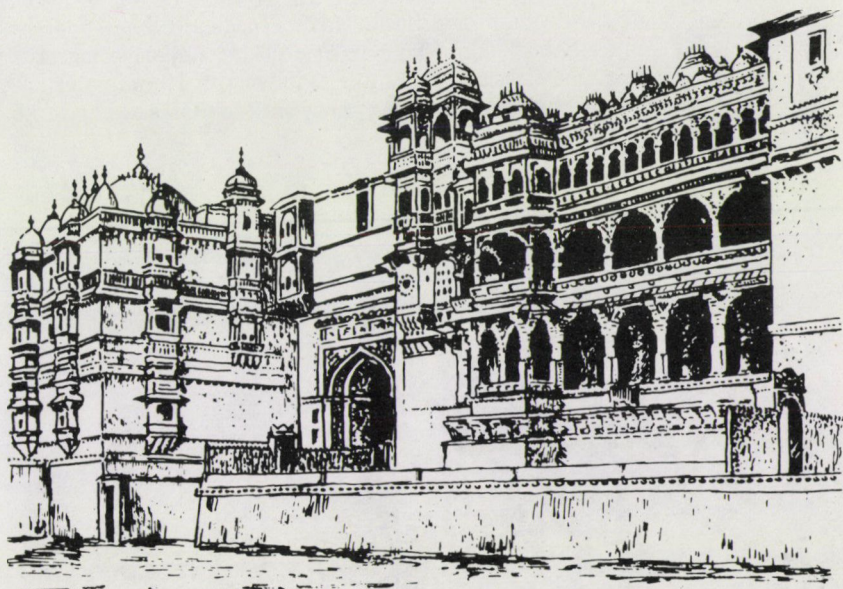
3. Kezemenl van ötszáz rupiára terjedő hátralék, mely rendelkezésére áll. A pénzösszeg, melyet a kormány 1835-dik évi január 12-dikén neki utalványozott 50 rupiányi havi fizetésének hátraléka fejében, azon időtartamra, a melyben a tibeti nyelvttannal és szótárral foglalkozott, úgy szinte a somma, melyet a kormány kárpótolt, miután a magyar főurak által neki küldött tőke elveszett: ezen készletek legnagyobb része, egyenes kívánsága folytán, általam hazájába küldetett rokonai és a magyar tudós társaság számára. Nem bírtam őt meggyőzni arról, hogy saját személye iránti méltányosság követelné, hogy legalább annyit tartana meg, a mennyi szükségeinek és némi kényelmének fedezésére megkívántatik.

4. Bátorságot veszek tiszteletteljesen előterjeszteni, hogy bármennyire vonatkozzék is Csoma úr attól, hogy magát lekötözöttség alá helyezze ott, a hol, a mint ő állítja, szolgálatot nem tett: de tanulmányainak természete és iránya India régiségeinek mezején, a kormánynak nagyilelkűségét ily érdemdús egyéniség irányában eléggé indokolja. A buddhista irodalomról az Asiatic Society naplójában nyomtatott közleményei a legnagyobb érdekekkel bírnak, a *Kahgyur* tibeti munka egy részének ismertetése, a melynek elkészítéséért, annak idejében havonként 200 rupiányi díj volt neki megígérve, épen most nyomtatott ki az *Asiatic Researches* című folyóiratban, van szerencsém a nevezett munkát egy példá-

nyát ide csatolni, a melyből a kormány méltányolni fogja a fáradságot, melybe az Csomának került, hogy áttanulmányozza a *Kahgyur* száz kötetének tartalmát, oly gondosan és annyi figyelemmel.

5. Ily körülmények között remélem, hogy lépésem nem fog merésznek tartani, ha azt ajánlom, hogy az 50 rupiára előirányzott havi illetmény Csoma úrnak utalványoztassék mind addig, a míg folytatandja jelen tanulmányait, a melyekből úgy a kormány mint hazánk tudósai hasznot húzhatnak, és hogy engedelem adassék nekem becsületek lekötésével a havi összeget 1834-dik évi december 31-dikétől részére húzhatni, azon naptól tudniillik, a melyen az előbbi illetménye megszűnt.

6. Magától fogván értetődni, hogy Csoma szolgálatunkra lesz mindenkoron a végett, hogy megvizsgálja és jelentést készítsen azon tibeti művek felől, melyeket a Nepalban székelő követ, a londoni kormány számára, ajándékképpen oly mennyiségben útnak indított: a londoni kormány kétségkívül kedvesen veendi, ha e művek útközben megvizsgáltatnak talán az *egyetlen tudós által, a ki azokat át-olvasni s tartalmukat megmagyarázni képesítve van*. Egyébíránt stb.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE J. PRINSEPHEZ

Malda, 1836. január 20.

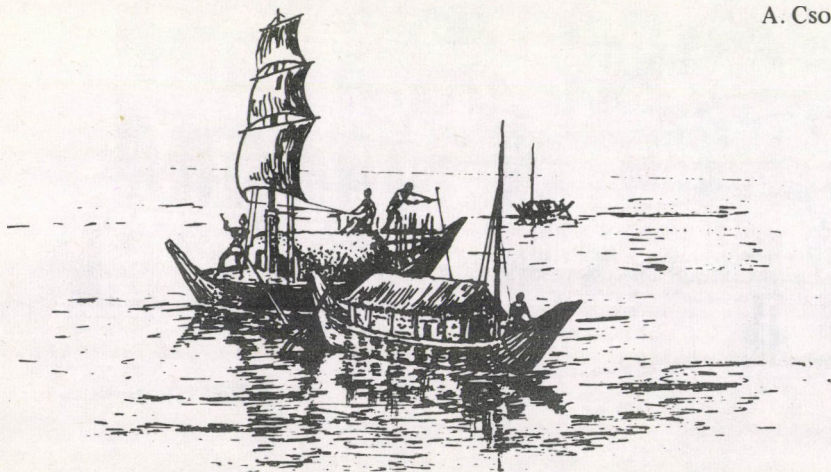
Uram! Van szerencsém Önt értesíteni, hogy e helyen szerencsésen megérkeztem tegnap reggel. A hideg északi szél némileg akadályozta előhaladásunkat, de más tekintetben semmit sem szenvedtem, a miről panaszkodni okom lenne. Embe-
reim becsületesen és szorgalmasan viselték magukat, a mióta Calcuttát elhagytuk és én nagyon le vagyok kötelezve azon szivesség- és jó szolgálatért, melyet Ön nekem tett és mind azok, a kiket ön megbizott, hogy ezen csónakot ily jó embe-
rekkel lássák el számomra.

A csónak tulajdonosával kötött szerződés szerint, a mit ide mellékelek, fizet-
tem neki Calcuttában nyolcz rupiát s azon kívül egy rupiát olajra és vám fejében,
s a még neki járó hat rupiából adtam az embernek itt ismét három rupiát, s ese-
dezem, legyen Ön oly kegyes a hátra levő három rupiát neki kifizettetni, a mely
összeg számlámba lesz helyezendő. Az említett tizenkét rupiára rugó sommán
felől adtam még ezen öt embernek együttesen három rupiát jutalomképen azon
jó szolgálatért, melyet nekem tettek.

Holnap itt hagyom e helyet, miután ismét egy kis csónakot béreltem, mely
engemet innen fölfelé Kissengunjba fog vinni. Ha letelepedtem hosszabb időre
valamely helyen, ezen tartomány felső részeiben és a sikkimi Rajánál látogatást
tettem: szerencsém lesz Önt értesíteni, hogy mit tanultam ott. Komoly óhaj-
tásom az, hogy megérdemeljem irántam tanúsított kegyeinek folytatását.

Tisztelettel maradok alázatos szolgája

A. Csoma

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE J. PRINSEPHEZ

Dzsalpaiguri, 1836. március 7.

Sir! Van szerencsém elismerni azon csomag vételét, mely bizonyos irományokat tartalmaz s a melyeket mult hó 8-dikán az Asiatic Society meghagyásából Ön hozzám intézett; kezemhez érkezett az, ugyanazon hó 19-dikén Lloyd őrnagy szívességéből. Én azonnal tudomására adtam volna ezen irományok megérkezését, de akkoron még nagyon bizonytalan valék, hogy vajjon e helyen fogok-e maradni vagy más helyre vonulok: ez volt oka hosszú hallgatásomnak, a miért szíves elnézését kérem.

Nagyon le vagyok kötelezve, hogy Ön oly kegyes volt, hogy közölte velem másolatban ő excellentiája herczeg Eszterházy levelét, mely válasz volt azon levélre, melyet Ön hozzá intézett mult év január 5-dikén. Igen örülök, hogy értesülök arról, hogy a tibeti nyelvtanomnak és szótáramnak ötven példánya Londonba szerencsésen megérkezett, s hogy a könyvek további rendeltetések helyére eljuttattak. Szerencsés voltam látni azt is, hogy ő excellentiája köszönetét fejezte ki a keletindiai brit kormánynak és az Asiatic Societynek Ön közvetítése által személyem iránt tanúsított szíves pártfogásáért.

A midőn elismertem az ön szíves közleményében tartalmazott kitünő kegyeket személyem iránt: sajnálom, hogy részemről én Önnek mit sem küldhetek, mivel eddig semmi érdekem sem voltam még képes tanulni. Önnek levelével együtt kezemhez érkezett a két föliratnak facsimiléje is, én ezeknek kielégítő magyarázatát most adni nem tudom. Megemlítem azonban azt, hogy az egyik tibeti betűkkel és nyelven van írva, de még nem merek tartalmáról véleményt mondani.

Önnek meghagyása folytán bátorságot vettem leveletem Önhöz Mr. MacNaughten a kormány főtitkára által elküldeni, jól tudván, hogy ez annak idejében kezéhez fog juttatni. Nagyon lekötelezve érzem magamat reám halmozott kegyeiért Mac Naughten úrra vonatkozólag, hogy tudniillik levelezésemet Önnel a jövőre általa folytassam. Sajnálom, hogy nincs most kilátásom arra, hogy érdekes értesítést küldhessek, mivel nem látogathatom meg Sikkimet, Nepált és más bércei vidékeket, mivel azt hallom, hogy az utazás azon tartományokban veszélyes, nehézséggel járó és igen költséges és talán kevés előnnyel is bírna célom elérésében. Ezen vidéken fogok tehát maradni egy bizonyos ideig a bengali és sanskrit nyelv tanulmányozása végett, s azután Patnába megyek csolnakon s ha Indiának felső tartományait annak idejében meglátogattam, egész időmet a sanskrit nyelv és az attól származó dialektusok tanulmányozására fordítandom.

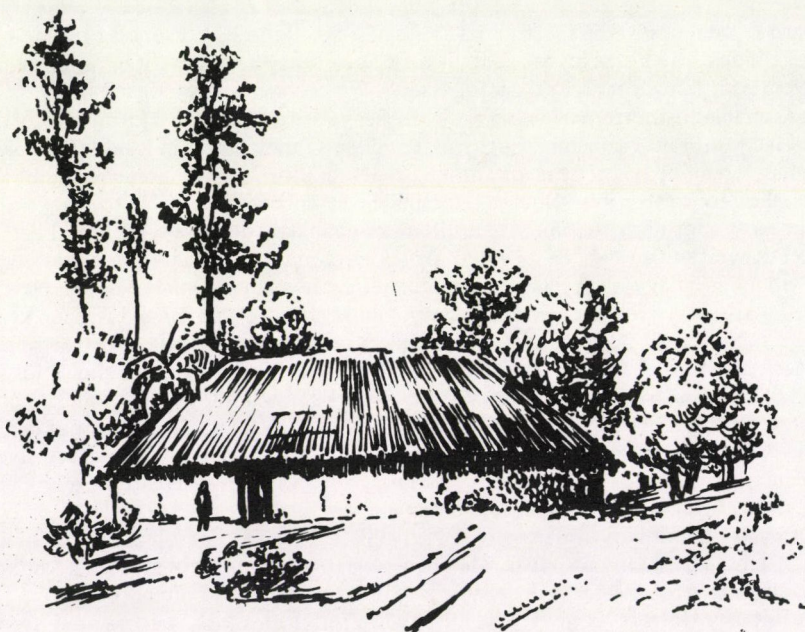
Minthogy föltett célom egyedül nyelvészeti kutatások, tartózkodni fogok minden statisztikai, politikai, sőt földtani adatok gyűjtésétől; ha tehát csak ritkán írnék Önnek s akkor is röviden, remélem, hogy kegyed ki fog menteni. Hogy ha még élek és szerencsésen visszatérek Calcuttába, remélem, hogy alkal-

mam leszen közölni Önnel tanulmányaim és indiai utazásaim eredményét. Költségül kevésre lesz szükséges s remélem, hogy az ötszáz sikka rupiára terjedő összeg, mit Önnek kezében hagytam, a midőn Calcuttából elutaztam elegendő lesz azon időre, melyet indiai vándorlásaimra szántam. Ha ezen tanulmányaimban való fáradozásaim siker nélkülieknek találnának bizonyulni, úgy hogy az eredmények a kormány pártfogására méltók nem lennének: akkor az Asiatic Societynek hatalmában lesz irodalmi czélokra fordítani azon pénzt, a melyet Ön időnként számomra átvesz a kormánytól.

Ha lesznek iratai, melyeket velem közleni óhajtana, kérem azokat Lloyd őrnagyhoz Titalyába küldeni, a ki oly kegyes leszen azokat hozzám eljuttatni. Ne küldje kérem az *Asiatic Society Naplóját*, sem más egyéb könyvet, a míg írni nem fogok vagy a míg Patnába meg nem érkezem, de nagyon le fog kötelezni, ha oly szíves leend elküldeni a netán *hazámból érkezett leveleimet*.

Tisztelettel maradtam legalázatosabb szolgája

A. Csoma de Kőrös.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELE H. TORRENSHEZ

Kalkutta, 1842. február 9.

Sir! Miután egy bizonyos időre Calcuttát elhagyni szándékozom, azon reményben, hogy ha lehetséges, körutat tegyek Közép-Ázsiában, arra kérem Önt, hogy elfogadni és megőrizni méltóztassék e jegyzéket, miután azt Ön a Societyvel közölte volna.

Tiszteletteljesen elismerem, hogy én az Asiatic Societytől sok jótéteményben részesültem, jól lehet vonakodtam mindig elfogadni az ötven rupiára menő havi járadékot, melyet számomra nagylelkűleg utalványoztak 1829-, 1831- és 1841-dik években, csupán azon oknál fogva, mivel a több éveken át folytatott kormányi fizetés ellátásomra elégséges volt.

Szándékom visszatérni ismét Calcuttába s utazásom eredményeivel megismertetni az Asiatic Societyt. De a tervezett utamban történhető halálom esetére, minthogy szintén kívánom a Society előre haladását és fohászom az, hogy e nemes intézet soká virágozzék: kormányi értékpapírjaimat, könyveimet és egyéb tárgyakat, melyeket most magammal viszek, hagyományozom a Society rendelkezésére s átadom Önnek ezennel mult január 31-dikig folyó számlámat, melyet a kormány ügynöke elkészített, s a kinek kezeiben léteznek a hitelpapírok. Ő oly szíves lesz, évenként egyszer a járandó kamatot nekem megküldeni.

Minthogy elhatározott szándékom minden európai levelezést visszautasítani, bocsánatért esedezem, a midőn arra kérem Önt, hogy ha valami levél vagy csomag hozzám címezve megérkeznék, avval belátása szerint cselekedni méltóztassék.

Mély tisztelettel maradván legalázatosabb szolgálja

Körösi Csoma Sándor.

A. CAMPBELL LEVELE BUSHBY KORMÁNYTITKÁRHOZ

Dardzsiling, 1842. április 15.

Sir! Nagy sajnálattal vagyok kénytelen jelenteni a magyar utazó és tibeti tudós Körösi Csoma Sándor e hó 11-dikén itten történt kimúltát. Áldozatja lett az útközben kapott láznak, melynek orvoslása végett gyógyszert venni reá nem bírhattam, a midőn még az hasznára lehejtett volna.

Körösi úr mult hó 24-dikén érkezett meg s közölte velem óhaját a szikkimi Raja székhelyére s onnan Lassába menni, a végett, hogy a tibeti irodalom kincstáraihoz bemenetet szerezzen; ezeket keleti Tibetnek fővárosában Lassában még mindig föltaalálhatni ő bizton hitte. Ladak- és Kanumban folytatott tanulmányai alkalmával pedig az ott nyert értesítés után, oka volt fölteni azt, hogy a szóban levő művek esetleg Szikkimbe hozattak át.

Családi szokás szerint a szikkimi Rajának legidősb fia a Láma, és mivel a jelenlegi tubgani Láma egy tanult főpap és hir szerint terjedelmes könyvtárral bír, reményem volt, hogy megismertetvén a Raját Körösi úrnak szerény modorával és mivel köztudomású dolog, hogy ő ovakodik avatkozni minden politikai vagy vallási ügyekbe, mint már bebizonyítá azon országok népeinél, a hol utazott s így azt hittem, hogy a Tibetbe való menetelre számára engedélyt nyerhetek: e végett a Rajának vakilját (meghatalmazottját) küldém Csoma úrhoz, hogy meggyőződjék, mennyire haladott ő a tibeti nyelv- s literaturában, s tudja meg Csoma úrtól magától, mi szándéka van a tubgani Láma és Lassa városának meglátogatásában. A vakil, ki értelmes s némi tanultsággal bíró férfi, elbámult, a mint látta, hogy mennyire hatalmában volt egy feringinek (fehér embernek) Tibetnek társalgási nyelve, s mennyire felülhaladta őt azon ország vallása s irodalma ismeretében. Körösi úr felőli számtalan kérdéseire tehetségem szerint akként iparkodtam felelni, hogy elmondám korát, életrajzát és közelebbi utazásait Ázsiában, tudomására adám Csoma úrnak áldozatkészségét nyelvészeti és irodalmi kutatásokra, és hogy biztos tudomásom van arról, mikép Sikkim- és Lassába való utazásra engedélyt adva, a Rajának nem kellend tartania sem a nép szokásai s vallása körüli avatatlansága-, sem a kutatásokban balúl fölfogott túlbuzgóságától, s hogy Csoma úr semmi összeköttetésben nincsen sem kormányunkkal, sem egyéb hatalommal Indiában, de hogy a főkormányzó engedelmet adott neki Indiában utazni, és hogy ha a Raja segédkezet adand, az az angol kormány és magam által jóváhagyólag fog vétetni.

Kíváratom következtében a vakil írt a Rajának, megmagyarázván minden kíváratomat és a míg a válasz Sikkimból megérkeznék, Csoma úr elhatározta magát az itt maradásra. Édes örömmel remélte, hogy a válasz kedvező leend, s a legnagyobb enthusiasmmal kéjelgett azon boldogságon, melyet elérni remélt a kelet tudósaival való érintkezésben, mivel a ladaki és kanumi Lámák — a lassaiak-

hoz hasonlítva – a tanultság alsóbb fokán állanak. Szerény s majdnem egészen néma volt azon előnyökről, melyek az általános tudományokra kiterjednének föltett útjának végeredményéből. „Mit fogna Hodgson, Turnour s több más európai tudós adni, ha helyemen lehetne, a mint én Lassában megérkeztem?” volt gyakori fölkiáltása megbetegedése előtti társalgásaink közben. Azon esetre, ha utazási engedélyt nyerend, akkint rendelkezett, hogy kezemben hagyandja minden könyvét, papirjait és 300 rupiára menő bankjegyeit visszatérteig és az *Asiatic Society* Naplójának egy teljes példányát, melyet ő a Societytől kapott s monda, hogy tartanám meg számomra, ha többé vissza nem térne.

Mily hamar elborultak lelkes számításai, vándorléptei mily hamar megállottak örökre!

Midőn e hó 6-dikán meglátogattam, lázban volt, nyelve vastag nyálkával fedve, bőre száraz, fejfájásról panaszkodott, kértem őt, hogy orvosságot vegyen – de hiába – azt válaszolá, hogy sokszor szenvedett ily és más betegségekben s mindig orvosság nélkül gyógyult meg, és hogy pár orvosi szeren kívül, tudniillik rhubarb és tartar emetic. – mást soha nem vett; az első Mr. Moorcroft ajánlá neki, az utóbbit egy perzsa orvos. Táskájából egy ócska darab rhabarbarát vett ki és egy üvegcskében volt a másik orvosszer. Mintegy nem bízva e szerek hatásában így szólott: „Mivel kívánja Ön, holnap reggel venni fogok belőlök, ha jobban nem érzem magamat, – a nap szálló félben van, ma már késő.” Levest küldtem neki, s más nap ismét meglátogattam: ez alkalommal sokkal jobban érezte magát, föl-kelt ágyáról, beszédbe ereszkedett s kedvére kibeszélte magát egy óra hosszáig – gondolatja – s buvárkodásainak kedves tárgyai fölött. A mióta ismerém, ez alkalommal vettem észre első ízben, mennyire érzékeny volt ő a világ helyeslő tapsaira, munkálkodása és szenvedéseinek jutalmául. Tibetben történt utazását egy huzamban elmondá és tanulmányai minden léptének következményein megállapodva, főlemlíté a kitünő figyelmet, melyben az általa napvilágra hozott adatok s elvek részesültek, nem csak Hindostan, de Európa tudósai között is. Úgy látszik, különös meglegedésére szolgált egy vezérczikk Wilson tanár úr tollából, mely a kormánylap mellékletében július 9-dikén 1829-ben jelent meg, mit elő-mutatva kért, hogy olvassam át. Abban elő voltak sorolva a határtalan szenvedések, melyeknek alá volt vetve a zangskari zárdában (Yanglában), a hol a Fahrenheit hévmérő zero alatti hidegben négy hónál tovább kelle maradnia, a nélkül, hogy kilencz lábnyi négyszögű kamarájából kimozdulhatna; mégis ezen körülmények között és ily hajlék alatt, melegítő tűz nélkül, tanult reggeltől estig, a hideg föld volt nyoszolyája s a négy fal az éghajlat elleni egyedüli menedéke: mindazonáltal negyvenezer tibeti szót szedett össze s rendszerezett szótárát s nyelvtanát majdnem egészen itten végezte el. E tárgy után mintegy enyelgő modorban így szólott: „Mutatni fogok Önnek valami nagyon különöst” s Wilson tanár úrnak egy más cikkét hozá elő, mely szeptember 10-dikén 1827-ben volt írva, – kért, hogy olvassam át előbb s hallgassak azután magyarázatára. A cikk főpontja ez: miután Hodgson úrnak az ázsiai társulathoz intézett közleményéről érintés tétetett volna, Wilson tanár úr így ír: „A tibeti irodalom- s vallásra s valóban az

egész Bhote országokra vonatkozólag, szerencsések valánk értesülni, hogy a kormány pártfogása lehetővé tette a magyar utazó Körösi Csoma Sándornak. Felső-Busahirba menni három évre tibeti tanulmányai folytatása végett, mely idő alatt kötelezi magát az ország nyelvére nézve egy kimerítő nyelvtant és szókönyvet elkészíteni, úgyszintén értesítést adni azon országok története- és irodalmáról. E czélok elérése annál kívánatosb, mivel úgy értjük, hogy Klaproth s Remusatnak újabb munkálatait a tibeti nyelv s irodalmára vonatkozólag Körösi úr általában hibásaknak tartja. M. Remusat valóban be is vallja adatainak hiányos voltát, — de Klaproth, szokása szerint „ex cathedra” szól s kifejezhetlen megvetéssel viselkedik már csak azon eszme irányában is, hogy az angoloknak Indiában sikerülhesen valaha a tibeti tanulmányokban alapos kutatásokat tehetni.” — „Mostanában — így szólott Csoma — én bizony nem emlékezem, hogy Klaproth irányában véleményemet azon módon fejeztem-e ki, mint itten van? oh! de Wilson úr — és Csoma erre jelentékenyül fejét csóválta — nagyon, nagyon Klaproth ellen volt” — s ez alkalmat Wilson fölhasználta Klaprothnak szigorú megbírálására, kiemelve Remusat-t: — „ez bizonyára nagyon különös!” s Csoma erre kedvére nevetett. Nem lévén beavatva a tibeti irodalom rejtélyeibe, nem valék képes eléggé méltányolni a vidorságot, de mások alkalmasint megfogják érteni; mindazonáltal én magam is nagyon érdekelve valék azon szívből fakadó élvezet által, melyet ezen körülmény e remetének (ascetic) lelkében előidézett. Ugyanezen látogatásom alatt Mr. Hodgsonnak a buddhisták vallása- s irodalmáról szóló munkáját véve elő és tudakozá, vajjon én láttam-e? Miután azt válaszolám, hogy egy példány birtokomban van és tartalmával ismerős vagyok, bár nem a tárggyal, Csoma úr így szólott: „Ezt a példányt a szerző nekem küldé; a tudománynak bámulatos alkotása ez, egy új tárgy fölött, telve mely philosophiai spekulációkkal, melyek a tudós Európát elbámtandják. De néhány hiba van benne.” Ennekutána, ha jól emlékszem, Csoma így szólott. „Azon munkában, melyet Ön a Limbukról írt, azon kérdést teszi, ha vajjon a „Hung” nevezet, mely azon népfaj egyik alosztályának neve, nincs-e összeköttetésben az eredeti hunokkal, kik Ázsiában kutatásaimnak tárgyai. Ez valóban különösen felöltő hasonlatosság, de Önnek hungjai egy csekély néposztály, a míg az Ázsiából kiindult nép, mely a magyaroknak előde, nagy nemzet valának.” Erre én azt jegyeztem meg, hogy a limbui hungoknak eredeti hazája kétségkívül a Himalayáktól éjszakra fekszik, és mivel maga Csoma is ugyanazt hívé a hunok országáról, mindenesetre lehető tehát, hogy a szomszédságunkban lakó hungok ugyanazon nemzet egyik ágazatjául tekinthetők. „Igen, igen — volt Csoma felelete — nagyon lehető, de én nem hiszem, hogy az úgy van.” És aztán, mintha inkább szeretne kéjelegni távoleső spekulációkban kedvencz tárgyai fölött, mint véget vetni azoknak, egy közel álló fölfedezés által: gyors vázlatát adá azon hitének, mely meggyőzte őt arról, hogy szülőhazája, miképpen jutott az eredeti hunok birtokába, előadván okait, miért követi azokat Közép- és Kelet-Ázsiába. Mindezt ő elmondá a legeragadtatöbb modorban; — fájdalom — az elbeszélésnek összefüggése sokkal complikáltabb volt reám nézve, mintsem hogy azt folyamatosan följegyezhettem volna. Annyit azonban kive-

hettem Csomával volt társalgásaimból, a mióta őt megismertem, hogy minden reménye hosszú s fáradalmas kutatásainak végcélját elérhetni abban öszpontosult: ha a *jugarok országát fölfedezi*. Ezen országot meglegelni hívé Lassától és Cham tartománytól északkeletre, China nyugati határain; oda eljutni volt végcélja legforróbb óhajításainak, s ott, ott hívé föltalálni azon néposztályt (tribe), melyet ekkoráig hasztalanul keresett. Reményeinek alapja oly egyén előtt, kiben a tárgy iránt nincs lelkesedés, vagy a ki nem szokott sok fontosságot helyezni nyelvrokonságokba, alkalmasint elég alapelkülőnek fog találtatni.

Okoskodása, a mennyiben többszöri találkozásunkból kivehettem, a következő volt: Európának szláv, celt, saxon és german nyelveiben, a nemzet, melytől a mai Hungari veszi eredetét, hungar vagy jungarnak neveztetik; az arab, török és persa könyvekben is gyakori említés van téve egy nemzetről Közép-Ázsiában, mely sok tekintetben hasonló azon néphez, mely keletről Magyarországra jött; e nép a főlebb említett nyelvekben vogur, ugar, vagy vugarnak neveztetik, s ugyanazon könyvekből szerinte következtethető az is, hogy a jugarok országa azon helyen fekszik, a mint főlebb említettett. Másodrendű okok is hozattak elő ezen következtetés megállapítására, de azoknak nagy nyomatékot ő nem tulajdonított, s így emlékezetemben meg nem maradtak.

Úgy látszik nekem, hogy a most említett beszélgetések alkalmával Körösi úrnak mintegy előérzete volt, hogy halála közelgett, mivel ez előtt soha oly nyíltan nem beszélt és soha nem fejezte ki akkép véleményeit, mintha óhajtotta volna, hogy azok emlékezetben maradjanak. De e napon valóban az volt óhajtása, s én emléke iránt kötelezve érzem magamat azokat itt, habár igen tökéletlen modorban is feljegyezni. Hogy képes legyek véleményeinek kellő nyomatékot kölcsönözni, arra megkívánnatnék a tárgynak kimerítő ismerete, a mihez nekem igényem nincsen, mindazonáltal megtevém azt, a mi tőlem telt. *Vétesse nek tökéletlen jegyzeteim, mint utolsó szavai egy rendkívüli férfinak, tudván, hogy kellően méltányoltatni fognak azok által, a kik őt tisztelték terjedelmes tanulmányaiért, s bámulták fáradhatlan munkásságát a nyelv literatura s historia ügyében.*

Jóllehet sokkal jobban volt ápril 7-dikén, mint az előbbi napon, attól tarték, hogy a láz vissza fog térni, s azért ismétlém kérésemet, hogy orvosságot vegyen, de ismét hasztalanul. 8-dikán nem láttam, de 9-dikén reggel dr. Griffith úrral hozzá mentem s úgy találtuk, hogy a láz ismét visszatért, ekkor már elméje némileg zavart volt s félre beszélt, arca beesve, sárgaszínű volt, s a halál nyomait magán viselte, általában állapota fölötte veszélyessé vált. Végre reávéttük, hogy orvosságot használjon. Ápril 10-dikén reggel kissé jobban érezte magát, de nem vala képes tisztán s összefüggőleg beszélni; estefelé ismét rosszabbul lett s más nap reggeli 5 órakor, panaszszó és küzdelem nélkül kimúlt!

Ápril 12-dikén reggeli 8 órakor, földi maradványai az állomás temetőjében tették le. Én olvasám fölötte a temetési végtiszteletet, majdnem minden európai lakos jelenlétében.

Négy szekrény, melyekben könyvek és iratok valának; kék öltönye, melyet mindig viselt s melyben meghalt, néhány ing és egy főzőedény: volt minden

vagyona. Élelme főleg theából állott, mit fölötte kedvelt és egyszerűen készített rizsből, melyből nagyon keveset szokott volt enni. Földre terített gyékényen könyv és iratai által körbezve ült, evett, aludt és dolgozott. Éjjel soha le nem vetkőzött s nappal ritkán hagyta el szobáját. Bort vagy más szeszes italt soha nem ivott; dohányt vagy más hasonló szert soha sem használt.

Mellékelve van egy lajstrom a szekrények tartalmáról. Papirjai között találtam a 300 rupiára menő bankjegyek, melyekről halála előtt említést tett, egy értékpapir 5000 rupiányi kormányi kölcsönről. Február 8-dikán 1842 kelt egyik leveléből az tűnik ki, hogy ez összeget ő az ázsiai társulatnak hátrahagyni kívánta: készpénze 224 rupiára ment s 26 darab arany találatott övében. Ennyi volt pénzbeli hagyománya. Ebből le fogom húzni temetése költségeit s egy lepcsza szolgájának hátralévő bérét, megtartván a többit, a míg a kormány rendeletét veendem. Mivelhogy a boldogult nem volt angol alattvaló, nem láttam szükségnek ezen kívül más lépést tenni.

Mr. James Prinsep egyik leveléből, melyet az irományok között találtam, azt veszem ki, hogy Csoma úr Pest városában Erdélyben született; egy másolatát is találtam Csoma levelének az Angolhonban lévő osztrák követhoz látszólag hazája ügyeiben írva, úgy látszik tehát, hogy ez lenne azon út, melyen halálát rokonai-val tudatni kellene. Némely irományokban címét így találtam írva: „Körösi Csoma Sándor.”

H. TORRENS KIEGÉSZÍTÉSE A. CAMPBELL LEVELÉHEZ

Dr.Campbell érdekes jelentéséhez megerősítésül hozzá csatolhatom még azt, a mi emlékezetemben megmaradt, a boldogult nyelvbuvárnak véleményeiről a hunok eredetére nézve. Ezek, valamint a buddhisták hitére való különös fölfogása: speculációinak legkedvesebb tárgyai voltak. Több ízben hosszasan értekezett velem e tárgyakról különös említést téve a magyarországi helyek és hegylánczok neveinek sanskrit eredetéről. Ismételt kéréssem volt hozzá ily alkalomkor, hogy jegyezne föl ezen véleményeit, de ezt ő mindig megtagadta; homályos sejtelemmel említé, hogy egykoron tán hatalmában lészen közzétenni a világ előtt valami biztosabbat, mint pusztá speculatiókat. S minél inkább unszólám, annál tartózkodóbb lett előttem az érintett tárgyakra nézve; ellenszenvenvel látszott viseltetni véleményének közzététele iránt.

Jól emlékszem, hogy egy ízben középázsiai nevek földirati származása felől különös véleményeket közölt velem. Több hó multával alkalmam volt az Oxus név származásáról jegyzéket írni; ez iránt irtam neki, följegyezvén, a mit tőle hallottam e tárgyban, s kértem, hogy engedné meg nekem, azt közzétenni. Válasza volt, „hogy nem emlékszik rá!” *Jellemének legbámulatosb vonása volt: rendkívüli bizalmatlansága oly tárgyakra nézve, melyekben mestere lehetett volna a két világ tudósainak.* Tibeti tanulmányain kívül mély olvasottsággal bírt az általános irodalomban; de oly ritka tulajdonok soha nem voltak öszpontosítva egy egyénben, ki midőn azokat haszonra fordíthatta volna, *oly szerényül járt volna el.*

EGYÉB LEVELEK

Az alábbiakban időrendi felsorolásban megadjuk azokat a leveleket, melyeknek jelenleg csupán létezéséről tudunk:

1. Csorja Ferenc levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1819. július 18.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1819. szeptember 1-i levele.)
2. Kőrösi Csoma Sándor levele Kenderessy Mihályhoz
1819. március eleje, Temesvár.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1819. szeptember 29-i levele.)
3. Schédius Lajos levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1819 nyara.
(Említi: Gyarmathy Sámuel 1819 őszén írt levele.)
4. A Titkos Udvari Kancellária levele Lützov grófhöz
1821. szeptember 18.
(Említi: Lützov gróf 1822. július 10-i levele.)
5. Kőrösi Csoma Sándor (latin nyelvű) levele Richhez
1820. augusztus.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1825. január 28-i levele.)
6. Kőrösi Csoma Sándor levele H. Willockhoz
1820. november 8.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1825. január 28-i levele.)
7. W. Fraser levele H. Willockhoz
1822. február.
(Említi: H. Willock 1822. április 30-i levele.)
8. W. Moorcroft ajánlólevelei a lehi udvarhoz
1823. április.
(Említi: W. Moorcroft 1823. április 21-i levele.)
9. A kalkuttai Főkormányzóság levele C. P. Kennedyhez
1824. december 24.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1825. január 28-i levele.)
10. G. Willock levele H. Willockhoz
1825. március 20.
(Említi: H. Willock 1825. július 12-i levele.)
11. A kalkuttai Főkormányzóság levele G. Elliotához Delhibe
1825. március 25.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1825. május 5-i levele.)

12. H. H. Wilson levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1825. augusztus 10.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1826. augusztus 21-i levele.)
13. H. H. Wilson levele C. P. Kennedyhez
1826. november 14.
(Említi: C. P. Kennedy 1827. január 17-i levele.)
14. Gerard doktor levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1827. április.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1827. május 5-i levele.)
15. C. P. Kennedy levele A. Stirlinghez
1827. június 5.
(Említi: A. Stirling 1827. június 14-i levele.)
16. B. H. Hodgson levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1829 ősze.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1829. december 30-i levele.)
17. B. H. Hodgson levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1830. február 15.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1830. április 30-i levele.)
18. Kőrösi Csoma Sándor levele C. P. Kennedyhez
1930. március 26.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1830. május 30-i levele.)
19. Kőrösi Csoma Sándor levele A. Swintonhoz
1831. május 5.
(Említi: A. Swinton 1831. május 6-i levele.)
20. A. Swinton levele a Főkormányzósághoz
1831. május 6.
(Említi: a Főkormányzóság 1831. május 27-i levele.)
21. A kormánytitkár levele H. H. Wilsonhoz
1831. június 21.
(Említi: H. H. Wilson 1831. július 15-i levele.)
22. Neumann báró levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1831. október 3.
(Említi: Kőrösi Csoma Sándor 1832. április 30-i levele.)
23. A Főkormányzóság levele J. Prinsephez
1833. február 12.
(Említi: J. Prinsep 1834. január 5-i levele.)
24. H. J. Klaproth levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1834. augusztus 26.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
25. Döbrentei Gábor levele Kőrösi Csoma Sándorhoz
1834. november.
(Említi: J. Prinsep 1835. január 20-i levele és Kőrösi Csoma Sándor 1835. július 18-i levele.)

26. J. Prinsep levele Esterházy Pálhoz
1835. január 20.
(Említi: Esterházy Pál 1835. augusztus 4-i levele; Körösi Csoma Sándor 1836. március 7-i levele; a *Tudományos Gyűjtemény* 1835:IX. száma.)
27. Körösi Csoma Sándor levele Esterházy Pálhoz
1835. július 1.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
28. Döbrentei Gábor levele Körösi Csoma Sándorhoz
1835. szeptember 11.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
29. Döbrentei Gábor levele Körösi Csoma Sándorhoz
1835. szeptember 30.
(Említi: Döbrentei Gábor 1835. szeptember 30-i levele.)
30. J. Prinsep levele Körösi Csoma Sándorhoz
1836. február 8.
(Említi: Körösi Csoma Sándor 1836. március 7-i levele.)
31. J. Prinsep levele Körösi Csoma Sándorhoz
1837. június 26.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
32. Baritz János levele Körösi Csoma Sándorhoz
1840. május 1.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
33. H. H. Wilson levele Körösi Csoma Sándorhoz
1840. szeptember 14.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
34. W. Yates levele Körösi Csoma Sándorhoz
1841. október 5.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
35. Körösi Csoma Sándor levele Boucherhez
1841. november 7.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
36. Grenolly levele Körösi Csoma Sándorhoz
1842. február 7.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
37. Körösi Csoma Sándor levele Mac Clintockhoz
1842. február 8.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)
38. A. Campbell levele Körösi Csoma Sándorhoz (a kanami láma levelével)
1842. április.
(Említi: Duka Tivadar jegyzéke, No. 76.)

HAGYATÉKÁVAL KAPCSOLATOS LEVELEZÉS

1. H. Torrens levele E. M. Turtonhoz, a Kelet-indiai Társaság regisztrátorához
1842. június 24.
(Közli: Kárrffy Ödön: *Levéltári kutatások Körösi Csoma Sándor életéhez.* Akadémiai Értesítő, 1914, 450–452.)
2. Neumann báró levele az Állami Titkos Kancelláriához
1842. július 21.
(Közli: Kárrffy, 438–439.)
3. Az Állami Titkos Kancellária az Erdélyi Udvari Kancelláriához
1842. augusztus 10.
(Említi: Kárrffy.)
4. Az Erdélyi Udvari Kancellária a Főkormányshoz
1842. augusztus 18.
(Említi: Kárrffy.)
5. A Főkormányshoz az Erdélyi Udvari Kancelláriához
1842. augusztus 18.
(Említi: Kárrffy.)
6. Esterházy Pál levele a Kelet-indiai Társaság kormánytitkárához
1842. október 6.
(Közli: Duka Tivadar: *Körösi Csoma Sándor dolgozatai*, 156.)
7. A Nagyenyedi Kollégium levele a Református Főkonzisztóriumhoz
1842. október 17.
(Közli: Csetri Elek: *Adalékok Körösi Csoma Sándor életrajzához.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XI [1967], 33–47.)
8. Az Állami Titkos Kancellária levele az Erdélyi Udvari Kancelláriához
1842. november 25.
(Említi: Kárrffy.)
9. Az Állami Titkos Kancellária levele az Erdélyi Udvari Kancelláriához
1842. november 25.
(Említi: Kárrffy.)
10. A Református Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz
1843. június 11.
(Közli: Csetri: *Adalékok...*)
11. Turton levele Swintonhoz
1843. június 26.
(Közli: Kárrffy, 448–449.)
12. Az Erdélyi Udvari Kancellária levele az Állami Titkos Kancelláriához
1843. szeptember 16.
(Említi: Kárrffy.)

13. A Kelet-indiai Társaság levele Neumann báróhoz
1843. december 20.
(Közli: Kárffy, 447–448.)
14. Neumann báró levele az Állami Titkos Kancelláriához
1844. január 11.
(Említi: Kárffy.)
15. A Gubernium levele a Főkonisztóriumhoz
1844. március 21.
(Közli: Csetri; *Adalékok...*)

OKIRATOK

A KÖRÖSI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZÖSSÉG KERESZTELÉSI ANYAKÖNYVÉNEK BEJEGYZÉSE

Körös, 1784. április 4.

Az anyakönyv címe: „Keresztelőkönyv, Mellyet a Körösi Reformata Ekklesiának számára Isten' Ditsőségére tselőző kegyes indulattal és az ő feleihez való szeretetből tsináltatott Körösi Nagy Jósef uram önként való buzgóságából, a' memoriának is kedvezni kívánván. 1764 dik Eszt. Tiszteletes Dants Ferencz uram Pap-ságában.”

Az 1784. április 4-i bejegyzés: „Csoma András fiát Sándort” [kereszteltem].

KERESZTELŐKÖNYV

Mellyet
2

KÖRÖSI Reformata Ekklesiának számára

ISTEN' Ditsőségére tselőző kegyes indulattal és az ő feleihez való szeretetből tsináltatott **Körösi NAGY JÓSEF** uram ön, önként való buzgóságából, a' memoriának is kedvezni kívánván. 1764 dik Eszt.

Tiszteletes **Dants Ferencz** uram Pap-ságában

A NAGYENYEDI KOLLÉGIUM FOLYAMODVÁNYA KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR KATONAI FELMENTÉSÉÉRT

Nagyenyed, 1813. december 13.

Méltóságos Fő Consistorium, Méltóztatott Kegyes Patronus Uraink!

Nemes Háromszéki Körösi Csoma Sándor tanítványunk, eleitől fogva a Papi Szent Hivatalt téven magának fő tzelul, arra meg különböztetett szorgalmatossággal és előmenetellel készült, úgy hogy egygy volt mindenkor a' leg jobbak közül. Hozzá járul ehez szelid és jámbor természete, becsülletes maga viselete, és szép erköltsi karaktere. Végezvén már itthon tanolását, szándékoznék eddig gyűjtött tudományának öregbitése véget még azan a' nyáron valamelyik Felső országi Universitasra menni: de bé lévén írva a' Nemes 2-dik gyalog Székely Regimentbe — ezen kötelessége alol kívánna fel oldoztatni. Az Édes Attya Orbai széki Körösi Csoma András meg halálozva ugyan, de de [!] Sándoron kívül maradt még Gábor nevű fia, ki fegyvert visel és most a háboruban vagyon. Joszágaish a' két testvérnek igen kevés úgy hogy egygyis szükön élhet belölle. Folyamodik tehát nevezett Tanítványunk a' Mlgs. Főkonsistorium kegyes pártfogásához, esedezvén alázatosan, az iránt hogy méltóztassék a' belső Hivatalra meg kívánta to szabadságát néki a' Mlgs. General Commendonál kegyesen ki munkálodni. Mely végre miis ötet nagy alázatossággal és bizodalommal ajánlyuk, mint olyat, a' ki tudománya által a' Statusnak sokkal hasznosabb polgárja lehet, mint az ellenkező, reá nézve felette szomorú esetben katonáskodás által, maradván örökre mély tisztelettel a'

Méltóságos Fő Consistoriumnak

N. Enyed 13 Decembris 1813.

alázatos hű szolgálai
Enyedi Professorok
Benke Mihály mp.
Rector Professor

A NAGYENYEDI KOLLÉGIUM VIZSGABIZONYÍTVÁNYA

Nagyenyed, 1815. június 16.

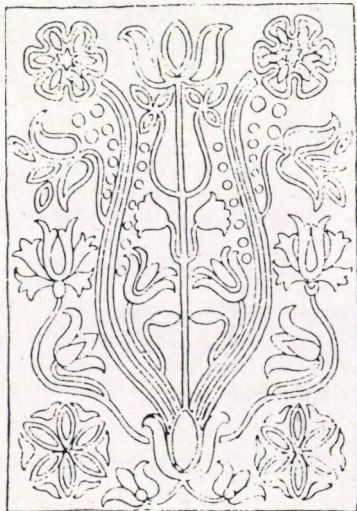
Az igen tiszteletreméltó ifjú, kőrösi Kőrösi Sándor, miután ebben a híres Bethlen Kollégiumban igen dicséretesen befejezte tanulmányainak folyamatát, mostan – azoknak szokása szerint, akiket a szívük külföldi akadémiák látogatására készítet – szigorú vizsgálatnak vetette alá magát képzettségének bizonyítására; a teológiai tudományokban, az egyháztörténetben, exegézisben, keleti régiségekben és antik nyelvekben, a héberben és görögben, a filozófia és természettudományok minden részeiben olyan tudásról tett bizonyosságot, hogy az összes professzoroktól elnyerte az eminens minősítést; azonfelül az iskolai élet egész ideje alatt szerénységről és gazdag erkölcsi erényekről tett tanúságot mind előljárói, mind iskolatársai iránt, ezért nekünk sincsen kétségünk afelől, hogy az előbb említett ifjú, Kőrösi Sándor külső nemzetek akadémiáinak látogatására méltó s ecélből őt az Erdélyi Nagyfejedelemség tisztelt Református Főconsistoriumának pártfogásába ajánljuk.

A NAGYENYEDI KOLLÉGIUM AJÁNLÁSA KÜLFÖLDI TOVÁBBTANULÁSRA

Nagyenyed, 1815. június 16.

Jelen írás felmutatója, magyar nemes kőrösi Kőrösi Sándor, néhai székely nemes Kőrösi Csoma András fia, miután a mi Nagyenyedi Kollégiumunk togátus polgárai között nyolc évet töltött és az iskolai tanulmányokat, a filozófián kívül a teológiai tudományokat szorgalmasan folytatta, mindezekben felül életét feddhetlen erkölcsökkel ékesítette, itteni pályafutását bevégezte, lelkét az isteni elhivatottsággal eljegyezte és világosan kinyilvánította, hogy a maga teljesebb kiműveléséhez szükséges bizonyos tudományok elsajátítása végett külföldi akadémiákat akar látogatni, mi: az előbb említett híres Kollégium előljárói fentemlített dicséretes Kőrösi Sándor ifjat, aki mind tanulmányaiban, mind lelkének tulajdonságaiban, mind pedig teológiai, erkölcstani és politikai tudományok ismeretében kiválónak bizonyult, méltónak ítéljük arra, hogy külföldi baráti akadémiákat, és pedig a göttingai és heidelbergi akadémiákat látogassa és tanulmányaihoz szükséges néhány év elteltével hazájába visszatérjen. S ennél fogva, hogy a nevezett ifjú a határozottan kitűzött célját el tudja érni, alázatosan ajánljuk az Erdélyi Nagyfejedelemség tisztelt Református Főconsistoriumának, hogy részére az útlevelet kegyelmesen megszerezze.

IGAZOLÁS KÖRÖSI CSOMA REVERZÁLISÁRÓL

Nagyenyed, 1815. július 1.

Méltóságos Reformatum Fő Consistorium!

A Méltóságos Fő Consistoriumnak sub dato 24-ik Januarii 1813. Nro. 26 költ azon rendelkezésnek következtésül: mely szerint a külső országai Académiákra szándékozó Ifjak magok censurajokat véghez vivén Papságra lett magok meghatározásáról reversalist adván, azoknak neveiket a Mlgos Fő consistoriumnak feljelentsem.

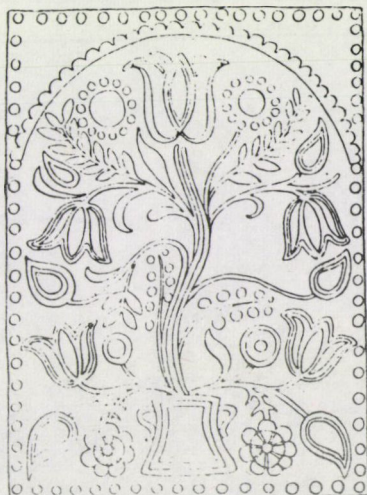
Jelentem alázatosan, hogy az Enyedi Kolégyomban Tanulását ditséretesen folytatott és végzett Ifju Körösi Sándor ezen kolégyomban Censurát adván, nállam magát az aránt, hogy a Papi Sz. Hivatalra készül, és Hazájában vissza jön reverzalta.

Melly dolognak alázatos jelentése mellett állandó tisztelettel maradtam

A Méltóságos Fő Consistoriumnak

N. Enyed 1-a July 815

alázatos szolgálja
Idősb Abats János
Refor. Püspök mp.

TANULMÁNYÚTJÁNAK ENGEDÉLYEZTETÉSE

Kolozsvár, 1815. július 2.—december 31.

A Mlgs Királyi Fő Igazgató Tanátsnak a' külső országai Académiákra menni szándékozó Körösi Sándor számára való szabadság Levél ki-eszközlése iránt.

A' Nagy Enyedi Fő iskolánkban Tanulását végzett, Magát a' Papi Sz. Hivatalra el-szánt, és külső országai, név szerént a' Göttingai vagy Heydelbergai Academiákra menni szándékozó Körösi Sándornak Bizonyosság Leveleit, a' magok eredeti valóságokban oly-bizodalmas kéreessel mutattya bé Fő Consistoriumunk a Mlgs Királyi Fő Igazgató Tanátsnak: hogy az irt Körösi Sándor számára, az a' végre szolgáló Szabadság Levelet Ő Felségitől ki eszközölni méltoztasson.

Kolozsvár 2-a Julii 815.

Az Enyedi Collegium Elöljárói

*

A' N. Enyedi Collegium Elöljáróinak. notificaltatik, hogy Körösi Sándor a' külső országai Academiákra passualtatott.

A' Mlgs Királyi Fő Igazgató Tanács a' mult November 30-dikáról 11197 szám alatt költ s Fő Consistoriumunkhoz le küldött Decretuma szerént Ő Felsége Körösi Sándornak a' Göttingai és Heydelbergai Academiákra való felmehetésre szabadságot adni kegyelmesen méltoztatott.

Mely-is a' fenn irt Körösi Sándor utasítása végett az Insp. Curatoratusnak és Professoratusnak ezennel meg-iratik.

Kolozsvár 31-a Decembris 815.

Erdélyi Református Főconsistorium

CSOMA GÁBOR BIRTOKEZLŐLOGOSÍTÓ OKLEVELE

Kőrös, 1817. március 20.

Mi alább Nevünközt fel irt Személyek adgyuk tudtára mindenenek akiknek illik hogy ezen folyó 1817-dik Esztendőben Martiusnak 20-dikán midőn volnánk a körösi Nemes Eccl[ési]a Papi Háznál, meg jelentek mi előttünk egy. felől Gy[alog] K[atona] Csoma Gábor Ő Kegyelme a kiis ilyen el kerülhetetlen baját jelenté előttünk, hogy a maga kedves Testvér Bátyya Tiszteletes Csoma Sándor Uram Akadémiákon lévén, irta levelében Gábor Öttsének ha valami kevés pénzel segíthetné. De nem lévén Csoma Gábor Ő Kegyelmének egyéb modgya benne, hogy hogy [!]kedves Testvér bátyyán segíthessen, hanem a Papolcz felől való hártában Komlós nevü helyen lévén mintegy hatvékás Szántó földé és ezen Szántó földet mi előttünk Zálogjára által adá Tiszteletes Jantso Simon Uramnak 100 idest Száz Német forintokban három ugar szerig hogy addig bátorságosan bírhasssa megis Ganéjoghassa, meg kínálván a közelebb való vér atyafiakot, Gotz János és Csorja Sigmond Ő Kegyelmeiket, de egyikis ellent nem állot, ezen Szántó földnek eladásában hogy magának megtartsa, a fen meg nevezett Szántó földnek vicinussai, feljel Sinka László Prov., alol Pákében lako Pallotska János. Énis minden háborgatok ellen jot állok, hogy ezen fen meg irtak ekképpen mentenek véghez a fen megirt Esztendőben napon és Háznál. Miis a mi igaz hitünk szerint és tulajdon neveinknek alája valo írásával és szokott Petsétünkkel meg erősítettünk jövőendöbeli erősségnek okáért. Nagy Moses Jubillált Fhüer [!] Kónya Sámuel Körösi Schola Rector.

MÁRAMAROSSZIGETI MEGHÍVÁS

Máramarossziget, 1818. március 11–13.

A CONSISTORIÁLIS GYŰLÉS JEGYZŐKÖNYVE

Dévay János jelen lévő követ úr szóval elő adta, hogy Tiszteletes Nagy György Ur az ezen Sz. Ekklezsiában üressen álló edgyik Praedikátori Hivatalra három Tiszteletes Urakat jelentett, kik közül mostan Académián Lévo Tiszt. Körösy Sándor Urról különös ditsérettel emlékezett, és ajánlotta, olly hozzá tétellel, hogy ha azon Tiszteletes Urban megelégedését reményli a Sz. Ekklezsia, tehát ugy maga is munkás leszsz benne, hogy legfellyebb két hónapok eltelése alatt a Szent Ekklezsiába le is jöjjon. Ezen Tiszteletes Urnak Tudositása tudomásul szolgál; a mennyibe pedig követ uraknak azon Ur felöl tett Relatioja Tiszteletes Nagy György Ur elő adását el fogadhatónak mutatják, ellenben pedig azony környül állás is, hogy az ajánlott Tiszteletes Körösi Sándor Ur maga formálása s esmerettségei szaporítása végett több nevezetes helyeken fordulván meg, ezen Szent Ekklezsia a már hosszabb időtől óhajtott céljának meg felelhetőnek Láttzana, azon Tiszteletes Ur meghívása, s ezen dologba Nagy György Urnak is maga közbe vetése eránt leendő megkerestetése jónak nézetik; melly el határozás az egészsz Szent Ekklezsia Tagjaival leendő közlés végett a legközelebb tartandó Ekklezsiai Nagy Gyűlésen ujjolag előadatni rendeltetett.

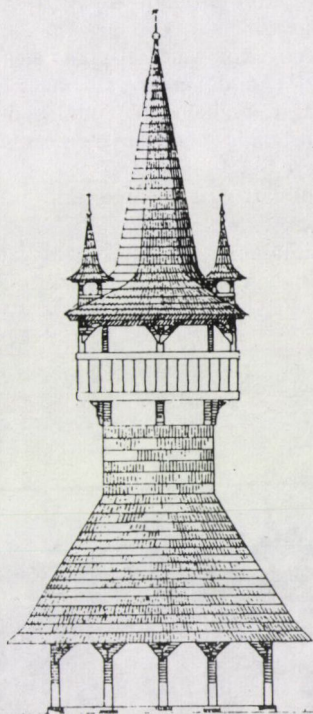
AZ EKKLEZSIAI KÖZGYŰLÉS JEGYZŐKÖNYVE

Elő hozattatott, hogy az Oskola külömben csekélly fundussa meg kiméllése, de a Szent Ekklezsia Java előmozdítása, valamint az eddig történt öszve ütközések meg ellözése tekintetéből jó lenne ollyan Praedikator Urakra tenni szert, a kik az Oskolai Ifjak tanítására alkalmasok, és Tudományos emberek lennének, mellynek még az a haszna is lenne, hogy azok a Tanítások által esmerettségeiket szaporítván, a Szent Ekklezsia céljainak hathatosabban megfelelnének.

Elhatározzák még: a „consistoriális gyűlés 20-k számja alatt lévő cikkely olly hozzá tétellel hagyatik helybe, hogy a Tiszteletes Nagy György Urhoz küldendő, s a Tiszteletes Körösi Sándor Ur hozzánk leendő jövetele eszközlését meg kérő Levélben zárattasson belé a Tiszteletes Körösy Sándor Urhoz utasítandó azon Levél is, mellybe a Professorságról ugy tétesen emlékezet, hogy ha azt is fel vállalná, tehát azért Praedikátori fizetésén fejlül különös Honorarium rendeltetne; Tiszt. Nagy Urnak javaslásán lett meg nyugtatásunk is tudtára adatván; végre pedig a Posta béreknek be-fizetésére, s a Körösi Sándor Urhoz intézett levél el utasítására 5. Rftok küldetni, és a Tiszteletes Nagy György Urhoz intézendő Levél

edgy kebelünkől küldendő Expressus által határozatik kezéhez szolgáltatni.

Azon fellyebbi előadás melly szerint a Praedikátori Hivatal, a Professori Hivattal edgybe köttetni javasoltatik, valamint ez előtt, ugy mostan is mint helyyes a közelebbi Határozás szerint már működésbe vétetett.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR GÖTTINGENI VÉGBIZONYÍTVÁNYA

Göttingen, 1818. július 29.

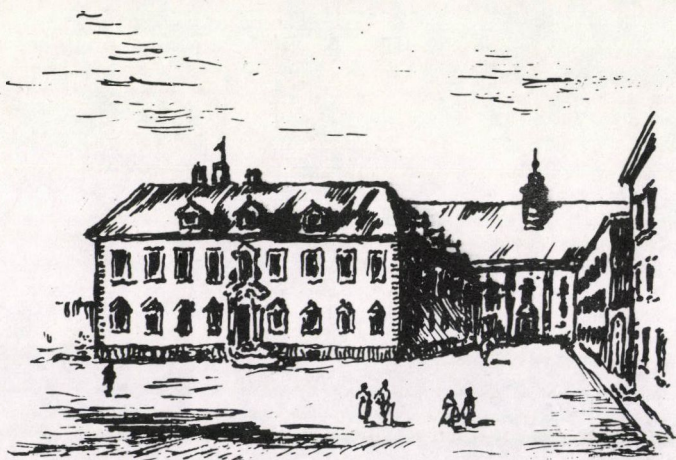
Távozási bizonyítvány

Mi, a Királyi/ Nagybritanniai Hannoveri Georg August Egyetem kirendelt protectora [!] és professzorai, jelen írásunkkal tudatjuk: Mivelhogy Körösi egyetemi hallgató itt tartózkodásáról szóló bizonyítványért hozzánk folyamodott, mi kérését habozás nélkül teljesítettük.

Ilyen módon egyetemi anyakönyvünk alapján jelen írásunkkal bizonyítjuk, hogy fentnevezett Korosi [!] Sándor erdélyi származású egyetemi hallgató 1816. április 11-én az itteni hallgatók soraiba mint teológiai hallgató felvétellett és az említett időtől kezdve mostanáig tanulmányok végzése céljából nálunk tartózkodott.

Itt-tartózkodásának ideje alatt egészen dicséretre méltóan és mintaszerűen viselkedett.

Ezen hivatalos írás, kiállításának nyomatékosabb hitelesítéséért, az Egyetem pecsétjével ellátatott és általam, a jelenlegi protektor által saját kezűleg aláíratott.

ÚTLEVELE

Nagyenyed, 1819. november 23.

Ezen levelünket mutató *Nemes Korosi Csoma Sándor*,
Lakhelyére nézve *Nemes Erdélyországi, orbai székből*
korosi.

Eszteidei- . . . *re* nézve 32 esztendő.

Termete . . . *középszerű*.

Ábrázata . . . *kerékdéd*.

Szemei . . . *fekete sárgás*.

Orra *simma*.

Haja *fekete*.

Bajuszát . . . *beretvállva*.

Beszél *Magyarul, Deákul, Németul, Oláhul,*
Francziul és Ráczul.

Visel *fekete frakkot, fekete Bársony nadrá-*
got, Fekete kalapot, Fekete kalapot
(kétszer irva), stílibt, azon felül egy
képpenyveggel.

Viszen
magával . . . *egy zöld viaszos vászon Tarsnyát, ben-*
ne Változót, uti kölcsöget.

Lovat

Szarvas

Marhat

Menyen . . . *Nemes N. Enyed Városából Szébenen és*
a Veres-toronyi Passuson keresztül
Nemes Oláhországba Bukurestre.

Szabadsá-
got nyert
az ott nu-
latásra . . . *nyolcz hetet.*

Annakokéért minden Tekintetes katonai őrizetek
kérettetnek, illendőleg, hogy ennek előmotatóját a

Visának feltétele után minden akadály nélkül bortsá-
sák menni, és vissza jönni. Kolt . N. Enyeden Nemes
N. Enyed Városaa magistratussa Gyűléséből 1819-ben
November-23-án.

Kiadta Császár György nik.

(P. h.) VNotanus.

Nro 1258. — Visa Pr. k. k. Fuw. Kriegs-Kanzlei-
Direction Hermannstadt am 27-ten 9ber 819.
(italán) *Langer*.

Nro 559. Visa pr. k. k. Milit. Gränz-Commando zu
Bothenthurm, am 28-ten 9b: 819 (italán) Gswindt
Obst.

(Egy oláh iratu láttamozás, hihetőleg a bukuresti.)
Ezután jön:

Visto in quest. Imp. Reg VConsolato d'Austria in
Alessandria d'Egitto esil restituisce all'entroschitto
Lature, che parte Beirut in Soria — Alessandria
d'Egitto li 15 Marzo 1820. venti. — F. Champion,
V. Console. (P. h.)

Visto in questa agensia Impte. Regia Austriaca en
restituice all' oltisensitto Signo Korosi Sándor —
che parte in Aleppo — Latachia Li 6. April 1820. —
Agusto Lassari Agre Austriaco. (P. h.)

Oldalt van meg egy láttamozás, ilyforma:

Visto in . . . C. R. Consolato Generale d'Aleppo
e restituito (igy) all' Esbitore (igy) che parte per
Bagdad via di Mordine (nem lehet tisztán olvasni)
Aleppo 20. Aprile. 1820. — Vidra di Piccio (ilyforma
aláírás.)

A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSASÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA

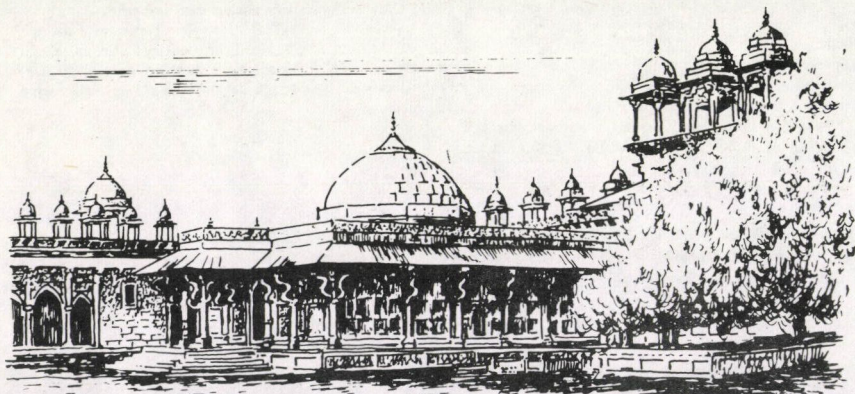
Kalkutta, 1827 elején

Úgy vélem, Kennedy századost bizalmasan értesíteni kellene, hogy amennyiben Mr. Csoma híjával van az anyagi támogatásnak – ajánlatos lenne, hogy Kennedy százados kérvényt nyújtson be (Csoma) részéről a kormányhoz, amely eddig is juttatott neki némi pénzsegítséget és valószínűleg hajlandó lesz még juttatni, ha szükségesnek találja. Ha a kérvényt a kormány két tagja támogatná, aligha maradna eredménytelen. Nem látom, hogy Mr. Csoma bárminő igényt támaszthatna a mi anyagi alapjainkra.

J. W. Harington

Bayley – W. H. Macnaughten

Capt. Edward Grey – J. C. Hodgson

A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSASÁG HATÁROZATA

Kalkutta, 1831. május 21.

A titkár bátorkodik a Society választmányát figyelmeztetni, hogy kötelezettsége van, Csoma úrnak ötven rupiára terjedő havi illetményt rendelkezésére bocsátani. Ő megérkezett Calcuttába s jöllehet nem tett semmi követelést, költség sem lehet arról, hogy az összeget szívesen el ne fogadná. Viszonzásképen el fogja készíteni rendszeres lajstromát a Society könyvtárában levő tibeti könyveknek és beterjeszteni bizonyos értekezéseket Tibetnek historiája- és irodalmáról.

A jelen fölszólításnak célja, a választmány jóváhagyását megnyerni a havi hátralék kifizetésére mult évi ápril 15-dikétől folyó május 20-dikáig.

A választmányi tagok véleménye.

Nem lehet kétség arról, hogy a kért jóváhagyást erre meg kell adni, de én az összeget havonként száz rupiára óhajtom emelni egy egész évre, ha tudniillik Csoma úr annyi ideig Calcuttában marad. Ötven rupia havonként alig fogja képesíteni őt arra, hogy e városban megélhessen és miután elutasította 1829-dik évi augusztus havában tett ajánlatunkat, ez által többet megtakarított a Society, mint a mennyit én most neki adni indítványozok.

Aláírva:

C. G. (Charles Grey)
és J. Frank

Minden esetre az ötven rupiányi járulék kezdődjék az említett határnaptól és jó lesz azt egy száz rupiára emelni, ha a pénztári viszonyok engedik.

Aláírva:

G. K.

A calcuttai püspök véleménye ez:

Kiváncos lenne megtudni előbb, hogy vajjon Körösi úr elfogadja-e a nagyobb összeget. 1829-diki augusztusban írt levelének hangja nem bártó e részben.

A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSASÁG TAGVÁLASZTÁSI JEGYZŐKÖNYVE

Kalkutta, 1834. január 30.

Körösi Csoma Sándor tiszteletbeli tagnak ajánltatott Mr. Trevelyan részéről és az ajánlat pártoltatott Mp. Prinsep által.

Az ajánlat kiadatik a választmány tagjainak véleményadás végett.

Mr. James Prinsep véleménye.

Csoma úr a választmány előtt eléggé ismeretes, mint tibeti sanskrit és általános nyelvtudós, nincs tehát szükség arra, hogy valamit hozzá adjak az ajánlathoz, mely megtisztelő beválasztását célozza. Csak azt említem meg, hogy ő a közel-múlt két éven át lajstromok és fordítmányok készítésével és a szótár kinyomtatása körüli felügyelettel foglalkozott, a nélkül, hogy akár a Society akár a kormánytól valami jutalmat elfogadott volna.

Dr. W. H. Mill véleménye.

Teljes szívvel (heartily) pártolom ezen ajánlatot, mint a hogy kötelességünk is azt tenni Körösi rendkívüli (extraordinary) érdemei miatt.

Dr. Wallich véleménye.

Igen szerencsésnek (most happy) érzem magamat, hogy a titkár és dr. Mill által kifejezett érzelmekben teljes mértékben osztozhatom.

A többi aláírások ezek:

J. T. Metcalfe a főkormányzó.

B. S. Sen.

J. Tytler.

R. W. Forbes.

John Franks.

C. E. Trevelyan.

C. Crozier.

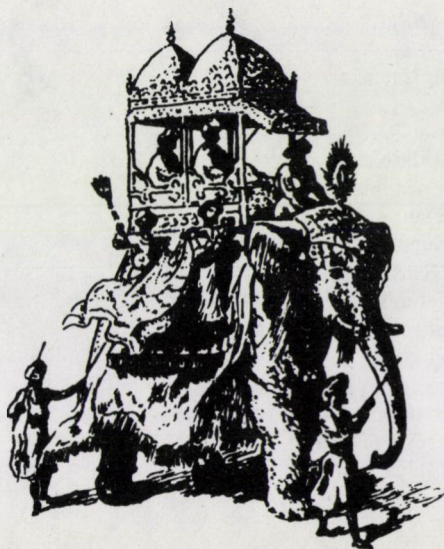
ÚTLEVELE

Kalkutta, 1835. december 14.

Mr. Alexander Csoma magyar philologus, erdélyi születésű, engedelmet nyervén ő excellentiája a főkormányzótól, hogy tanulmányait Hindostánban három éven át folytathassa: van szerencsém a főkormányzónak parancsolatja folytán meghagyni minden brit tisztnek, legyen az polgári vagy katonai, úgy szinte megkezesni Hindostán azon uralkodóit, kik a brit kormány frigyesei és barátai, hogy Csoma úrnak oly pártfogást nyujtsanak, a melyre szüksége lenne, hogy kutatásainak célja megkönnyíttessék.

A főkormányzónak és tanácsának parancsából

W. H. Mac Naughten s. k.
indiai kormány titkára.

**A. CAMPBELL LELETJEGYZÉKE
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR HAGYATÉKÁRÓL**

Dardzsiling, 1842. április 12.

Első láda tartalma.

1. Nyelvtanok és szótárak: bengali, török, tibeti, görög, latin, francia és angol nyelven, hét kötet.
2. Új testamentom: orosz nyelven.
3. Hodgson: a buddhismusról Nepálban.
4. Az Asiatic Society of Bengal évkönyveinek mutató táblája.
5. Az Asiatic Researches XX-ik kötetének első része. Összesen 11 kötet.
6. Egy kis szekrény orvosi szerekkel.

Második láda.

1. Szótárak és nyelvtanok:
Sanskrit szótár Wilsontól.
Sanskrit nyelvtan.
Angol és bengali szótár.
Bengali nyelvtan.
A török nyelv alapszabályai.
Angol nyelvtan.
Sanskrit szógyűjtemény.
Görög nyelvgyakorlatok.
Angol, bengali és manipuri nyelv-szótár.
2. Alphabetum Tibetanum Georgii.
3. Biblia angol nyelven.
Új-testamentom. Sanskritul.
Szent Máté evangéliuma, bengali nyelven.
Moses Genesise, angolul.
4. Raja tarangini, két kötet.
Mahavansa, nyolcz füzet, bengali nyelven.
5. Asiatic Society of Bengal évkönyvei 9. kötet.
Asiatic Researches XX-dik kötet.
Idegen könyvek (?) hat kötet.

Harmadik láda.

Tibeti nyelvtan.
Mahabharata 4 kötetben.
Raja tarangini.
Susrita.
Naishada charita, négy füzet, bengali nyelven.

Negyedik láda.

1. Nyelvtanok és szótárok.
Angol nyelvtan. Irodalmi gyakorlatok.
Angol és franczia szótár.
Angol szótár és zsebszótár.
Angol és bengali szótár és nyelvgyakorlatok.
Sanskrit nyelvtan (Yates).
Bhutani szótár.
Két latin és egy holland szótár.
Tibeti szótár és nyelvtan, 3 példány.
Orosz nyelvtan.
Latin nyelvészeti szemelvények.
Görög nyelvtan.
 2. Az új-testamentum.
Imakönyv bengali nyelven.
 3. Aesopus meséi németül, két kötet.
Quintilianus. Homer Iliasa. Horatius. Cæsar Commentarjai. Livius. Ciceronis Orationes (2). Ovidius. Tacitus. Virgilius. Sallustius. Juvenal. Xenophon. 13 kötet.
 4. Robertson: *India története*.
Klaproth: *Tibet leírása*.
Dickens: *Pickwick*.
Royal Asiatic Society évkönyveiből egy kötet.
Prinsep: *Useful tables* 2 kötet.
 5. Térképek gyűjteménye, egy kötet.
Chinai birodalom térképe.
Nyugat Ázsia térképe.
Egy kis jegyzék-könyv.
 6. Tintatartó.
Egy csomag író-ón.
Pecsetelő ostyák.
Palatábla.
Vonalozó (regula).
Egy kis tükör.
- Jegyzés.* A kék öltönyt lepca szolgájának ajándékozták.

DUKA TIVADAR JEGYZÉKE KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR IRATAIRÓL

Kalkutta, 1854

1. Britindiai kormánylap — *Government Gazette* — 1827-dik évi szeptember 10-dikéről, melyben Csoma Sándornak engedély adatik Tibetbe utazni három évre, oly föltétel alatt, hogy azon országnak története- és nyelvére nézve kimerítő tudósítást készítsen.

2. *Government Gazette* 1829-dik évi július 9-dikéről az Asiatic Society gyűléséről jelentést tartalmazott, mely szerint Sir Charles Grey elnöklete alatt Dr. Gerardnak Mr. Frasierhez intézett levele következtében elhatároztatott, hogy Körösi Csoma Sándornak a Society pénztárából havi segély utalványoztassék és oly irodalmi munkák küldessenek Tibetbe, a melyekre hazánkfíának netán szüksége lenne.

3. A *Bengal-Hurkaru* — *Hirnök* — calcuttai lapnak 1829-dik november 13-diki száma, mely az Asiatic Society azon hó 8-diki üléséről tartalmaz jelentést, a midőn Csoma levele olvastatott, melyben ő az ajánlott havi segélyt elfogadni vonakodik, miglen Calcuttába meg nem érkezik.

4. Másolata Csoma levelének herczeg Eszterházyhoz, latin nyelven, Calcuttából 1835-dik évi július 1-sejéről. Ebben elismeri a pénzbeli külfelmenyt, melynek egy részét a „magyar társaság” rendelkezése alá bocsátja. Küld ötven példányt tibeti nyelvtana- és szótárából, ebből tíz példány Erdélynek volt szánva, a többi Magyarországban azon kikötéssel, hogy az ausztriai birodalom tudományos intézetei is részesíttessenek belőle.

5. „A magyar tudós társaság” oklevele, melynek értelmé szerint Csoma levelező taggá választatott meg. Kelt Pesten 1833-dik év november 15-dikén. Aláírva József nádor, gróf Teleky József és Döbrentei Gábor által.

6. Csoma Sándor levelének másolata Döbrentei Gáborhoz latin nyelven. Kelt 1835-dik évi július 1-jén.

7. Döbrentei Gábor két levele az akadémia nevében, kelt 1835-dik év szeptember 11- és 30-dikán. Az utóbbiban Döbrentei így szól:

„Egész őszinteséggel nyilatkozzék az úr, kívánja-e vagy nem, hogy segítségére aláírás nyitassék? Így út nyilandik legalább, hogy a magyar nemzet is illően gondoskodjék fiáról, ki őt historiájáért magát ily tövises útra áldozá.” E levélhez volt mellékelve a levelező tagsági oklevél.

8. Prinsep levele két melléklettel. Mindkettő váltó mássa. Az egyik 200 aranyról, kelt Pesten, 1836-dik február 8-dikán. Aláírva Döbrentei Gábor. A másik 450 aranyról szól. Kelt Nagy-Enyeden 1836-dik február 10-dikén, aláírva Csorja Ferencz és Péterfy Albert tanárok által. A bankárok: Eskeles et comp.

9. Csoma levelének másolata a nagy-enyedi collegiumhoz, melyben a kezéhez jutott 450 darab aranyra szóló utalványról rendelkezik, s alapítványt tesz vele Kenderessy-Csoma név alatt.

10. Klaproth német levele, melyben a tibeti könyvekért köszönetet mond, s közli véleményét a keleti tanulmányokra vonatkozólag, kelt Párisban 1834-dik évi augusztus 26-dikán.

11. Prinsep levele, melyhez a bhutan alphabetum volt mellékelve 1837-dik év június 26-dikáról.

12. Dr. Wilson levele, melyben az angol liturgiának tibeti nyelvre való lefordításában Csoma segélyét kéri 1840-dik szeptember 14-dikén.

13. Mr. Yates levele tibeti zsoldárok ügyében. Kelt október 5-dikén 1841-ben.

14. Mr. Worsdale levele, tibeti imakönyv ügyében.

15. Baritz János urnak baráti levele, kelt Kolozsvárt 1840-dik évi május 1-jén.

16. Csoma két levelének másolata Monsieur Boucherhez Chandernagorban. Kelt 1841-dik évi november 7-dikén.

17. Csoma levelének másolata Mr. Mac Clintockhoz. Kelt 1842-dik évi február 8-dikán.

18. Két útlevel a legfelsőbb kormánytól, perzsa nyelven. Az újabb kelt 1841-diki szeptember 27-dikén.

19. Tassin: Nyugat-Indiának földabrosza 1834-dik évről.

20. Három tibeti kézirat. Az egyik 60, a második 30, a harmadik 26 lapra terjed. Ez utóbbinak végén, Csoma kéziratában ez áll angolul: levélformák a tibetieknél.

21. Dr. Campbell levele Csomához, melyben átküldi a kanumi Lámának egy levelét, ápril 1842.

22. Egy papírdarab tibeti nyelven angol fordítással. Egy más tibeti papírdarab fordítás nélkül.

23. Mr. Grenolly levele, pénzügyben. Kelt február 7-én 1842.

24. Egy fogalmazvány.

EGYÉB IRATOK

1. Különféle feljegyzések göttingeni éveiről: tanulótársai, lakótársai, kikölcsönzött könyvek jegyzéke stb.
1816–1818.
(Közli: Cholnoky Jenő: *Körösi Csoma Sándor Göttingenben*. Turán, XXV [1942], 8–20.)
2. Csoma emléksorai, melyeket diaktársának, Borgátai Szabó Józsefnek küldött 1817. április 10.
(Közli: Csetri: *Körösi Csoma Sándor indulása*. Bukarest, 1979. 189–193.)
3. Csoma levele a Kanyarónak adott kölcsön visszaszerzésére
1819. január 13.
(Közli: Csetri: *Körösi Csoma Sándor indulása*. 200.)
4. A Csoma részére indított országos gyűjtésre vonatkozó levéltári adatok 1821–1832.
(Ismerteti: Kárffy Ödön: *Levéltári kutatások Körösi Csoma Sándor életéhez*. Akadémiai Értesítő, 1914, 157–168., 224–234., 438–454. – Csetri Elek: *Adalékok Körösi Csoma Sándor életrajzához*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, IX [1967], 33–47.)
5. A Bengáli Ázsiai Társaság ülése, melyen J. Gerard levele nyomán intézkedéseket fogadnak el Csoma támogatására.
1829. július 1.
(Említi: *Magyar Kurír*, 1830, 64.)
6. Csoma feljegyzései H. J. Klaproth cikkével kapcsolatban
1832 (?).
(Ismerteti: Terjék József: *Körösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben*. Budapest, 1976. 103–104.)
7. Szanszkrit-magyar szóhasználati kísérletek, feljegyzések, versikék
1834 (?).
(Közli: Duka Tivadar: *Körösi Csoma Sándor dolgozatai*. Budapest, 1885. 412–420.)
8. Csoma dedikációja a göttingeni egyetem könyvtára számára
1835. január 20.
(Közli: Csetri: *Körösi Csoma Sándor indulása*. 162–163.)
9. Csoma adományairól szóló feljegyzések -
1836.
A Magyar Tudós Társaság számára tett adományát az országgyűlési tudósítások 1840-i száma ismerteti („1840^{dik} évi országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek”).

MEGEMLÉKEZÉSEK

Hegedüs Sámuel:

EGY HAZAFI SZÓ ÉS EGY BARÁTI KÖNY KÖRÖSI SÁNDOR SIRJA FÖLÖTT

Azon szomorú hírek közt, melyek halotti harang gyanánt közel vagy távolról zugják füleinkbe a' mulandóságot, közfájdalmat okozott Körösi Csoma Sándor halála. E' folyó esztendei április 11-kén, utközben, midőn Calcuttaból Lassába (Tibetben) utazott, egy Dardzseling nevű helységben fizette le a' mulandóság nagy adóját. Távol van ugyan az ő sirja; de a' föld mindenütt édes anya, és az olyan derekak számára, kik a' nemzet becsületét idegenek közt fentartják, mindig van a' jóknak szívében egy emlékhely 's a' nemzeti literatura évkönyveiben egy becses sorocska.

Körösi élete fontos tünemény. Ha historiai oldaláról vesszük fel, fölötte meglepő látvány, hogy majdnem 18 század mulva egy késő unoka visszamegy őseinek bölcsőjét felkeresni, de azt a' maga feláldozásával sem érheti el, hanem annak leg-alább szomszédjában hal meg.

Ha pszichologiai oldalról ítéljük meg Körösit, nem lehet nem bámulni azt a' nemes önelszánást, miszerint egy inkább gyöngé mint erős testalkotásu ifju, minden előre keresett pártfogolás vagy pénzbeli segedelem nélkül (mert neki magának alig volt kétszáz váltóforintja) csupán csak az isteni segedelemben, szép ügyében és lelkének kiapadhatlan erejében bizva, utnak indul egy cél után, melly, ha azt elérheté, az emberiség évkönyveiben egy nagy hézagot pótoltna ki, és a' historia neki ma nagy köszönettel tartoznék. Nem lehet pedig e' merész elszánást valami vak 's roszul számított elragadtatásnak tartani, hanem inkább a' lélek erejének, melly megkedvelt eszméje mellett — mit az idő lassankint benne megérlelt — akármely áldozatra is kész. Mennyire a' multa emlékezem, 's azzal a' következtetéseket egybefoglalni képes vagyok, ez a' gondolat így eredett Körösi Sándorban: A' nevelőintézetekben, a' tanítók személyessége szerint most egy, majd más tudomány van inkább virágzásban. Körösi Sándor serdülő ifjúságában az enyedi collegiumban a' historiai tudományok különös kedvességben voltak, mit a' derék professor Herepei Ádámnak lehetett tulajdonítani. A' magyarok eredetéről és atyafiságáról sok szíves vitatkozás volt az ifjuság közt. Turkoli Mihály levelét még a' gyermekek is leirták magoknak. — A' mint hallottam, Körösi még akkor harmad magával (kettő még életben van) fogadást tőn, hogy e' célra egykor utat teendének. Tíz évvel később, midőn a' göttingai egyetembe ment, a' nagy orientalista és történetbuvár udvari tanácsos professor Eichornnal közelebb viszonyba jöven, e' szándék benne még bővebben kifejlődött. Maga Körösi beszélte nekem, hogy Eichorn állítása szerint, az arab kéziratokban, mind a' középidőről, mind pedig a' magyarok ázsiai történeteiről sok még nem ismert nevezetes adatok vannak. Ez volt a' főrugó, miért ő Eichorn vezérlete alatt az arab nyelvet nagy szorgalommal tanulta; szándéka volt, nem menni addig

Ázsiába, míg Konstantinápolyban minden megtalálható arab historicust át nem néz. Ez a pont különös megjegyzést érdemel, mert ez volt főoka, hogy ő nem éjszak, hanem dél felől ment a' chinai kőfalaknak, mint törekvése főczéljának.

Erkölsi oldalról nem kevesebb örömmel lehet nézni Körösi életére. Én, ki őt gyermekkorától nem csak ismertem, hanem vele többnyire közelebb viszonyban is éltam, és elindulása pillanatáig huzamoson társalkodtam, jó lélekkel merem mondani, nem tudom, hogy előjáróinak, nevelőinek okot adott volna a' legkisebb megszólításra, vagy tanuló társainak nehezítésre. Körösit azon ritka szerencséjű emberek közé számlálom, a' kiről soha senkit panaszkodni nem hallottam, valamint azt sem, hogy ő valaha valakiről panaszkodott volna. Hogy ebben nincsen semmi nagyítás, maga a' dolog szól mellette, mert ő Teheranban úgy mint Tibetben, Tibetben úgy mint Calcuttában, mindenütt figyelmet vont magára, pártfogolást nyert, és mindvégig közszeretben élt.

A' ki Körösi Sándor külsejéről kíván valamit tudni, annak rövid leírását nem fogja érdektelennek tartani. Körösi középtermetű volt, s inkább a' szárazok mint az izmosok, inkább a' gyengék mint az erősek közé számlálható: mind e' mellett mégis állandó egészségű; én legalább soha betegnek nem tudom. A' munkát és fáradtságot bámulásig győzte. Mind ezeket pedig egyedül mérsékelt tiszta életének köszönhete. Arcza barnaszög és inkább hosszú volt mint kerek; szelid vonásból mindenki sympathiát olvashata, szemeiből bizonyos csendes, de kedves melancholia nézett ki, talán a' lelkeben borongó fellege az ott munkában levő fontos gondolatoknak és bizonytalan jövődönék; ő kevés, de igen nyájas beszédű volt. Ha ellenkező értelemben volt is valakivel, erősen semmit sem vitatott. Nem hiszem, hogy valaha egész életében rendkívül megharagudni tudott volna. Egy szóval: ő inkább önszívében mint a' külső tárgyakban élt. Ezekből könnyen meg lehet érteni, mikint történhetett, hogy Körösi akárhova ment, mindenütt szeretetre talált, és mindenütt jó emlékezetet hagyott maga után. — Öltözetében csinos ugyan, de nagyon egyszerű, kevéssel megelégedő és takarékos; jó gazda különösen, mert a' pénzt, mit a' deákok tanítás által szoktak szerezni, olly gondosan meg tudta gyűjteni, hogy azon időben egyike volt a' legpénzesebb ifjaknak a' collegiumban.

Körösi Egerpatakon nemes Sepsi székben székely katonaszüléktől származott. A' mennyire életidejét korom és az ő kortársainak évei után megítélhetem, nem lehetett több 55 évesnél, és így születése ideje mintegy a' török háború elejére esik, tehát közel azon időhöz, midőn az ő nemzetelei a' bodzai szomorú mezőn, melly Körösi bölcsőjéhez három órányira van, a' haza ótalmában vérzettek. Életben lévő rokonairól nem tudok egyebet, mint hogy egy testvéröccse 1831-ben kétszer is volt nálam szállva Tardason laktamban, és szívesen emlegetők együtt a' távollevő derék vándort.

Tanulását otthon kezdette a' helység iskolájában, azután 1799 körül jött az enyedi collegiumba. — Itt meg kell jegyezni, hogy — kivévén — a' tehetősebb nemeseket, egy nemzet gyermekei sem tanulnak nagyobb teherral, mint a' székelyfiak. Husz, sőt harmincz mérföldről jöven el hazulról, rájuk nézve egy év előtt szó

sem lehet hazamenetelről. De ismertem olyat, ki mint gyermek hagyá el a' honi hajlékot, és 15 év múlva mint kész férfiú ment legelőször haza. — A' segedelem, ha talán telnék is, a' nagy távollét és a' csekély egybeköttetés miatt, csaknem lehetetlen. A' nagy-enyedi collegium mindenkor jötevőleg folyván be ezen nemes nemzetre, eme' terhen legtöbbet segít. — Egy része a' tehetősebbek mellett szolgál csupa élelemért, más része a' collegiumnak tesz belső szolgálatot, és kenyeret kap. E' mellett maga a' collegium is sokszor kétszáznak, 's mikor jut, többnek is, ingyen ad kenyeret. De ők sem hálátlanok; mert a' székelly nemzet eleitől fogva sok érdemes professorokat adott a' collegiumnak, sőt azok között olyanokat is, kik a' collegium nevezetése jötevői valának, és szép adományokkal gazdagították azt.

Körösi Sándor neveltetése is ez uton ment. Én őt 1802-ben mint deákszólgát a' syntaxis osztályában ismertem meg először, 's mint ifjú deák a' római literatúrából és mathesisből a' többivel együtt naponként egy óráig tarték nekie leczkét, e' fölött deák és magyar fogalmazásait is javitgátam. A' mi talentumát illeti: teljességgel nem vala lángelméjü, de annál nagyobb volt szorgalma. Ő is egy tiszta példája annak, hogy a' léleknek legjobb állapotja az, midőn az értelem világa és a' szív melege egyarányban vannak. Az ész szív nélkül csak egy téli nap, a' szív ész nélkül egy lanyha meleg sötét éjszaka, a' kettő együtt majusi hajnal.

A' gymnasialis osztályokat Körösi 1807-ben végezé, ekkor deákká lett, azaz felsőbb tudományok hallgatására lépett át. Ez időtájban ébredt föl benne a' legelső vágy. Ázsiát egykor beutazni. Én még 1806-ban hagyván el a' collegiumot, Körösitől elváltam ugyan, de szemeim őt mindenütt kísérték. Akárhányszor tudakoztam is róla, mindenkor a' régi jót hallottam felőle. Felsőbb tanulmányai végeztével közönséges tanító lett a' költészeti osztályban, melly hivatalában becsülettel felelt meg előljárói szép reményének, szünnapiainak nagy részét Szászvároson töltvén, hol a' ref. első pap b. e. Borsos János fiát tanította. Itt is sok jó polgár, ki őt közelebbről ismerte, legszívesebben emlékezik róla, és most őszinte részvét könyeivel siratja halálát. Sokáig reméltük, hogy egykor körünkben fogja a' vénség nyugalomórait eltölteni. — Itt is mindenfelől nagy historiai emlékek környeznek bennünket.

Elválásom után, 1814-ben novemberben találkoztam újra Körösivel, mikor enyedi professornak hivatván, az ifjuság részéről Körösi Sándor volt a' meghívó követ, mint senior. Ujra összeköttetésbe jöven Körösivel, örömmel láttam, hogy egyéb tudományok mellett a' római és görög classica literatúrában szép jártassága van, és a' német 's francia classicus munkákat is közelebbről ismeri.

1815-ben tavasszal állotta ki a' nyilvános rigorosumot — mellyen magam is jelen valék — hogy academiára mehessen. Midőn a' n. enyedi collegiumnak 1704-ben a' kuruczvilág villongásai között — a' mint szokták mondani — temetőtálpából lett elpusztulása alkalmával a' deákok egy része leváगतott, és egyik professor halálra sebesítettett, Anna angol királyné kegyességéből és londoniak jótékonyaságából bizonyos alamizsnapénz gyűlt volt a' szerencsétlen collegium segedelmére. 1816-ik esztendőben a' collegium előljárói ezen tőkepénz század-béréből két alumnumot állítottak fel papságra készülő enyedi deákok számára

a göttingai egyetemen, 15 font sterling díjjal egynek-egynek. Körösi az első közé tartozik, kik ezen élelempénzen tanultak. — Ezt csak azért jegyzem meg, mivel az említett alumniumok ephorusa épen Eichorn lévén, ki azt mindenkor a maga idejében rendesen kifizette, Körösink ez uton jött az említett derék férfival közelebb viszonyba. Göttingában harmadfél évet töltvén el, különféle tudományokban és nyelvekben, mindegyütt öt cursust végzett. 1818 végén haza jövén, épen ő esztendő szombatján találkozott újra velem. Hazaérkezte után csakhamar egyszerre két hivatala akadt, egy uri háznál nevelői állomás és a szigeti professorság, melyre szózatok egységével hivatott meg; de ő egyiket sem vállalta el. Nekem 1819-ben februarius kezdetén jelenté ki szándékát. Nem tudom, azért e, mert én is minden dolognak előbb rossz oldalát szeretem megvizsgálni, hogy az előfordulható akadályok elháríttathassanak, vagy talán azért, mert illy vállalatot egyes ember által kivihetetlennek hittem? — kezdetben ellenzém Körösi szándékát, és kértem: vállalja el a szigeti professorságot, szentelje életét a tudományos csendnek, mert nincs boldogabb állapot, mint Virgilius nobile otiuma. — Mondottam, hogy mihelyt arravaló tanítószék üresedik, csaknem bizonyos reménye lehet az enyedi professorságra, s akkor aztán ujjtsa meg még egyszer köztünk nagybátyjának nevét s érdemeit. Midőn láttam, hogy nem hajol, akkor az akadályokat és veszedelmeket terjesztém elébe. Erre egy kis barátságos vitakozás támadott köztünk, melyre még most is világosan emlékezem. „Erősen nagyra becsülöm — mondám — nemes maga elszánását nemzetünk dolgában, Innen Enyedről, ha kell, egy veszszöcskével kezemben elmegyek Londonig, és senki sem bánt, de Közép-Ázsiát megutazni, nem egyes embernek való feladat. Im! a szibériai száműzöttek közül nincs példa hogy csak egy is elszökhetett volna; mert ha Chinának megyen, be nem bocsátják; ha pedig szabad Tatárországnak megyen, mivel ott még nagy a rabszolgákki kereskedés, elfogják és eladják az indusoknak vagy pedig a szigetekre.” — Mikor azonban láttam, hogy kedvetlenül veszi, nem tettem több ellenvetést, hanem az utazás módjáról és kivihetőségéről beszélgeténk. — Ezt csak azért hozám fel, mert ebből is tisztán kitetszik, mi állhatatos volt szándékában; sem az itthoni szép kilátások, sem a csaknem bizonyos veszély, sem a barátságos kérelem nem tántoríthatá el őt céljától, minélfogva ezentul legjobb baráti sem nyugtalaníták többé őt ellenvételeikkel, sőt biztaták s megerősíték szándékában.

Mind e mellett is a régi lábon maradtunk egymással, sőt Körösi tőlem írásbeli utasítást is kért, melyre azt válaszolám, hogy erre nincs legkisebb szükség is, mert erről ő épen annyit tud mint én; mikor pedig szerencsés lesz a kívánt helyre eljuthatni, mindenikünknel többet fog tudni. — Első terve, mely iránt beszélgetéseink közt megegyezénk, az volt, hogy Odessának induljon, onnan Moszkának, s aztán valamely kereskedőtársasággal Irkucznak, és azután próbálja meg, ha valahogy behatolhatna a chinai köfalak északi tájához. Ennek következtében a szláv nyelv tanulására tökélel el magát, mit hogy annál sikeresebben tehessen, 1819-ben hideg tavasszal Enyedről gyalog Zágrábba utazott, hol 8 hónapot töltvén el, ősz felé megint Enyedre jött. Ezen útjára b. e. kormányzéki taná-

csos Kenderesi Mihály, ki igen nagy pártfogója volt, száz forintot adott nekie, és az említett summát minden esztendőre megígérte, míg utját megjárja. Az 1820-ra forduló telet Körösi hol Szászvároson, hol Enyeden, hol Kolozsvárott töltötte, és többnyire mindenütt gyalog járt. Valahányszor Enyedre jött, mindenkor meglátogatott engemet, és beszédünk főtárgya többnyire az előtte álló ut vala. 1820-ban egy szép tavaszi napon, épen vasárnap délután, látogatásomra jöven, így szóla: „No, holnap isten segedelmével indulok!” Az idő még most sem törle ki belőle amaz ártatlan vidámság képét, mely akkor egész valóján előmlött. Ez nem vala egyéb mint sugára azon belső örömnök, hogy céljához közelít. Ekkor barátságos beszélgetések között egy üveg tokaji mellett megittuk a végső bucsupoharat. Másnap, u. m. hétfőn reggel, újra belép szobámba, könnyüszérüleg öltözve, egy kis pálczácskával kezében, mintha csak a mezőre indulna frisülés végett. Körösi le sem ült, hanem csak ennyit mondott: „még egyszer kívántam látni!” Ekkor mindketten kiindulánk a szentkirály-utczán, mely a szebeni utnak vezet. Itt a mezőn végképen megváltunk — sokáig néztem utána, míg a Marosig elhaladt, és szivemben a „mentem mortalia tangunt” megsajdult.

Elindulása után egy évvel Teheránból levelet küldött az enyedi professoroknak, mellyben utját röviden leírja. A mennyire emlékezem, a levél rövid foglalata ez: Szebenen, Brassón keresztül ment Bukarestbe, onnan egy kereskedőtársasággal a Bálkánon át Drinápolyba. Itt a Drina vizén lement a Fekete-tengerre, s innen Syrián keresztül Perzsiába, hol a Teheránban levő angoloknál különösen a nagyérdemű Willocknál nem csak pártfogást, hanem mindennemű segédelmet is talált. Hogy változott meg Körösinek előbbi terve, hogy Szibériának menjen? nem tudom; hihetőleg Drinápolyban valami jó angol társaságra akadt, mely Perzsiába utazott. Ekkor a két testvérházában felszólítás bocsátatték a jó hazafiakhoz némi pénzsegély iránt, a miben, különösen munkás volt második Kovács József professor, ki Körösit nem csak erősen szerette, és pénzzel is segítette. Annyit tudok, hogy szépecske pénz gyűlt be, ámbár az összevet nem tudom. Gondolom, alig volt fele is annak, mit ő későbbben kegyes hagyományokra haza küldött. A pénz az angol követség útján kezéhez is jutott, de ő akkor már Tibetben volt. Erdélyben, úgy emlékezem, különösen szépen adakoztak a nemes abrudbányaiak, kik a mellett hogy vagyonosok, jószívűek is. Tibetből irt még egy levelet a professoroknak, mellyben tudósítja, hogy egy lámától a tibeti nyelvet tanulja, és hogy az ott levő könyvtárban egy 16 kötetből álló negyedréti encyclopaediára akadt, mellyben reméli, hogy különösen az orvosi tudományra sok nevezetes jegyzéseket lehet találni. Ezenkívül tibeti levelében azt is említi, hogy egy Moorcraft nevű angol hadnagygyal megismerkedett, ki Közép-Ázsiában, mint természetvizsgáló, két réz ágyúval és tizenhatod magával utazott, és épen akkor a Himalaya hegyeit és völgyeit járta. Ez a derek ember bátorította őt, hogy menjen át Kis-Bukhariába s onnan Gobi pusztán tovább. — Körösi megpróbálta, de a chinai separatismus nem bocsátotta be. — Mikor innen visszajött, Moorcraft maga mellé vevén őt, egész utazótársaságával másodszori próbát tőn, de akkor is ellentállásra talált. — Ugyanez a Moorcraft, ki illy jötevé-

leg folyt be Körösire, az angol követség útján kérdést tőn a' magyar hazához rá nézve, és az enyedi collegium azt felelte, hogy örömet a' maga gyermekének ismeri. Azon csudálkozom, hogy Körösi Tibetből küldött levelében nem emlékezik kapitány Gerard Sándorról és testvéréről Gerard Gyögyről, kik épen abban az időben a' Himalaya völgyeit és hegyeit utazták. Az „Ausland” című folyóiratban, mellyben Gerard testvérek utazása közölteték, egyik Gerard ama' szép szavakat mondá Körösiről: „egy a' legmerészebb philologok közül, kiket valaha ismertem.”

Itt megjegyzéseméltó, hogy kapitány Gerard Sándornak — ki a' Himalaya völgyeiben Setlej folyam forrásához utazott — utazásában sok magyar értelmű szó fordulnak elő. — Így p. o. egy hegyi szoros (passus) bujkálgat, az ugyanott termő erdei rózsza talsár. De leginkább tetszett föl nekem Gerard utazásában, hogy a' Tidung folyam forrásához jutván, egy Hun nevű tatár falucskát említ, és hogy Zámsiri (Zám sirja) fölött egy szinte 19 ezer láb magasságu bércz eleitől-fogva határ volt a' lassai nagy láma birtoka és a' kun avarok között, kik már a' chinai birodalomhoz tartoznak. Tudom én, hogy egy-két szó és még több is, nem tudomány: de ez mégis mutatja, hogy Körösi jó helyen kereskedett, és ha szerencsés lehetett volna, az ethnographiának egy igen nevezetes lapját világosította volna fel. (Lásd Gerard Account of a survey in the Himmelalaya. British Chronicle 1827. p. 222.)

Ugy látszik hogy Körösi mindössze 8 évet töltött Tibetben, melly idő alatt a' tibeti grammaticát és szótárt készítette. A' legelső munka europai embertől a' maga nemében. Miután két ízben is ok nélkül próbált Kis-Bukhariába bemenni, Moorcrafttal együtt hazafelé indult szabad Tatárországon keresztül. Én 1829-ben olvastam az Auslandból, hogy ezek a' vad népek Moorcraftot megtámadták, és mivel nem akarta magát megadni, tizenhatod magával megölték, és csupán két idegen menekedhetett meg a' gyilkosok kezéből. Tudván már azelőtt Körösinek Moorcrafttali egybeköttetését, a' ref. egyházi főtanács akkori derék elnökénél kormányzségi tanácsos Katona Zsigmond urnál esdeklettem, hogy a' kormány útján Körösi Sándor sorsáról tudakoztassék, ki is igen szívesen ajánlotta segédemet, és általam az enyedi professoroknak azt izente, hogy tegyenek ez iránt irásban indítványt az egyházi főtanácshoz. Az izenetet teljesítettem is, de csakhamar hirlapokból köztudomásra jöven, hogy a' Moorcraft szerencsétlenségéből megszabadult két idegen Calcuttában van, és hogy azok egyike Körösi, a' tudakozás szükségtelen lett. Calcuttában Körösit, mivel még Tibetben laktában jó hire terjedett volt az angolok között, nagy szíveséggel fogadták, sőt mivel egész Calcuttában nem volt a' tibeti nyelvre nyomtató, csupán érette betűöntő mintákat metszettettek, és a' tibeti alphabet elkészülvén, mind a' grammatica, mind a' szótár igen pompásan kinyomatott. Ezután lett Körösi az ázsiai társaság tagja s egyszersmind a' calcuttai muzeum őrje. — Innen küldött ő haza 450 darab aranyat, kegyes alapítványokra, és e' mellett munkájából sok példányokat különféle könyvtárakba.

Calcuttában töltött idejét, gondolom, az ázsiai régiségek tanulására és a sanscrit és tibeti nyelvek tökéletesítésére használta, sőt talán utolsó tibeti útjának is az volt főcélja, hogy Lassából az ottani pompás könyvtárban levő valamely becses munkának fordításával térjen haza.

Itt már önkényt támad azon kérdés: miért nem érthette el Körösi föltett czéjját? És valljon nem azért e, mert nem jó helyen kereskedett? Az elsőre könnyű a felelet: mert Chinába az idegent nem bocsátják be, és ha Szibéria felől próbált volna behatni, akkor is csak ennyi lett volna az eredmény. Mi a másodikat illeti: arra nézve bizton merem mondani, hogy Körösi igenis jó helyen járt, mert ha Bukharián átvergődhetett volna, mindjárt Gobi (Tymkowski szerint Görbe) pusztának legnyugatibb részét éri, u.m. a Lap nevezetű oazist vagy homokszízet és hasonló nevű tavat, hol a hunok az utolsó ütközetet (72. Kr. u.) elvesztvén, egy részök régi hazájából kivándorolt. Itt laknak ma is a sárga mongolok, kik sátraik sárga színéről az idegenektől Sára mongoloknak neveztetnek, mely szó már magában magyar eredetre mutat. Főlebb kelet felé, a Kálka vize mellett laknak a kálkás mongolok, kikről Tymkowski világosan mondja utazásában, hogy a régi hunok igaz maradékai.

A magyarok bölcsőjének fölkeresését nem csak a tudományos újságkivánság kielégítése, hanem az emberiség történetének nagy érdeke is kívánja; mert a chinai kőfalaktól indult ki az ok, mely — a mennyire csak a historia emlékezik — a legnagyobb változást szülte a világ évtápláiban, t. i. a népek nagy vándorlása. Innen jött ki a római birodalom halálának oka és amaz eredmény, miszerint az ama birodalomban központosult értelmi és érzelmi kincseknek ázsiai vad népek lettek örökösei, és nemcsak az európai emberiség, hanem úgy szólva az egész idő új alakot váltott. Egyes embernek ez igen nehéz földadat. Néhány művelt ifjabból alakult és felsőbb hatalomtól pártfogolt társaság — remélem — haszonnal tehetne ily lépést, vagy a pekingi missio változása alkalmával, mivel az ut épen a kálkás mongolokon megy keresztül, ha egyet a kísérők közé fölvennének, az is nagy szolgálatot tehetne. — Legbizonyosabb mód pedig a kormány útján magától a pekingi missiotól tudakozni, melynek tagjai jól értik a chinai nyelvet, és ismeretesek a pekingi tudósokkal. — Hogy egyes ember fogjon egy ilyen utnak, nem merném javalni, mert akármely uton próbáljon is, azonkívül, hogy czélt bajosan érne, magát még sok veszedelemnek is tenné ki, s így a tudomány természetesen nem nyerhetne.

Még egyszer egybefoglalom azon időpontot, melyben Körösi szemeim elől a Maros kies terén eltűnik, a jelenkorral, midőn az ő sirját a Himalaya tövében nemzetem közrészvételével fedezve látom, és áldást mondok szeretett tanítványom távolban nyugvó porára és örökké maradandó szent emlékezetére!

Utoljára pedig, midőn meggondolom, hogy a nemes angol nemzet eleitől fogva kormányunk és uralkodóink leghívebb szövetségesei közé tartozott, és azoknak jobbjaira is kiterjeszté figyelmét, — midőn látom, hogy Körösit elhagyatott rideg állapotában olly szívesen pártfogolta, és ő vele mi nemeslelkűleg bánt, nem hallgathatom el a hála szent szavát, Körösi képében, mivel ő már többé nincs,

önkényt siet szivemből egy érzékeny köszönet a Duna és Themse partjaihoz. Adjon isten mind a két birodalom fejeinek királyi örömeiket! Virágoztassa isten a nemeslelkű angol nemzetet! Dicsőség és a jóknak áldása kísérje az angol vitorlát mindenütt a föld két sarka között! Csekély ugyan ez az én szóm, mint szegény egyes emberé: de remélem, hogy sok jó kebelben viszhangra talál, és azzal erősebb lesz. — Hegedüs Sámuel, helvetiai hitvallásu pap Szászvároson.

MEMOIRS
OF THE
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
VOL. IV, No. 3.

SANSKRIT-TIBETAN-ENGLISH VOCABULARY

BHASKAR BHATTACHARYA AND OTHERS

MAHARAJA RAJA

BY
ALEXANDER CONNELL, D.D.

EDITED BY
BURGA CHAKRA CHATTERJEE

PART III

PRINTED AT THE HASTING MISSION PRESS
PUBLISHED BY THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1 PARK STREET,
CALCUTTA
1944

Toldy Ferenc:
GYÁSZBESZÉD KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR FELETT
 Tartatott az akademiában, július 25. MDCCCXLII.

Tekintetes Társaság! Az ázsiai lapok gyászos hírt hoznak a tudománynak, gyászosat nemzetünknek, gyászosat ez akademiának: Körösi Csoma Sándor halálát. Gyászosat a tudománynak, mert ő volt az, kinek csüggedhetetlen fáradtsága s beható buvár elméje előtt lehulltak az addig csak nevéről ismeretes tibet nyelv és irodalom zárai, s a nyelvvizsgáló philosophus és történetész előtt új tartománya nyildoklott az emberi szellem birodalmának: s ime, az egy kalaúz abban, mielőtt hivatását befejezhette, fél úton összeroskadtt. Gyászosat nemzetünknek, mert Körösi egyike volt azon felette keveseknek, azon egy párnak, kiknek munkássága, fogadatai és híre e keskeny hon határain áttörve, az egész mívelt világot bejárta, s kinek neve nem volt kisebb a Szajna mint a Gangesz partjain, nem a Themse s a Spree mellett, mint a Himalája völgyeiben: s az ő dicsősége itt is ott is a magyar név dicsőségét hordta magával. Gyászosat végre az akademiára nézve is, mely nem csak alapítói s tagjai sorában látta fényleni nevét, hanem reményteljes pillantattal tekintett a jövőndőbe, mely őt talán vissza volt hozandó, hogy hosszas fáradalmi legérettebb gyümölcseit egykor Magyarországból – s tudom, nem csal bizodalom – egyenesen e nemzeti akademia kezeiből vegye a világ.

Mind ezek elmúltak. Körösi, nem honi földben, egy távol égőv alatt, örök álmát aluszsza.

Örömet vezetném Körösi Sándor ifjúságát, ifjúsága hangyai munkáit, álmait és feltételeit, tapasztalásait és vizsgálatinak eredményeit eleven teljes képben az akademia elébe, ha mind adatokban, mind tehetségben nem fogyatkoznám. Azt azonban kötelességemnek tartom, hogy amit maga és mások által róla itt-ott feljegyezve találok, e gyászünnepi órában elmondjam, s ekép emlékeztetést ha nem érdemei, legalább csekély erőm szerint megtiszteljem.

Társunk a haza keleti szélein, háromszéki Körös helységében született. Tudományos neveltetését Enyeden vette, s Göttingában fejezte be. Ifjúsága szép álmai nemzetünk ázsiai bölcsője körül röpdöztek: ezt felkeresni, ezt mutatni be egykor honosainak volt szint oly bátor mint büszke feltétele, midőn kis hazáját először oda hagyva, Németország akkor első egyetemébe intézte gyalog vándorlását. Nyelv- és történettudomány volt a két forrás, melyhez nappal és éjjel járulgatott két éven keresztül: így érlelvén meg magában – nem a szándékot, mely rég ingatlanul áll, hanem – a képességet, Ázsiát foganattal bejárni. Haza jött, kimondotta a merész szót, s nem viszhang nélkül: mit azon kornak, mely még oly közel áll hozzánk, s észére, irányra még is már oly távol, dicsőségére hozok fel, s mely előre néző bölcsesség miatt még nem szokott vala el a múltba is szerető pillantatokat vetni. Az ismeretlen, nevetlen, szegény székely deák itt is, ott is

segedelmet nyert, nem tetemeset, nem elégséget, de annyit még is, hogy mind módot láta bucsújárását megkezdeni, mind kedvet érte kebelében, élte feladását, habár maholnap saját erejére szorulna is, megoldani. S jött az 1819-dik év novembere, s az alsó Duna déli partján, Ruscsuk felett, egy nyomorult ki sajka, a múlt és jövőből szőtt egész tündérvilágot kebelében hordó Körösit szállítja ki. Siető léptei Bolgár- és Románországon keresztül eleinte Konstantinápoly felé vezetik, de az ott kitört dőghalál az Archipelagus felé fordítja útját, Enosnál hajóra ül, bucsút, s mit akkor nem tudta, vég bucsút int az európai szárazföldnek, s majd Alexandriában az ó világ partjára száll; innen Syriába hajón, Aleppóba gyalog folytatja útját, majd karavánokhoz csatlakozva Bagdadig, innen azon év vége felé, már némely angol tisztviselők segedelmével, Perzsia fő városába. Itten és már most mondott le, úgy látszik nekem, Körösi utazása fő céljáról: eleink régi székei kereséséről; okai, bár át nem láthatjuk, fontosak lehettek. Nem külső akadályok tartóztaták; mindennemű bajok, fáradalmak és nélkülözésekhez szoktatott teste és lelke megvetette ezeket, s egész pályája, bölcséjétől sirjáig, akkor is midőn nyájasban mosolygott felé a szerencse, törhetetlen lélek, edzett test tanubizonyossága; nem veszedelmek: további vándorlásai sem voltak bátorságosbak; nem állhatatlanság: egész élte ritka példája a kitűrésnek; nem tárgya iránt elhűlt szeretet: ő a leghőbb és leghívebb hazafiúi szívet vitte magával a sírba; sem végre csalódott várakozások, változott tudományos nézetek: ezeket kötelessége volt volna velünk tudatni, s ő azokat hazájával tudatta volna. S mégis Teheránban tartózkodása óta semmi nyoma többé a régi szándéknak. Tudtomra e tárgyról csak két helyt nyilatkozott: levelében, melyet Calcuttából, 1835-ben intézett az akademiához, melyhez vissza kell még térnem, és tibet szótára előszavában. Amabban mondja ugyan, hogy a magyarok régi lakhelyeiről *nem írhatott még* semmit, de miért, nem érdekli; előszava szerint úgy hitte, hogy tibet stúdiumaiból világot fog hinthetni a magyar nyelv eredetére is. Én a titok fátyolát fel nem lebbenthetem; elég az, hogy társunk megindul Perzsia fővárosából 1821-nek tavaszával, s nem nyugotnak a Tigris mellékei, nem nyugotéjszoknak a Kaspi tenger szorosai, nem Terek és Kúma vizei felé, sem éjszoknak az Ural, sem éjszakeletnek a túr tartományok felé: hanem első lépésével Afghanistannak fordul, s azon bátor eltökéléssel, hogy Közép-Ázsia szívébe az európaiak által soha meg nem kísértett úton hasson be. Khorazán sivatagjain keresztül Kabulba, onnan Lahórba, s az Induson és Kasmir bájoló völgyén, majd a Himalája havasain által, gyalog Lehbe ért, Ladaknak, a már akkor Chinától függött nyugot-tibeti királyságnak fő városába jún. 9-kén 1822-ben. Ezen túl Körösi a mivel világ előtt mindaddig kevésbé ismert tibet nyelv, literatúra s történetek tanulásának élt, s oly kizáró állhatatossággal, hogy okunk van hinni, miképen a magyar történeti tervet még Perzsiában váltotta fel ez új, melynek a mi társunk híret s egész dicsőségét köszöni. A hála kötelessége parancsolja, hogy Moorcroft angol utazó emlékezetének áldva áldozzam, mint aki mind pénzzel és tanácssal, mind a tibet kormánynak ajánlás által vetette meg alapját társunk maradhatásának. E perc óta Körösi úgy szólván azonította magát a tibet éggel és lakóival; s ezek-

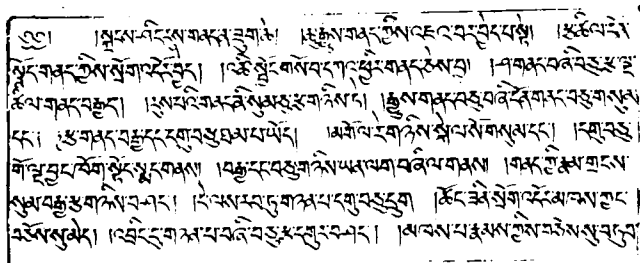
nek nyelvét, erkölceit, életmódját s öltözetét felvévén, csakhamar megnyerte ez elszigetelt nép bizodalját; s itt újra, és ismét hálás kebellet kell azon távol égne egy fiát, Bandé-Sangs-Rgyas Phun-Ishogs nevű zangskári lámát emlétem, kinek védelme és utasítása mellett hazánkfia szerencsésen haladt tanulmányában. Öt év után, melyeket ama rideg felföldön töltött, 1827-ben, t. i., átkelt a Himalája hó és jég-fedte hegyein, s a vadúl szép Spiti völgy számos klastromai egyikében Kánámban letelepedvén, rideg elvonultságban, s a vidék emberbaráti lakói segedelmével folytatta tibet munkálkodásait. Roppant fáradalommal kutatta össze a tibet irodalmát, s annak encyclopaediáját, mely több mint háromszáz kötetben ama nevezetes nép történeteit, philosophiáját s egész vallásrendszerét foglalja össze, áttanulta és kivonta. Az alatt Körösi híre behatott Keletindióba, s ott a legőszintébb tisztelet tárgya lett; áthatott Angliába is, holi a királyi ázsiai társaság ülésében április 3-kán 1830-ban azon váratlan szerencsém jutott, az elnök felszólítására ama köz beclésről tanuságot tennem, mely már akkor ragaszkodott Körösi nevéhez hazánkban, s Körösinek azon nagy tekintetű testület tagjává választását némi kis részben szinte előmozdította. Csak évvel is utóbb ily gyenge ajánló szóatra szüksége többé nem volt volna. Mert elhagyván Tibet magányait 1831-ben, munkái kiadása s egyszersmind a sanskrit nyelv tanulása végett Calcuttában jelent meg, hol köz bizodalját nyeré meg a tudósoknak, s a bengal ázsiai társaság által könyvtára gondjaival tiszteltetett meg. Végre megjelent ugyanott tibet-angol szótára, és nyelvtana, pompás kiadásban, s ezek terjeszték el társunk híret mindenütt, hol a keleti nyelvek tanulnatnak és becsültetnek. Mind kettőnek előszavaiból hálával értjük, hogy nem csak magányosok, de a britt-indiai kormány is, mint tibeti tartózkodása éveiben, folyvást érezteték vele nagylelkűségöket.

S megérkezett Keletindióba 1834-ben a magyar akademia Évkönyveinek első kötete, meg az oklevél, mely szerint Körösi még 1833-ban e nemzeti intézet tagjai közé soroztatott. Ki ne emlékeznék közölünk levelére, melyben ugyanezen intézet keletkezésén gerjedt hazafi örömet fejezi ki! S látván történeteinkből, hogy a haza még nem vevé oltalmába első tudós társaságát, hogy mind eddig magányosok adakozásából gyűlt az erő, melylyel a cél kivivandó: megragadá a kínálkozó alkalmat, s visszateve kétszáz aranyat a haza oltárára, e társaság tőkéi közé, mert, úgy mond: „amely tiszteletnek tartottam a magyar nagylelkűség által nekem ajánlt pénzsegedelmet, épen oly keserves fájdalmat érek azon, hogy még eddig semmit nem irhattam a magyarok régi nyomairól Ázsiában. Örülök ugyan, hogy ily hosszú távollét után, az európai tudományosságra nézve valamicskét tehettem, de fájdalom felettébb, hogy különösen hazánk részére még nem lendíthettem semmit. Hogy tehát reménységteket meg ne látszassam csálni, jónak találtam kétszáz aranyat visszaküldenem, mely a magyar tudós társaság által jobbra fordíthatatik mint általam, minekutána több sanskrit könyvek szerzését szükségesnek nem tartok. A többi pénzt megtartom, s ha mit e három esztendő alatt tehetek, a tisztelt társasággal háladatos lélekkel közlendem.”

E levelét követte munkáinak számos példánya a magyar és erdélyi könyvtárak számára — de ez volt egyszersmind utolsó közlése is. Azonban neve azóta gyakran nevezteték a tudós világtól, a bengal és londoni ázsiai társaságok folyóirataiban folyvást nagy becsű dolgozásai állottak, mind a tibet nyelv, történetek és vallást érdeklők; s lemondva a honába visszatérésről, ez év elején újra Tibet felé indult tanulmányai folytatására. De Lassa felé mentében amaz égaljnak saját veszedelmes láza kapá meg, mely Dardzsilingben marasztotta, hogy öt nap múlva, úgymint ápril 11-kén, nagy díszű pályáját, férfi kora legszebb erejében, idő előtt ő is befejezze.

Körösi nagyszerű jellem volt. Nagy ideájának élve, minden érdekeit ennek áldozta fel, ennek rendelte alá; semmi nélkülözés nem volt neki keserű, semmi fáradtság nem nagy, hogy teljesíthesse, mit élte feladásaúl tűzött ki. Ő a tudományok országában világpolgár volt; de soha sem feledve hogy magyar, s a dicsőséget, melyet oly méltán kiérdemlett, velünk meg kívánta osztani. Kevés hetek előtt megnyílt a francia egyetemen első tanszéke a tibet irodalomnak; s ennek első tanítója Európában, e szókkal lépett hallgatói elébe: Urak, amit tanultam, magyartól tanultam, s amit tanítandók, azt magyartól tudandjuk mindnyájan.

Áldás Körösinek hamvaira.

Kemény Zsigmond: NECROLOG

Körösi Csoma Sándor, egyike azon kevés számu honfiaknak, kik ösmeretessé vált nevök által a külföldnek a magyart néha eszébe juttatták, mint mult számunkban írók meghalálozott. Sokkal gyérebbek sorainkban a jeles férfiak és méltányosabb e nemzet választottjai iránt, mintsem kétkedhessünk abban, hogy világhírü utazónknak rövid időn hü életírását fogjuk birni: kívántuk addig is azonban néhány általános vonással olvasóinknál megújítani hamvadó polgártársunk emlékét. Ő életet Székelhonban, első művelést a nagy-enyedi tanodában nyert. A göttingai egyetemen két évet töltött, főbb studiumát nyelvek- és történeaszetre fordítva. A nemzeteknek, úgy szölván, életszükségök, hogy keresenek magukban olly pontot fel, honnan hirszemjuk kielégítést nyerjen. Ha ezt nem nyújthat a jelen, megadja a mult: a történeaszet midőn teheti, különben a hagyományok és mondák. Mikor Körösink életpályát választja, akkor a magyar sajtáságos szeszélylyel, nem a gyakorlati élet mezején, vagy kronikai lapjain, nem végre magukban a honalapítókban, hanem azon ázsiai ösökben, kirköl egyébaránt semmit sem tudott, keresé büszkeségét. Ha tehát Körösink 1818ban eredetünk kifürkészésére szánta magát, noha mulatag, de valósággal létező kor-kiváratnak hódolt. Ezt szükség vala megjegyezni, hogy pályáját illő szempontból fogjuk fel.

Némethonból megtérve, Bukaresten keresztül Konstantinápolyba ment, s onnan Ázsiába átszálván, a Kaukazok hegysora felé folytatta útját. De szerencsétlenségére tudós vizsgálódásai ezen színhelyét orosz és perzsa táborozások háborgatták. Távoznia kelle onnan, hol élete minden órában koczkáztaték. Ő nem kevés hányatás után Teheranba nyugodt meg, Willock angol követ pártfogása alatt. Sajnálánunk kell, hogy itt — mint látszik — tulajdonképeni célja elérésének további megkisértésével felhagyott, mert csak hamar Calcuttába vándorolt és ott megtelepedett. Minden figyelmét ezentul a tibeti irodalom igénylé. Takaré-kossága és az „ázsiai társaság” segedelmezése által az élelgondoktól menekülve vasszorgalommal két munkát készített. Az egyiknek czime: „a tibeti nyelv grammatikája” angolul; a másiké: tibeti angol szótár körüli próbálat. Calcuttából 1835ben jul. 18kán levelet intézett a n. enyedi tanoda közoktatóijhoz, melyben 450 aranyat küldött részint nevelési célokra, részint rokonai gyámolítására. Ezen iratot következő magyarra fordított sorok teszik nevezetessé: „Sokat láttam — így szöl Körösink — hallottam és tanultam, de keveset célunkra szolgálót. — Mi hiszszük, hogy tibeti nyelvre sok hasznos sancrit munkák vannak lefordítva; nem kétkedünk, miként az, ki a buddhistai nagybecsü iratok szellemével megismerteti a tudós világot, bokros érdemeket szerez magának, sőt még arról is meg vagyunk győződve, hogy ki a tudományok bár minő ágát vitte előbb-

re, nagyszerű hivatást töltött be: de még is fájlaljuk Körösink sorsa azon fordulatát, mely neki csak melleleg engedé a' kitűzött célra törekvést. Mű midőn e' nyilatkozatot tettük, nem akarunk hasonlítani azon scott felföldihez, ki a' hives őszi napok alatt kopott és szakadozó köpenyegében rendszerint didergett, s csak akkor érze meleget terjengeni testében, ha elődeire gondolt, kik Holyroodban hermelinnel prémzett palástot viseltek. Mi a' magyarok eredete körüli nyomozást főleg azért tartók nevezetesnek, mert általa a' történet roppant következményü és kevésé ösmert tárgyáról, az ázsiai népek vándorlásáról remélettünk sokoldalú fölvilágosítást.

K. Zs.

Eötvös József:
EMLEKBESZÉD
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR LEVELEZŐTAG FELETT
 (Elmondá az Akadémia XII. köz ülésében, oct.8.1843.)

Szép, dicső egy látvány olly férfiú képe, ki anyagi önösségtől szabadon, egy magas czélnak áldozá életét, legyen az haza, legyen becsület, legyen vallásos meggyőződés, miért vérét ontá; lelkünk emelkedik a bátor emlékénel, ki azon számtalan lánczokat s gyöngéd kötelékeket, mellyekkel az élet sziveinket magához fonja, erős kezekkel szét bír szakítani, s lelkét istenére, nevét a jövőre bizva, a halállal szembe szállt, hogy példáján zsarnok s elnyomott tanulják: miként valami van e világban, mit lánczokba verni nem lehet: a bátor, erős meggyőződéstől áthatott férfi kebel.

De van valami e világban, mi a mint ennél nehezebb, úgy szebb s fenségesebb is: azon tántoríthatlan állhatatosság ez, azon rendíthetlen kitűrés, mellyel a férfiú áthatva magas gondolatától ez egy kivitelének szenteli egész életét, s ha a sokaság, melly csak az iránt, mi zajjal történik, viseltetik érdekel, egyedül a sikernek nyújtja koszorúit; ha csak a bajnoknak, ki valamelly ügynek végre diadalát vivá ki; csak a gondolkozónak, ki valamelly igazságot már kimondott, tartja föl tiszteletét: méltó, hogy mi, kiknek a tudomány tiszta szolgálata jutott feladatúl e hazában, meg ne feledkezzünk a fáradhatlan munkásról, ki célját, épen mert az ember erejénél magasabb vala, el nem érheté ugyan; ki az igazságot, mellyet keresé, föl nem találhatá egészen, — de ki életének egész erejét egy célra irányozva, dicső példája azon férfiúi állhatatosságnak, s kitűrésnek, mellynek a tudomány minden haladását köszönheti, s melly abban, kiben azt találjuk, több lelki erőnek s erősebb meggyőződésnek tanúsága, mint bármilly fényes siker.

Illy férfiú vala Körösi Csoma Sándorunk — méltó, ha valaki, hogy neve tisztelettel említettessék, hogy emléke példaként föllálltassék a serdülő ivadéknak, mellyen tanulja: mikint férfiúi kitűrés a látszólag legreménytelenebb pályán is mindig magasra vezet.

Körösinek hazája Erdély. — Ha az országok politikai elosztását, ha földleirási kézikönyvet tekintünk, ő nem hontársunk, s fájdalommal költené lelkünket a gondolat, hogy nagy embereink sorából azon nevet, melly az újabb korban előttünk legtisztább fényben tündökölt, ki kellene törölnünk s egy más hazától irígyelnünk azt, kit magunkénak olly szívesen vallanánk: ha nem épen Körösi emléke volna legszebb, legdicsőbb bizonyosságunk, hogy azon elkülönzés, melly a két haza közt létezik, csak épen politikai viszonyainkban fekszik; hogy azon határokat, mellyeket Erdély s Magyarország közt a történetek kifejlődése vont, szívrünk nem ismeri; hogy míg iskoláinkban két testvér országról tanulunk, honszeretünk csak egy magyar nemzetet ismer.

Körösi' hazája Erdély; de midőn a' gyermekszív eldődei' emlékénel először földobogott, midőn az ifjú az ősök' ismeretlen honát keresve útnak indult: nem a' mi eldődeink' nyomdokát kereste-e akkor ő? Mi vala az, mi lelkét föltartá annyi sanyarúságok, mi őt csüggedni nem hagyá veszély 's szenvedések között? nem azon remény-e, hogy majdan évek után Ázsia' határain a' gobi pusztán, vagy ott, hol a' Himmalaya' csucai ég felé nyúlnak: egy népet fog találni, mely nyelvén, mely a' mi nyelvünkön szól; melyben vérét, a' mi vérünket ismerheti; melynek fiait kebléhez szorítva másfél ezerednyi távollét után ismét magyar magyar-ral ölelkezik! — 'S Körösi nem volna a' miénk? hazája nem volna a' mi hazánk? Azon népek, melyeket egy ezred összelánczolt, melyeknek dicsősége és szenvedései közösek, melyeket a' multban emlékei, a' jelenben szeretet, a' jövőben minden remény egybefon, örökre el lennének válva? Oh nem! Körösi' emléke biztos jel, hogy ez nem lehet így; azon férfiúnak nevénel, ki óriási honszeretetében nem jelent 's jövőt, hanem nemzetének egész multját átfogta lelkével, azon édes meggyőződés tölti lelkünket, hogy ama' határvonal, mely Erdélyt honunktól elválasztja, sziveinkben nem létezett soha, 's bátran mondhadjuk: Körösinek hazája Magyarország' azon része, melyet Erdélynek neveznek.

Csak igen kevés az, mit első éveiről tudunk; azon ritka egyediségek közé tartozik ő, kik inkább azon, hogy valami emlékezetre méltót tegyenek, mint hogy tetteiknek emléke föltartassék — iparkodnak; s ha kiveszem azt, hogy Egerpatakon, Sepsí székben székely katona szüléktől származott, 's első neveltetését az enyedi ref. collegiumban nyeré, nincs mit e' férfiú' első ifjúságáról mondhatnék. Kétségen kívül érdekes volna azon belső benyomásokat ismerni, melyek Körösi' gondolatainak ezen irányt adák; tudni a' körülményeket, melyeknek befolyása alatt már az ifjú olly erősen akarni tanult; érdekes, forrásaig követhetni azon életet, mely olly dicsően folyt, olly tisztán végződött előttünk; de az idő, melyben az erre szükséges adatok megszerezethetének, elmúlt, 's ha vannak is, kik Körösi' zsenge gyermekkorá óta ismerik, — ki az, ki midőn a' szegény székely fiú 1799-ben az enyedi collegiumba jött, 's kanyerét mint iskolai szolga keresvén, első tanulmányait végezé, annak szép jövőjét sejdítette, 's fejlődésére a' szükséges figyelmet fordította volna?

Hisz' ő nem tartozott azon szerencsések közé, kiknek egy család, százados érdem vagy szerencse által megkészíti magas alapját, hogy legkisebb érdemeik észrevétessenek, vagy hogy a' környékező fény előtt az oda állított egyediségnek még törpeségét is elfelejtsük. — Ő becsületes, de szegény szüléktől származott, egészen önerejére bízott ifjú vala, a' nép azon osztályához tartozó, mely a' legnagyobb erények' példáit adá a' világnak, honnan emberi nemünknek majdnem minden valóságos jóltevői származnak, de melynek nagy férfiai — hogy a' romainak Metellus' híréből használt hasonlatosságával éljek — mint a' fa, észrevétlenül nőnek évek' leforgása alatt. — Minden mit Körösi' gyermek éveiről Hegedüs Sámuel úr' egyszerű, de ép ez által olly szívhez szóló necrologjából tudunk, abban áll: hogy Körösi már ezen korában szorgalom 's jó magaviselete miatt nevelői 's iskolatársai által kedvelt gyermek vala, kitünőbb nemes érzemény mint nagy szen-

vedélyek, tudományos iparkodásaiban mutatott állhatatos szorgalom, mint kitűnő elméleti tehetségek által.

Egykori hivattatása még titok vala a világ s önmaga előtt, s habár kelet felé tekintve, honnan a nap emelkedik, s mint hallá, ősei jöttek, a gyermekkebel ki-mondhatlan vágygyal telt is el, s habár eldőneinek tetteiről hallva — melyeknek emléke a székelly nemzet között elevebben fenmaradt — szíve hatalmasabban dobogott, s néha egy titkos sejdítés, mely őt nehéz jövőjére inté, a gyermeket rövid gondokba meríté: vágyainak nem vala biztos tárgya, sejdítéseinek hiányzott iránya még, s körának játékai vagy kis foglalatosságai, miknek hív teljesítése már a gyermeket jellemzé, hamar szétoszlatak a gyöngye felleget, mely szelid derűtségű arcját egy pillanatra elkomorítá.

De a boldog gyermekkor nem tarthat soká annál, kinek nagy feladás jutott; a szív, mely egykor magas czélókért fog dobogni, nem maradhat soká nyugodtan, s az ösvény, melyet követni hivattatása, már jókor elválk a mindennapi élet tág útjaitól, ott hol azok könnyűek s virágozók még. Így Körösink is még félgyermekkorában érzé hivatását. Csakugyan Herepei Ádám a történet-tudományokban adott jeles oktatásának, mely akkor az enyedi ifjúságot e tudományra lelkesité, kell-e tulajdonítani az ifjú kora ébredését — mint azt idősb barátja Hegedüs hiszi — véletlen esetnek, vagy egy szónak talán, mely akkor látszólag következés nélkül hangzott el, de mely a gyermek szívébe termékeny magként esve erős gyökereket vert: ki tudhatná ezt? — A gyenge szálat, melyekből a végzet éltünk változhatlan fonalát szövö, nem ismeri senki: elég tudnunk, hogy az óriási terv már tizenhatsz éves korában támadott Körösink szívében, s hogy a lelkesült ifjú már akkor két iskolatársával ígéretet tön keresztülutazva Ázsiát, felkeresni egykor népünk elhagyott maradványait.

Kik Körösit élte ezen korában ismerék, még most is szeretettel emlékeznek a szelid ifjura, ki részt véve minden nemes érzelmeikben, meleg barátsággal ragaszkodva társaihoz, állt ott közöttök. — Magas terveit, melyekről később annyiaval kevesebbet szólt, mennyivel erősebb föltétellé váltak kebelében, csak kevesen ismerék. Mint a folyó annál nyugodtabb felszinnel fut célja felé, minél mélyebbre ásta ágyát: úgy arcának szelid kifejezése alatt nem kereste senki a nagyszerű gondolatot, mellyel lelke mélyében küzdött; s mert kevesen tudják, hogy az, mi valóban nagy, mindig egyszerű is, hogy magas föltételek kivitelére jobb előkészület nincs mint egészen betölteni azon kört, hová végzetünk által állítatánk, — még azok is, kik Körösit terveit előbbi időkből ismerék, midőn őt olly nyugodtan, olly hiven teljesítve hivatalának mindennapi kötelességeit, látták: csak inkább nagyszerű gondolatnak, mint olly valaminek vevék e terveket, miknek később teljesülniök kelle. 1815-től fogva azonban, midőn Körösit a göttingai egyetembe lépett, s tudva hogy szándoka kivihetésére mindenek előtt a keleti nyelvek ismerete szükséges, magát egész szorgalmával Eichhorn vezérlete alatt e nyelvek tanulására veté — föltétele valamint szívében megerősödött, úgy azok előtt, kik őt közelebből ismerék, tovább titokban nem maradhatta.

Azon rövid időszak, melyet a göttingai egyetemen töltött — mindössze harmadfél év — a híres tanítójának tanácsai üdvös és állandó befolyást gyakoroltak Körösi egész életére; nemcsak mert a keleti nyelvek ismerete nélkül föltételei soha sem valósulhattak volna, de főképp mert Eichhorntól hallva, miként a középkori arab írókban a magyarok ázsiai történeteik és vándorlásaikról sok található — már akkor elhatározta magában, hogy mielőtt nehéz feladásához hozzá fogna, Konstantinápolyban minden arab írókat átkutatva, könyveikben kerecsendi útmutatóit, — és csak ebben fekszik annak magyarázata, miért indult ki utasunk kelet-dél felé, és nem inkább észak-nyugatnak, azon úton, mellyen történetíróink szerint apáink jöttek, és mellyen, úgy látszik, könnyebben akadhatnak nyomdokaikra? Hogy Körösi mind azon okokat, mellyek útjának kelet-észak felé való folytatását tanácsolák, szintolly jól ismeré mint bárki más, sőt hogy konstantinápolyi útját csak előkészületnek tekintve, éppen ezen irány követése fekvék szándékában: világos nemcsak azokból, miket Hegedüs, kivel ő 1819-ben már határozattá vált föltételét közlé, necrologjában akkori terveiről mond, hanem világos még inkább abból, hogy dicső utazónk, tudva mikép ezen irányban útja nagy szláv tartományokon vezetendi át — honlétének végső évében, egészen a szláv nyelvek tanulására adta magát, és véget 1819-ben tavasz kezdetétől őszig hét vagy nyolcz hónapot töltött Zágrábban.

Ezen útjában dicső társunkat Kenderesy Mihály kormányiszéki tanácsnok segíté, ki neki nemcsak ez alkalommal száz forintot ajándékozott, hanem egyszersmind, míg útja tart, évenkénti száz ft segedelem adására kötelezé magát; — és bár milly csekélynek látszassék az magában, mi csak Körösink takarékosága által válhattott fontossá: a haza köszönetét érdemli azon férfiú, ki társunknak nehéz pályáján első nyújtá segéd kezét: ki az ifjút akkor midőn nagyszerű föltételei csak ábrándoknak tartattak, midőn neve e hazában ismeretlen vala és pártolása senkinek dicsőséget nem szerezheté, el nem hagyá küzdései közt; ki a dicső vándornak első üdvözlé szándékát, első gerjeszté benne azon meggyőződést, melly a gyöngébbnek feltartására szükséges, de a szilárd és elhatározott kebelnek is vajmi jól esik azon meggyőződés, hogy valaki van, ki szándékaink józanságát és kivihetőségét átlátja, és ha czélunkat el nem értük is, azon részvételt fogja hallani bukásunkat, mellyel az emberek dicső csatában elveszett bajnok sirját áztatják, és mellyet senki inkább nem érdemel, mint az, kit nemes törekvések között, mielőtt sikerét élvezheté, ért el nehéz végzete.

Zágrábból tél kezdetén yalog — mint az utolsó időkben gyakorlat végett utazni szokott — szülőföldjére visszatérve az egész telet majd Enyeden, majd Szászvároson és Kolosvárral tölté barátjai közt, még egyszer — utolszor élve néhány hónapig azon hazában, mellynek emlékdús térei fölött a gyermek keble hónapok lángoló szeretetében dobogott, mellynek magas csúcsai hótakart méltóságukban a székelv szívében annyi kedves emlékeket ébresztének. — Mind azon részvét és érdek azonban, mellyet személye hónapban gerjeszté, jóakaróinak tanácsa, és barátjainak kérései lelkének szándékát nem változtathaták meg, és bármi jól ismerheté is azon nyugott boldogságot, mellyet elvonva a világ zajától a

tudományok' művelésében 's egy családi kör' csendes tűzhelye körül élvezhetünk, bár mi tisztán ítélé is a' már harmincz évet túl élt férfiú – ki több mint tíz évi tudományos előkészületek után, az ábrándozó gyermek' optimismusán rég túl vala – mind azon veszélyekről 's nehézségekről, melyek őt céljának kivitelénél várak: erős szívét semmi nem tántoríthatá meg föltételében, melyhez őt nem önösség, vagy hiuság hanem lelkének benső érzete vezette, melyet élte' földadatának gondolt, 's melly után fáradva önmagáról rég megtanult feledkezni.

1820-ban tavasz' kezdetén még egyszer elment Enyedre, – e' helyen, hol ifjúságának nagy részét tölté, az időben egykori tanítója Hegedüs Sámuel lakott, 's ő bucsút jöve venni élte'nek egyik legjobb barátjától. – Könnyen öltözve kis pálczával kezében mintha épen csak ki a' mezőre készülné, lépett barátja' szobájába az utazó, 's elmondá: hogy holnap indulni fog. – Körösi nyugott vala, arczán azon derűtség mutatkozott, melyet csak magával tisztába jött kebel élvezhet, 's melyet céljához közelítve érezni csak erős kebelnek adatott – nyájas beszélgetések közt folyt le a' nap – az utolsó, melyet a' barátok e' földön együtt tölthetének. – Jövő reggel a' vándor utnak indult; barátja, ki őt a' mezőre kíséré, a' Maros partjáig követte szemeivel a' távozót. – Körösi megkezdé nehéz pályáját, 's a' haza nem látta hű gyermekét többé.

Ne várja tőlem a' tisztelt gyülekezet, hogy Körösi' Ázsiában tett útjának részleteibe, hogy tudományos működése' 's érdemei' megítélésébe ereszkedjem; arra hiányoznak adataim, erre nem érzek magamban képességet. Csak rövid vázlatát fogom adni dicső hontársunk' életének, melynek eredményeit érdemök szerint méltányolni egyedül azok képesek, kik vele a' tudományok' ugyan azon mezéjén fáradoznak, de melynek emléke – mint a' bér cz ha magasságát nem ismerjük is, bámulással tölti lelkünket.

Egy levélből, melyet Körösi Teheránból dec. 21. 1820. az enyedi collegium' patronusaihoz irt, tudjuk, hogy megváltoztatva előbbi utazási tervét, a' Balkanon keresztül Syrián áthaladva, utazása' első évét Persiában végzé.

Érdekes e' levél, mert a' férfiú' jellemét festve tisztán kimondja azon célt, melly után kiindult. „Én hogy mind tulajdon vágyódásomnak eleget tegyek – így szól Körösi – mind pedig nemzetemhez való háladatosságomat 's szeretetemet megmutassam, számba nem vévén a' fáradságot, távolságot 's megtörténhető veszedelmet, azon fátklánál fogva, melyet Németországban gyűjtottam meg – elindultam nemzetem' eredete' fölkeresésére; az ég megáldá lépéseimet 's ha valami nagy szerencsétlenség nem ér, rövid idő alatt megbizonyíthatom, hogy nem helytelen fundamentumon épült az én meggyőződésem!!” Utjának részleteiről e' levélben nem foglaltatik semmi – hihetőkép mert még közelnek véve célját, egy év' leforgása után a' mint írta „mindazoknak, valakik nemzetünket becsülik, a' legszélesb kiterjedésben örvendetes relatiót tenni reménylt.”

Teheránból, hol Körösi az ott lakó angoloktól 's főkép a' nagy érdemű Willok'tól mindenkép segítve egy ideig tartózkodott, a' fáradhatlan utas nem is várva meg a' segedelmet, melyet hazájából kért, 's melly neki az angol követség' utján küldetett, Tibet felé indult, hova őt némelly tibeti szavak' magyar hangzása 's

gondolá, nyelvünkkel rokonsága hívá; de hol azon egy levélből, melyet ottani tartózkodása alatt hazájába irt, csak ismét azt tudjuk meg, hogy a tibeti nyelv tanulásával foglalkozik.

Homályos fátyol takarja mind eddig azon időt, melyet Körösi Tibetben töltött. Tudjuk, hogy Kis-Bocharián keresztül a gobi puszta felé vándorolt; hogy részint Moorcrafttal, részint maga a Himalaya völgyein s Tibetben körüljárt. Ez utak története s eredményei azonban előttünk ismeretlenek; az egy, mit bizonyosan mondhatunk, az: hogy idejének legnagyobb részét, mely Teheránbóli elindulása, s Calcuttába érkezete közt fekszik, Kaman és Zsimkaz buddha kolostorokban tölté. Elkülönözve a világtól kilencz négyszög lábnyi szobában, hol a hévmérő négy hónapig mindig 15 fokkal 0 alatt állt, s ő fa nélkül, reggeltől estig dolgozott, — ez a helyzet, melyben hontársunk hosszú éveket töltött, s többet 40.000 tibeti szónál összeírva azon nyelvnek ismeretét megszerzé, melynek irodalma, mint gondolá, őt nemzetünk eredetének fölhalhatására segítheti; s a tibeti nyelvnek első grammaticája és szótára, melyet ő készített, egyik dicső eredménye azon hosszú tudományos martírságnak, melyre hontársunkon kívül talán senki lelkében elég erőt nem talált volna.

Elkészítve ezen munkákat, hogy azokat a világgal közölje, es hogy mas tuosokkal értekezzék, Csoma végre elhagyá szomorú lakását, melyben annyi éveken át dolgozott; és Simla és Subhatu felé Calcuttának indult. Ez azon időpont, melytől kezdve társunkról, magamnak valamivel részleteseb ismereteket szerezheték; gyérek ezek is, de teljes hitelességökért a híres utazó b. Hügel Károly úr neve kezeskedik, ki Indiában tartózkodva hontársunkkal közelebb ismeretségben állt, s azokat velem közölni szives volt; s e kevés részletek is elégségesek hontársunk nemesebb lelkébe velünk megismertetni.

Azon időben, mikor Körösi Subhatuba jött, félve orosz emissariusok befolyásától, az angol-ind kormány minden éjszak felől tartományiba jövő utast föltartóztata; s habár az angol residens, ki Csomának a kamani kolostorban tartózkodásáról s életmódjáról rég hirt vett, őt gyanu nélkül fogadá, s az idegent, ki a Himalaya szegényebb néposztályainak ruházatában érkezett, tisztelő barátsággal üdvözlé: nem állá szabadságában őt utjának folytatására fölhatalmazni, mielőtt arra az 1400 angol mérföldnyi távol főkormányzékától engedelem nem adatnék. Tudtára adá Körösinek e kénytelenséget s fölszólítá őt, mondaná meg, mulasztott idejének kárpótlásaért mit kíván? Mire azonban Körösi kinyilatkoztatva, hogy e mulasztás által jelenleg kárt nem szenved, végre csak azt fogadá el: hogy Subhatuban való tartózkodása alatt költségei, melyek hónaponként őt rupiánál többet nem tévének, az ind-angol kormány által fődöztessenek. Bámulá a kormányzó e férfiú nagylelkűségét s midőn számára ötszáz rupiát tudta nélkül félre tenni, önházába fogadá az idegent, ki azalatt kérésére ázsiai öltözetét letéve magyar nadrágban, mellényben s kék frakkban — mikint hon, s a forró indiai égalj ellenére haláláig járt szokott — jelene meg Subhatuban.

A várt engedelem végre megjött, s a residens, ki utazónkról már előbb a legkedvezőbb jelentést tévé, bucsút véve több hónapos vendégétől Prinsep Jakab híres calcuttai tudósna ajánlá őt, kinek Körösi számára már előbb azon ötszáz

rupiát átküldötte volt, melyeket hontársunk mulasztott idejének kárpótlásául a kormánytól elfogadni nem akart.

Calcuttában, hol őt híre megelőzte, szíves fogadás várta Körösit; a tudósok, kik előtt Tibetben tett tudományos buvárkodásai ismeretesek valának, s a közönség, melyet rendkívüli életmódja s főkép Subhatuban mutatott önzetlensége érdekelt, egyenlő kíváncsisággal fogadák az idegent, s az ázsiai társaságnak tagjává nevezve, a méltánylat, melyet itt talált, némiképp kipótólá azon nehéz áldozatok, melyekkel azt megérdemlé. Egy nagy fájdalom vára azonban Kőrösire ez új körében, s mint később sokszor mondá: „életének legkeserűbb pillanatai azok, melyeket ez neki okozott.”

Körösit Tibetbe való utazásra s e nehéz nyelv megtanulására némelly tibeti s magyar szavak közt gyanított rokonság bírta, s habár későbben észrevéve a különbséget, mely a két nyelv közt létezik és csak azon reménységben folytatá studiumát, hogy a tibeti irodalomban nemzetünk eredetére nézve fölvilágosításokat találhat: mégis azon meggyőződésben fordíta annyi szorgalmat e tanulásra, hogy gyökérnyelvet tanul, melynek ismeretéhez más könnyebb úton jutnia nem lehete. Midőn most Calcuttában fáradságának eredményeit más tudósokkal közlé s tőlök hallá hogy e nyelv, melynek megtanulására ő férfi erejének legjobb részét szentelé, csak a sanskritnak romlott dialectusa; midőn meggyőződött, hogy azt, miért ő annyit szenvedett, sokkal könnyebben érhetne volna el: szívet leirhatlan fájdalom tölté s az erős férfiú, ki annyi szenvedéseket nyugodtan s panasz nélkül elbírt, kórággyra vetetett e meggyőződés által.

De Kőrösi nem tartozott azok közé, kiket fájdalom földre sujt, s habár annyi hasztalan fáradozás emléke élte végeig keserűséggel tölté lelkét, megismertetve működése eredményeit a tudományos világgal, miután tibeti grammaticáját és szókönyvét az ázsiai társaság pártfogása alatt kiadta volna, újabb erővel fordult a sanskrit nyelv megtanulásához.

Azon idő alatt, melyben munkái kiadásával foglalkozott, az ázsiai társaságtól felszólítva egyszersmind e társaságnak 1100 kötetből álló tibeti kéziratgyűjteményét rendezé a nagy orientalista, s ezen óriási munka, melyet tizenhatsz hó alatt olly pontosan végze el, hogy minden kötet első lapján czímét s foglalatjának rövid kivonatát diákul följegyzé, új alkalmat ada neki bebizonyítani azon önzetlenséget, mely őt jellemzé. Princep ajánlatára — ki őt hiv barátságga követve a mindennapi életben tapasztalatlant, minden viszonyok közt segíté — a társaság, míg e munkát bevégezendi, havonként 200 rupiával akará megjutalmazni fáradozását, melyeket azonban Kőrösi minden szegénysége mellett sem fogadott el, — kimondván: mennyire helytelen volna jutalmat elfogadni olly valamiért, mi neki magának annyira kedves és mihez hogy engedelmet nyerjen, ha tehetné, kész volna önmaga havonként annyit fizetni.

Ekkor érkezett Calcuttába azon segedelempénz is, mely Kőrösi számára az 1830-iki országgyűlés alatt a hazában gyűjtetett, s mint érdemeinek hazája általi elismerése, örömmel tölté szívét; a pénzt magát átadva Princep barátjának azon időre tevő el, mikor majd honába visszatérend, hogy rajta ind könyveket s kéz-

iratokat vásárolva a' hazának tudományos kincseket hozzon azon segedelemért, melly szemében csak, mert arra inté, hogy neve honában felejtve nincs, nyéré becsét.

Körösinek nem vala szüksége segedelemre; az ázsiai társaság' épületében lakván az egyszerű férfiú, ki rizs 's theával élt és szalma zsákon aludt 's dolgozott, nap-pal csak ritkán hagyva el szobáját, — anyagi szükségeken felülállt; 's azon nemes büszkeség, melly őt' egész életén át föltartá, függetlensége' érzetében pótlékot talált a' számos nélkülözésekért, mellyeket szenvedett. De mennyivel közönyösebb vala honfitársunk minden anyagi szenvedésekre nézve, annyival érzékenyebben fogadá, annyival nehezebben tűré mind azt, mi büszkeségét csak távolról is sértheté — kevesebbé bántva ha érdemei nem méltányoltatnak, mintha jó-tétemények által magát önszemei előtt lealázva gondolá.

Egy példája jelleme' ez oldalának következő: Princep, kire a' hazájából nyert segedelempénzt bizá, jobbnak találván ha az kamatozik, félig Körösi' engedelmeivel, félig nélküle, barátjának rá bizott tőkéjét egy calcuttai bankra bizá, melly rövid idővel ezután a' többi indiai bankok' nagy részével együtt megbukott. 'S miután ez alkalommal Körösi' pénze is elveszett, Princep' ajánlatára az indiai társaság hontársunk' egész veszteségét kipótolá. Az egész dolog hirlapok' útján közölte-tett, 's mindenki által jóvá hagyatott. Csak őmaga, ki ezen adomány által magát sértve érzé, nem nyugodhaték meg ez eljárásban, és sokáig tartott, míg barátjának megbocsátá: hogy indítványozója volt olly valaminek, mi által becsületét sértve gondolá.

Tisztelet 's méltánylat fogá körül dicső társunkat az angol-ind kormány' fővárosában, 's mind az ázsiai társaság' tudós tagjai, mind a' kormány teljes mértékben elismerék a' rendkívüli férfiú' érdemeit. Őmaga elkülönözve azonban a' társaságtól, csak a tudományoknak élt. Magába zárkozottan, mintha nagy titkot rejtene, mellyet senkivel közölni nem akar, idegen az idegenek közt, csak ritkán, 's kevesekkel lépe közeli érintkezésbe. Princep' holta után talán nem vala senki, ki őt barátjának nevezheté. Lelke előtt mindig távol hazája állott; előtte azon czél, melly után hosszú vándorlására kiindult, 's mellyet elérni, éltének egy végső reménye vala.

Igy folytak évek, nem szünő munkásság között, 's Körösi teljesen bírva már a' sanskrit nyelvet, átkutatva az arab, sanskrit 's tibeti irodalmakat, elkészülve érzé magát 's újra utnak indult. Meggyőződése szerint a' dzsugur nép, melly Lassától kelet 's éjszak felé Cham tartományban China' nyugati határain lakik, vala az, mellyet egész éltén át keresett 's mellyben végre eldőldeink' ivadékait föltalálándja, — 's e' vélemény, melly nyelvrokonságon 's azon meggyőződésen alapult: hogy a' húnok elhagyva hazájokat, Közép-Ázsiától távol kelet felé keresendők — új reményekkel tölté lelkét 's Lassa vala a' czél, melly után a' már ötven éven túl élt férfiú ifjuságának egész lelkesedésével zárandoklott. Így ért ő 1841-ben mart. 24-én Dardschilingbe Sikken tartományába, hol az angol ügyviselő Campbell úr által szívesen fogadva, egy ideig, mig a' lassai lámától tovább utazásra engedelmet nyerend, tartózkodni akart.

Körösi derült vala e' napokban, céljához közel érezvén magát; remény 's bizodalommal tekinté a' jövőbe — 's úgy látszott, mintha elzárkozó kedélye, mellyel céljait máskor titkolá, megváltozott volna.

Elmondá Campbellnek egész életét; a' célzt, melly után utra indult; a' nehéz szenvedéseket, mellyeken tudományos vizsgálatai közben keresztülment; ismereteit, mellyeket olly drága áron szerze, 's mellyekért most végre elnyerendi jutalmát. Hisz' ő céljához közelgett, miért titkolni tovább terveit, mellyeknek létesítésében őt senki többé meg nem előzheti; miért nem vallani meg, mennyire vágyódik ő is az emberek' méltánylata után — midőn a' ponton áll, hol hivatását betöltve a' dicsőség fáradozásáért nem hiányozhat; 's ő nem csalódott: a' fáradt vándor céljánál állt.

Április' 6-án Campbell úr Csomát betegen találá; — a' Himmalaya' völgyeiben uralkodó veszélyes láz megragadta hontársunkat, 's az orvosi segedelem, mellyet eleinte elfogadni nem akart, elgyöngült testét nem tarthatá fel többé. Ápril' 11-én 5 órakor reggel, körülfogva Campbell, Griffin doctor, 's néhány dardschilingi angoltól hunyt el fájdalomtalanul dicső társunk, 's kinek szive csak honáért dobogott, ki nemzete' feldicsőítésének szentelé napjait, annak idegen nyelven mondá el dicséretét egy angol — távol sírja fölött.

De midőn nagy hontársunk' halálára emlékezve szívünk fájdalommal telik el; midőn a' gondolat hogy e' hazának leghivebb gyermeke olly távol tőlünk hamvad el, ott hol sírja felett emléket nem emelhetünk, hova e' hon' gyermekei nem zarándokolhatnak, hol talán évekig egy magyar' könyei sem fogják áztatni nyughelyét: ne felejtjük el azokat, kik társunknak pártolói, barátjai valának míg élt; kik ha hazáját nem pótolhaták is ki, legalább enyhíték a' vándor' szenvedéseit; ne felejtjük azon dicső népet, mellynél Körösi' neve hanem is szeretetben mint nálunk, legalább tiszteletben fog maradni.

Dicsőn 's fenségesen áll a' britt, Europa' népei között; a' világ' öt része ismeri hatalmát 's lobogója uralkodva lebeg a' nagy tenger fölött; 's mégis nem ez az, mi Albionnak legszebb dicsőségét teszi, mi minden gondolkozót neve' említésénél önkénytelen tiszteletre bír. Az állhatatosság, mellyel szellemi célokért küzd; a' diadalok, mellyeket az emberiség 's tudomány' mezején kivítt; a' rokonérzet, mellyet minden nagy gondolat 's érzemény; a' méltánylat, mellyet minden való érdem, mint Körösié — népénél föltalált: ez az, mi létét a' polgárosodás, mi főnállását minden nagy- 's nemesnek főnállásával ugyanazonosítja, mi nevét nagygyá 's dicsővé teszi a' világ' népei között. — Az angol nép az, mellynek isten után a' dicsőséget, melly Körösi' érdemeiből ránk háramol, köszönhetjük. Teheranban Willok, Tibetben Moorcraft, Calcuttában Princep, Dardschilingben Campbell — angolok valának azok mindig 's mindenütt, kik hontársunkat tanácscsal 's jótettekkel segíték; kik elismerve érdemeit, azt mit e' haza dicső gyermekeért nem tehete, vagy tenni elmulaszta, hiven kipótolták, 's habár a' tibeti grammatica és szókönyv által lerótta tartozását 's pirulás nélkül fogadhatá el az idegen' jótéteményit: szent kötelességet teljesítek, midőn társaságunk, midőn Körösi' minden tisztelői, midőn egész hazám' nevében nyilván köszönetet mondok e' föld'

legdicsőbb népének azon pártolásért, segedelmekért, mellyeket hontársunk mind egyes polgárainál, mind kormányánál talált.

'S most sírjától tekintünk vissza még egyszer Körösi életére. Midőn ő félig gyermekkorában élte: célját megválasztá: ki hitte volna akkor hogy a' határozat, mellynek nagyszerűségétől csak a' tapasztalatlan ifjúkor nem ijedne vissza, soha változni, vagy gyöngülni többé nem fog. „Gyermek' merész álmai!” gondolták azok, kiknek az ifjú föltételét, nagyszerűsége miatt piruló arczokkal elbeszélé; — „ha majd az élet' tapasztalásai megismertetik vele a' világot 's öngyöngeségét: szemei előtt e' fenséges álom önkényt eloszlik.” — 'S ők nem hibáztak, kik akkor így gondolkozának, mikint a' felkelő nap csak a' táj' legmagasabb csúcsaira veti első sugarait, úgy ifjú képzetünk előtt létünk' legemeltebb magasságai tűnnek föl először, 's valamint ritka, ki Körösi' akkori korában egy elérhetlen cél't nem tűzött volna ki magának, úgy nincs mit a' tizenhatsz éves ifjú' föltételeiben bámulhatnánk — egy gyermek' merész álma vala mi akkor lelkét tölté. De midőn látjuk, hogy a' gyermekálom nem oszlott el az élet' hideg érintése alatt, hogy a' férfi a' gyermek' ábrándjáról le nem mond, hanem egyenként legyőzve akadályait, szembeszállva minden veszéllyel küzd, míg célját eléri vagy a' tusában elvesz: nem telik-e lelkünk bámulással; nem érezzük-e hogy azon hatalmasok' egyike előtt állunk, kiknek nem a' világ, hanem önszivök jelöli ki irányukat; kiknek a' süker, mellyet szerencse ad, 's a' diadal' fénye nem szükséges hogy ragyogjanak? — Nem kell-e megvallanunk, hogy Körösi azon kevesek közé tartozik, kiknél mint zászlón ha ellenkező szél redőit szétbontá, czimere és színei egészen látszanak meg — úgy csak vészek közt tűnik fel előttünk nagy lelkőknek egész szépsége; 's ha van ki honáért többet tett, nincs senki, kinek állhatatosságban példáját követni dicsőbb volna.

„'S vajjon nem szomorú tévedés-e ez, melly Körösit egész életén át vezette”, így gondolkozott talán akkor sok e' hazában, midőn Körösi' távozásának híré't vévé; — „nem kell-e fájlalnunk, így elmélkednek talán sokan maiglan, hogy ennyi tehetség, ennyi lelkesülés, egy elérhetlen, sőt elérve is olly csekély hasznú célra fordítottat? Nincs-e a' magyarnak elég tennivalója hazájában is, a' tudomány' 's művészet' még kopáron fekvő mezején, a' köz élet', polgárosítás' nehéz de dicső ösvényein? 'S ha Körösi óriási honszeretetétől áthatott lelkesedésével ide fordul, ha azon legyőzhetlen akarattal, mellyet mint vasat csapások, annyi inség 's viszontagság csak keményebbé acéloztak, e' termékenyebb térek' egyikén működik: őt magát mennyivel szebb dicsőség, a' hazát mennyivel több üdv várta volna működései után!” 'S ők talán nem csalódnak, kik így okoskodnak. Ki dicséret után vágyódik, az a' mindennapiság' járt ösvényéről ne térjen el; maradjon ott a' poros úton, hol vele ezerek haladnak, 's ha a' célhoz, melly után ezeken fáradsanak, sebesebb léptekkel közelíthet, a' körölte lihegő csoport bámulni fogja a' hatalmas járó't, ki által megelőztetett 's kit ha utóérnie nem, legalább követnie lehet. — Az ember isteneiben is csak önképe' mását imádja, 's esztelennek vagy szörnyetegnek hirdeti azt, kivel magát összehasonlítani nem lehet. — Kinek haszon kell, ki élvezni vagy legalább látni akarja a' gyümölcsöket, mellyeknek

magvait elhinté: szűkebb körökre szorítsa vágyait; csak ha kis célokra irányozá, várhatja teljes siker az ember munkásságát. Az út, mellyen Kőrösi haladt, nem az, melly népszerűséghez, vagy haszon- 's élvezethez vezet. — De vajjon csak a pilanatnyi méltánylat, csak a haszon mellyet forinton- 's garasonként számolhatunk, mérlege tetteinknek? Ha úgy, akkor Leonidas' dicső halála balgaság; akkor mindazok, kik nagy igazságokért koruktól nem méltányolva, sőt a tömeg gúnya közt véreztek el — hasztalanul onták véreiket. — Amaz midőn körülfogva a persa hatalomtól nemes vérét ontá, az ellent nem tarthatá vissza hazájától 's látszólag hasznosabban cselekszik, ha annyi bajnokkارت a hon' más csatáinak tart föl; ezek korunk' eszméit vagy tévedését védve, azon lelki erővel, melly nekik csak üldözést szerze, tapsot 's dicsőséget víhatnak ki, 's mégis ki kételkedik érde-meiken? Ki merné mondani, hogy ők nem jól cselekedtek?

Valamint a hegypatakok, melly szikláról sziklára omolva magas vizesésekben a völgybe száll, sebes árjaival a hajót, melly rá bízatik, széttöri, 's rohanásának óriási erejével malmokat nem hajt, midőn hatalmas szavával a teremtés' fontos cselekedetét hirdeti, nem hasztalanul zúgott le magas tetejéről: úgy vannak emberek kiknek hivatásuk, hogy midőn nehéz pályájokon átfutnak — emberi természetünk' egész nagyszerűségét tüntessék föl. 'S nekik szép hivatás jutott ez életben, nem csak tettek, hanem cselekedeteknek nagyszerű következményeit mindenki észreveszi, — az emberi nemnek szüksége van nagyszerű példákra is, hogy a serdülő ivadék, maga előtt látva a férfiút, kinek követésére magát gyöngének érzi, fölfelé tekinteni, nemes célokért lelkesedni, érték fáradni, nekik áldozni tanuljon, 's kinek élte e' céljának megfelelt, annak nem hasztalan folytak le napjai.

'S vajjon nem nagyszerű példaként áll-e előttünk Kőrösi? Példája azon állhatatos kitérésnek, mellynek irányát a halál félbe szakaszthatja ugyan, de földi erő meg nem változtathatja; példája hogy nehézség nincs, mellyet erős akarat legyőzni képes ne volna; példája mindenekelőtt azon lángoló honszeretetnek, melly valamint emberi tetteinknek legtisztább, úgy minden valóban nagy- 's nemesnek egyedüli kútforrása.

Igen, Kőrösi szerette hazáját, lángolóan mint kevesen, önösség nélkül, mint tán senki e' világon. Olly korban születve 's olly viszonyok közt, hol az ifjú, tért nem látott maga előtt nagy cselekvésre, körültekintve honában 's halálhoz hasonló álomban látván népét, mellyre nem felleg, de nehéz ködként borúla az ég, vész 's fény nélküli napot ígérve jövőjének, az erős ifjú lélek tettek 's áldozatok után vágyódva, elfordult a jelentől hol szíve szeretetének célt nem talált, 's népe multjában keresé lelkesülése tárgyait. — Honszeretet vala az, mi szívet tölté; de nem a jelen, melly nyomorúan állá előtte; nem a jövő, melly olly keveset ígért: népének multja vala az, mi szívet földdobogtatá. — Az erős magyar faj, melly Ázsia' közepéből egy ezred előtt küzködve e' földre jött, 's erős karjával egy nagy hazát szerze gyermekeinek, nem vesztetett el egészen. — Elgyöngülve itt a hosszú küzdelmek után, tespedve béke közt, elfajúlva annyira, hogy már nemzetiségét felejtni indult; ki tudja, a törzsek, mellynek véstől elkapott magvaiból egy ezred alatt itt erdő lett, ott Ázsia közepett feltartá magát régi erejében —

szebben zöldelve ősi földjén, hová isten által teremtetett, mint itt az idegen ég alatt. — 'S ha ifjú lelkében egy rejtélyes nem ismert érzelem támad a gondolatoknál, honvágyhoz hasonló, 's mégis melly őt hazájában nyugodni nem hagyá, melly őt messze ismeretlen tájak felé inté; és midőn a' szegény székely diák, lelkének sugallatát követve végre útnak indul, midőn ő a' magános, vagyontalan, senki által nem segített ifjú, csak félig bírva még azon előkészületeket is, mellyek nehéz földadatának sükeres bevégzésére megkívántatnak, felkötí úti saruit, hogy a' világ' más részében eldödeinknek egy ezred év előtt elhagyott lakhelyét fölkeresse, hogy honmaradt testvéreinknek köszöntést hozzon egy ezred előtt kívándorolt véreitől, kik messze nyugaton nagyszámú, ha nem is nagy nemzetté nőttek; hogy ha netalán szenvedés a' magyar' rendeltetése mindenütt, 's eldödeink' ivadékat elnyomva más népek által, szerencse 's dicsőség nélkül találná, a' régi magyar törzsöknek ágait elhozza magával, vagy letelepedjék ott 's míveltség, jólét 's vallás' apostola legyen köztök: nem a' legtisztább, legóriásibb honszeretet vala-e az, mi őt e' czélra határozá? 'S mi volt, mi őt annyi sorhegyeken, vizeken, tengereken 's míveletlen nemzetek' országain átvezette, mi őt Kaman és Zsimkaz kolostorokban annyi évekig elkülönözve a' világtól feltartá, mi az ötven évet túlélő férfiút arra bírá, hogy Calcuttát elhagyva utnak induljon, ismét az egy, soha szem elől nem vesztett cél felé; mi ada erőt a' férfiúnak, kértem, ha nem honszeretet? Tán dicsőség utáni vágy? — Igen, Kőrösi vágyott dicsőség után, érezve hogy éltét egy nagy czélnek szenteli; tudva mennyit szenvedett ennek eléréseért: a' tisztelet, mellyben neve az indiai tudósok közt állt; az érdek, mellyet emléke honában gerjeszte, jól esett a' férfiúnak nehéz fáradalmi közt; nem áll senki olly magasán vagy olly alant hogy magát embertársaitól egészen függetlennek nevezhetné. Az erénynek kiváltsága, hogy mást nem kíván, mint mit tőle megtagadni nem lehet — tiszteletet; 's bizonyosan az emberek' méltánylata nem vala közönyös dicső társunk' szívének sem. De vajjon a' dicsvágy maga, melly pillanatnyi elhatározású tetteknél csodákat mível, adhat-e erőt ennyi kitűrésre; a' hűség bírhat-e valakit arra, hogy lemondva a' közelebb fekvő dicsőségről, olly cél után fáradjon, mellynek kivívása olly valószínűtlen? A' dicsőség utáni vágy, maga azon ellenállhatlan szenvedély, mellyet a' tudományok mívelői' szívében ébresztenek, illy tettek' magyarázatára elégtelen; ennyi erőt csak szeretet ad, ennyi áldozatra csak szeretet képes a' világon, 's ha azon érzeményt mellyel hona iránt viseltetett, elveszed, Kőrösi' élete örök rejtély fog maradni; 's ez az, mi emléket örökké kedvessé teendi e' hazában, miért neve azon kevesek közé fog soroztatni mindig, kiknek említésénél minden honfi szív földobog; mi által a' hazára nézve, látszó haszon nélkül lefolyt éltéből, a' legdicsőbb példának egyike válik; ez az mire gondolva, midőn dicső társunk' távol sírjára emlékezünk, a' kebel magas reményekkel telik el; mert eszünkbe jut, hogy a' hazának, mellyet ekkép szeretni, a' nemzetiségnek, mellyért ennyit áldozni lehet, ha nagy multja nem legalább jövője van.

'S e' gondolat emelje lelkeinket dicső társunk' emlékénel!

A' múlt homályban feszik előttünk, 's nem jutott talán senkinek fölemelni a' fátyolt, mely nemzetünk' eredetét takarja. Ki tudja? — Körösi talán elérte célját. — Hazája dicső eldődeinknek, a' hely, hol mind az, mi fajunkból Ázsiában megmaradt, együtt van; a' szent föld, mely után egész éltén át zarándokolt: ott terjede talán a' vándor' szemei előtt. — Egy völgy a' nagy Himmalaya' áthághatlan havasaitól körülfogva, melynek földje egy ezred óta nem mívelve emberi kezeztől, szabadságának egész erejével hajtja növényeit; hol csak a' sas, ha sziklán rakott fészket körüllebegi: csak egy távol vizesésnek vagy a' nyári vésznek szava szakítja félbe a' nagyszerű csendet: ez talán bölcsője nemzetünknek; — vagy Ázsia' véghetlen pusztáinak egyikén, hol most a' karaván szomorúan folytatja útját a' nagy hallgatás között, hol az embernek nyoma eltűnt 's csak ittott egy halom, mely után a' vándor útját irányozza, 's melyet a' karaván' vezetője sírhalomnak mond, emlékeztet a' természet' urára: talán ott fekszik nemzetünknek régi hazája. De midőn Körösi e' tájakon áthaladt, 's leülve a' sziklák' egyikére, melyek eltűnt ivadék által, hőseinek emlékül emelve fekszenek a' völgyben, az utas, szívét sebesebben dobogni érezé; midőn a' zöld kun halmok' egyikére hágva, 's a' nagy, körülte terjedő pusztaságon körültekintve, keblét magyarázhatlan érzet tölté, mely őt nemzetére, elhagyott 's elérhetlen hazájára inté és szemeiből könyeket facsart: ki mondá neki, hogy lábai eldődeinek szent porát topossák, hogy a' cél, mely után szive oly hatalmasan vágyott, csak egy sír vala! 'S az utas újra felköté saruit, újra elindult nehéz vándorlására, éltének nagy célja felé, melynek elérését tőle talán csak azért tagadá meg végzete, hogy példáján eszünkbe jusson, miként munkásságunk' tére nem a' múltban, hanem a' jövőben fekszik: miként nem eldődeink' nagy neve, nem vérünk' nemessége, hanem tettek emelhetik a' magyart azon nagy népek' sorába, melyeknek neve e' földet dicsőséggel tölti el.

Népünk' eredete, örök fátyolban fekszik előttünk. Mit nemzetünk' múltjából ismerünk, habár egyes nagy érényeknek példáit, habár szenvedéseket, melyeknek sebhelyeit hordani dicső: oly tetteket, melyekre hivatkozva mondhatnók, hogy fajunk nagy hivatástól tölte be, nem tüntet föl előttünk. — Tekintsünk körül e' hazában 's ha sorsunk úgy akarná, 's mint eldődeink régi lakhelyeiről, úgy mi e' földről hatalmas ellenek által elűzve, más éghajlat alatta keresnénk hazát; ha egy ezrednek lefolyta után, unokáink' egyike mint Körösi eldődeinek lakhelyét keresve jőne vissza e' földre: fel fogná-e találni nyomdokainkat? Hol e' hazának terjedt határain a' nagy nemzeti emlék, mely még ronjaiban nevünket föltartaná? Hol az eszme, mellyel az emberi nem gondolatkinestárát mi gazdagítottuk? Melyik a' nagy felejthetlen eredmény, melyet küzködvé mi vívtunk ki? — Annyi századot töltünk e' földön 's utódunk áthaladva határain, csak egy nagy pusztaságot, vagy más népek' teremtéseit fogná találni utánunk!

A' múlt, szomorúan fény nélkül fekszik mögöttünk; forduljunk azért kettős lelkesedéssel a' jövő felé 's fáradalmaink között adjon lelkünknek erőt azon meggyőződés, hogy a' magyar dicsőségének korát túl nem élte még! Szép, nagy ősök' emlékére visszatekinthetni, szép, oly fajból származni, melynek neve a' világot

dicsőséggel tölté el; de megelőzni eldődeit, nagy tettekkel nemesíteni azoknak emlékét, kiktől származánk: ez szebb, dicsőbb hivatás, 's mi nem panaszkodhatunk, hogy végzetünktől ez jutott ivadékunknak.

De midőn lelkünk a' szebb napok után sovárog, mellyekben a' magyar dicsősége fénypontjára hág; midőn forró imával fordulunk istenünkhöz, hogy végre, annyi szenvedés után megáldja népünket: ne feledjük soha hogy a' hon' virágzása csak tettek jutalmaul adatik; ne feledjük mindenelőtt, hogy nagy czélok' elérésére nemcsak lelkesedés, de kitűrés 's állhatatosság kell; — kitűrés, millyennek példáját Körösi életében látjuk, 's millyen őt ha nem is azon czélhoz, melly után kiindult, 's mellynek elérése talán lehetlen vala, legalább azok' sorába vezette, kiknek a' jövő megadja koszorúit.

Messze tőlünk a' világ' egy más részében, ott hol a' nagy Himmalaya emeli hótakart bérceit, pihen most a' zarándok, hosszú vándorlása után. — A' szív, melly olly hön, olly erősen dobogott honáért, idegen földben hamvad el 's maga a' fű, melly pora fölött nő, idegen külsejű; de Körösi emléke itt él közöttünk, 's míg e' határok közt szív lesz, melly hazája' nevénél feldobog; míg a' magyar, nemzeti-ségeért lelkesülni tud: dicső emléke felejtve nem lesz. Adja az ég, hogy élte' példája állhatatosságra 's férfiúi kitűrésre serkentve e' hon' gyermekeit; hogy neve, melly nemzetünk' emlékkönyvének egyik legszebb lapján áll, mennyivel többeket intsen arra: hogy csak ahhoz hű 's állandó a' jövőkor tiszteletében, ki hiven 's állandóan meg tuda maradni azon ösvényen, mellyet munkásságának választott.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR SÍREMLÉKÉNEK FELIRATAI

1. A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSASÁG FELIRATA (1844):

H. J.
 ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖSI
 A NATIVE OF HUNGARY
 WHO TO FOLLOW OUT PHILOLOGICAL RESEARCHES
 RESORTED TO THE EAST
 AND AFTER YEARS PASSED UNDER
 PRIVATIONS SUCH AS HAVE BEEN SELDOM ENDURED
 AND PATIENT LABOUR IN THE CAUSE OF SCIENCE
 COMPILED A DICTIONARY AND GRAMMAR
 OF THE TIBETAN LANGUAGE
 HIS BEST AND REAL MONUMENT.

ON HIS ROAD TO H'LISSA
 TO RESUME HIS LABOURS
 HE DIED AT THIS PLACE
 ON THE 11th APRIL 1842
 AGED 58 YEARS.

HIS FELLOW-LABOURERS
 THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
 INSCRIBE THIS TABLET TO HIS MEMORY.

REQUIESCAT IN PACE.

MAGYAR FORDÍTÁSA:

ITT FEKSZIK
KÖRÖSICSOMA SÁNDOR,
MAGYARORSZÁG SZÜLÖTTE,
AKI FILOLÓGIAI KUTATÁSOK VÉGETT
JÖTT KELETRE
S ÉVEK FOLYTÁN, MELYEKET OLY NÉLKÜLÖZÉSEK KÖZT TÖLTÖTT
MINŐKET EMBER RITKÁN SZENVEDETT,
ÉS A TUDOMÁNY ÜGYÉBEN VALÓ FÁRADHATATLAN MUNKÁLKODÁS UTÁN
A TIBETI NYELVNEK SZÓTÁRÁT ÉS NYELVTANÁT KÉSZÍTETTE EL,
EZ AZ Ő LEGSZEBB ÉS IGAZI EMLÉKKÖVE

MUNKÁLKODÁSÁNAK FOLYTATÁSA VÉGETT
LHÁSZÁ FELÉ VALÓ ÚTJÁBAN
ELHALÁLOZOTT E HELYEN
1842. ÁPRILIS 11-ÉN,
ÉLETÉNEK 58. ÉVÉBEN.

MUNKATÁRSAI,
A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSASÁG
SZENTELTEK EMLÉKÉNEK E KÖVET
NYUGODJÉK BÉKÉBEN

2. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA EMLÉKTÁBLÁJA (1910):

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
MAGYAR TUDÓS 1784–1842
NYUGSZIK ITT.
AZ EGÉSZ VILÁGNAK:
A KELETI NYELVTUDOMÁNY ALAPVETŐ NAGYSÁGA;
NEKÜNK, HONFITÁRSAINAK MÉG:
A HAZASZERETET ÉS A TUDÓS ÖNFELÁLDOZÁS ÖRÖK PÉLDÁJA.
NEMZETÉNEK BÖLCSŐJÉT KERESTE,
ÉS A MAGA SÍRJÁT TALÁLTA ITT, DE HALHATATLANSÁGÁT IS.

„EGY SZEGÉNY ÁRVA MAGYAR,
PÉNZ ÉS TAPS NÉLKÜL,
DE ELSZÁNT KITARTÓ HAZAFISÁGTÓL LELKESÍTVE,
– KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR –
BÖLCSŐJÉT KERESTE A MAGYARNAK,
ÉS VÉGRE ÖSSZEROSKADT FÁRADALMAI ALATT.
TÁVOL A HAZÁTÓL ALUSSZA ITT ÖRÖK ÁLMÁT,
DE ÉL MINDEN JOBB MAGYARNAK LELKÉBEN.”

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

EZ EMLÉKTÁBLÁT EMELTE
1910. MÁJUS 30.
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

3. SZÜLŐFALUJÁNAK EMLÉKTÁBLÁJA (1910):

IDEGENBEN ELHALT
NAGYHÍRŰ TUDÓS
NÉHAI
CSOMA SÁNDOR
EMLÉKÉRE
CSOMAKÖRÖS (MAGYARORSZÁG)
SZÜLŐKÖZSÉGÉTŐL
1910

VISSZAEMLEKEZÉSEK

SCHÖFFT ÁGOSTON LEVÉLRÉSZLETE

Kőrösi Csoma Sándor köztisztviselőben áll a tudósok körében s Kozma de Köröz név alatt ismeretes. En igen barátságos viszonyban valék vele, midőn Kalkuttában tartózkodtam, hol örömmel tapasztalám, mikép ezen város lakosainak már sokkal helyesb fogalmaik vannak Magyarország létéről, mit bizony csak Csoma Sándornak köszönhetünk. Egyébiránt meg kell vallanom, miként én nálánál szokatlanabb embert soha nem láttam. Ő zárandokként él a thibeti s más kéziratok halmazai közt az ázsiai társaság épületében, honnan ő ritkán jó ki; este az udvarban kis sétát tesz s aztán szobájába becsukja magát, úgy hogy midőn esteli lovaglásom közben néha meg akarám őt látogatni, mindig várnom kelle, míg a szolgák a kulcsokat előhozzák, s őt mindig könyvei közt találám. Vig volt, nevetgélt és nagy kedve is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett; általában ő igen beszédes, s ha neki ered, alig várhatni végét. Gyakran olly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli 10 órán tul is mulattam nála. Sokat regélhetnének felőle, de a hely szűke nem engedi. Félttem azonban őt, hogy Magyarországba nem tér vissza többé, mivel ő már körülbelül 50 éves, s még 10 esztendőig szándékozik itt maradni, hogy az ő iratokból, mit lehet, mindent kiforgathasson, s az olly egészen elkülönzött, úgy szólván tömlöczféle élet könnyen fonnyadhat el, s létének csak árnyemlékét hagyja meg; mert thibeti szótárát csak kevesek veendik kézbe, s még kevesebben olvasandják vas-koz köteteit.

DÖBRENTAI GÁBOR VISSZAEMLEKEZÉSE

Ki fakadozott volt örömeiben a tanácsos ur [= Kenderessy Mihály] azon, hogy ember vállalkozott az ősmagyar lakot keresni induló, s Körösi Csoma Sándor hát gyakran volt nála. Gr. Teleki Pállal megyek egy este hozzá. Csoma éppen ott. Uram, mondja majd ennek gróf Teleki Pál, megengedi-e, hogy én aláírást gyűjtsek, keleti útjára, Döbrentei barátommal. Csoma megköszöné, de „semmit sem fogadhatok el *mond*, mert ha siker nem lenne, azt hányának, csak pénzt akartam felszedni, s tovább álltam. Majd mikor azt írnám itt a méltóságos tanácsos urnak, „ „végre magyarok közt vagyok. ” ” de pénzem nincs többre mennem, és akkor jőne segély, hálával fogadom, mert én meg a nemzetnek megfizethetlent adnék.” S a barnás hosszú képű, száraz, magas ember, önértékében állt. Illyen vérűnek, barátom, mikor tőle elválánk, nem csak imigy-amugy szorítottuk meg markát.

Újfalvy Sándor:

EMLEKEZÉS KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRA

Tanulótársaim közül egy kitűnő egyéniséget említek meg: *Körösi Csoma Sándort*, a későbbi kínai vándort. Úti viszontagságait s halálát az angol lapok tudatták; a pesti tudós társaság gyászbeszéddel ünnepelte halálát.

Én kirekesztőleg tanuló éveit említem meg. Én közelről ismerém. 1799-től 1811-ig tanultam vele egy szakosztályban, tehát tizenkét egész év alatt közeli viszonyban álltam vele; azon években pedig, midőn érzés, hajlam és az adott szó még mind ártatlanok és igazak.

Körösi székely katona, szegény szülőktől származott: atyja tíz éves korában gyalog kíséré Enyedre; az úton egy magyar forintot költött reá, de soha többet azután. Pár évig szolgálta volt *Viski Sándor* és *Elek* tanulók mellett. Kilencven tanuló közt már az első évben legelső volt. *Kis Marci* egyedül versenyzett véle, de csak kezdetben, ez is elmaradt s többé utol sem érte. Emlékező tehetsége szintoly nagy volt, mint szorgalma: amit olvasott, soha sem feledte. Ritkán beszélt, többnyire röviden s mint gyermek is mindig megfontolva: figyelmét legcsekélyebb tárgy sem kerülte ki. Termete közepes, zömök, vállas, izmai, csontjai kemények, mindnyájunk közt a legerősebb, arca szabatos szép idomú és férfias; nézése mélyedt, jelentékeny, hallgatag. Rendszerinti eledele kolegyom cipő, gyümölcs, turó vagy öntött saláta. Hússal ritkán, nyalánság vagy hevítő itallal soha sem élt. A víz-italtól napokig eltartóztatta magát. „Nekem sokan panaszkodnak – mondá – hadd parancsolhassak én is gyomromnak. Ti is tehetnétek, de nincs akaratotok... Rendesen a kopac földön, vagy deszka padlózatán hált. Beteg soha, még kornyadozó sem volt. Egykedvű, se vigabb, se komorabb. Nagy kedv, bú, harag, bosszú, félelem vagy csak megrebbenés is, szolgáltság vagy elhittség. . . szóval az indulatoknak bármi neme arcán vagy taglejtéseiben soha sem volt látható. Lapta, cigle vagy más gyermeki játékban nem vett részt, de az ügyesebb játékos nagyon helyeslé. Úszás s birkozásban nagy részt vett és mindnyájunkat feljűlműlt. A szerencsejátékot bolondságnak nevezte, gyűlölte. . . Énekelni, táncolni, vagy csak ugrálni is sohasem láttam, de a jó táncost gyönyörűséggel nézte. Tanulás vagy foglalatosság nélkül bár pillanatig sem volt. Mint szolgálgyerek a szobát kisértette s a szemetet a kijelölt dombra vivén, ezalatt is szorgalommal tanult: tanítónk pedig ilyenkor az ablakhoz szólítván, feddő hangon figyelmeztetett, hogy a szolgálfiú ami kevés időt kötelessége megenged, tanulásra s nem ledérségre fordítja; mi pedig drága időnket ellesbeljük.

Ő független volt a szó szoros értelmében, mert akaratján s indulatján uralkodni tudott. Iskolai éveit is megróvás és büntetés nélkül járta le; mivel sok van módva, mert a szoros szabályokat akkor mind megtartani, főleg a durva deák szeszélyeit eltalálni. . . nem kis feladat vala.

Szorgalmas tanulása után annyit tudott, hogy a próbatéteken ritkán szolították. Néha megkérdetve, a tanítót megakasztotta s tudományos értekezéseivel zavarodásba hozta. Ennyi kitüntetés mellett sem vala elhitt vagy túlbizakodó.

Hazulról néha székelypogácsát kapván, nem költötte el, hanem feldarabolva, pénzen eladta. Pénze mindég volt, mi gyakran kölcsönöztünk tőle, ő soha senkitől. De szigorúan megbírálta előbb, akinek pénzt hitelezett; ha meg volt győződve, hogy pontosan fizet és korhelségre nem fordítja, mert akkor kérelhetetlen vala. Jó gazdaságát szép eredmény kosruzá, mert az iskolából ötezer forintot vitt ki magával; és azt mint követésre méltó példát mutatta fel, mondván, hogy erős akarat előtt minden, még a szegénység is meghajol és független állást szerez.

Gondolkodó, mély eszű, de sebes feltaláló eszű nem volt; akibe ilyet ismert, respektálta. Élcet, fufangos szókat mosolyogva hallgatott, de ő soha sem mondott. Öltözetére kevés gondot fordított, de rongyos vagy piszkos sem volt; inge, nyakkendője mindég tiszta. Télbe, nyárba egyformán posztó gunyát viselt. A legnagyobb hőségben sohasem izzadott, csikorgó hidegben sohasem fázott. Ily lángész, erős jellem és testi erő túlnyomósága mellett is elhitt, vagy felsőbbtségét másvalal éreztető nem volt. A tanároknak kiválasztottjok, tanulótságainak bámulás tárgya volt. Mindezt jól tudta, de egykedvűleg vette ezt is, mint minden egyebet. A jó tanuló s erkölcsös fiút becsülte, de barátságai viszonyban bár eggyel sem volt. A barátság boldogító érzése szintoly ismeretlen volt előtte, mint gyűlölet vagy irigység. Jövőiről nagyszerű jóslatok szárnyaltak: vitéz hadvezér, nagy államférfi, hazájának, nemzetének dísze leend sat. Nem valósult. . . hiú remények maradtak. Hona s az emberiségre nézt minden használhatás nélkül folytak le napjai, cél s irány nélkül. Élt és elmúlt anélkül, hogy tettei által a sokat váró közönségre bár ösztön, buzdító lehet vala, bár jó magot hinthet vala el, mi később embertársaira üdvös lehetend: rendkívüli egyénisége mellett nyom nélkül enyészett el, bár csira vagy szikra sem maradt fel utána.

Ismertünk könnyelmű s korhel tanuló, de később helyre jött, mintha kicseréltek volna; s jó gazda, vitéz katona, derék hivatalnok lett belőle. De Körösi minden tulajdonai mellett egyiket sem teheté.

1816-ik évben a göttingai egyetembe utazván, Bécsben meglátogatott; szállásra magamhoz hívám, nem kis bámulatomra el is fogadá, mert másszor legcsekélyebb elkötelezettséget sem fogada el. Östve pedig a számára készített ágy mellett a padlozatra teríté úti köpenyét s nadrágát feje alá téve hosszan nyult rajta. Ellenvetéseimre azt felelé, hogy hosszú út áll előtte, szoktatni kell a rossz testet nélkülözéshez, mert a test hálátlan s minden kényeztetést megbosszul. Őt napot mulatott Bécsben, a búcsúvételkor mosolyogva szólítám meg, hogy Göttingába mi okból megy, mert hitem szerint már minden tudományt kimerített. „Nem meggyőződés a visz: az emberek előítéletét akarom kielégíteni. . . de nem mulatok soká: mert nálam drágább az idő, mint másoknál.”

Mintegy pár év mulva jött vissza Göttingából, de szokása ellen kedvetlen hangulatban. Másnap elbeszélé nekem, hogy Göttingában Kanyaró nevű földije 100 darab aranyat vett fel tőle, szentül megígervén, hogy Bécsből pontosan megküldi,

de fél éve már, hogy semmit sem tud róla s ha Eichorn göttingai tanár 30 aranyat nem kölcsönöz neki, le sem utazhatik. . . „A pénz még hadján, de mindég őszinteséget színellet, s utóbb így rászedni: iskolás pajtástól s főleg földitől ily gyalázatosan lefőzetni, annyira kedélyemre hatott, hogy vastag hypocondriát kaptam s csakis Eichorn lelkes felrészására lehettem képes kiucsudni. Érzem, hogy a sebet végig viendem magammal; e miatt sok jótett marad el tőlem, s következtetésiben sok boldogító érzés is. . .”

Én komolyan szólítám meg s rossz bajnoknak nevezém, ki egy kardvágásért, akármily fájdalmasan is hatolt légyen is az meljére, vonakodnék többé jó ügy mellett harcolni; üdvözítőnknek kitűrésire s eljárására is hivatkozám. . . „Szép költészet barátom! magadszerű könnyű természet jót-rosszat könnyen vesz, de az erős akarat s vastag vér kevesebbé örvend, de annál mélyebben érez”. . . Kíméletből nem vitatkozám tovább. De nem helyeslém állítását és most 40 évi tapasztalatom sem ingadoztatott meg akkori hitemben. Kérdém azután, hogy a göttingai tudományos aknában mi nemes érceket zsákmányolt ki? . . „Reménységem fölött” – mondá, „a zsidó exegesist, főleg az arab s török nyelvet, mik tervemnek főtényezői”. . .

És ekkor pendité meg előttem legelőször keleti úti tervét; de amit én akkor a megcsaladás szülte vastag vérnek tulajdoníték.

1820-dik év utólján romladéki lakomban búcsú venni meglátogatott. Szokott csendes kedélyén újra változást tapasztalék. Békételen és szavaiban némi dacoló modort váltott. Közlém vele észrevételemet: fejét rázva búsan mondá:

„Sietnem kell e földről, hol még az érettebb emberek is tele vannak előítéletekkel. Megtámadtak mindenfelől, hogy úti tervemmel hagyjak fel, mert kivihetetlen s hogy eszelősség szüleménye. És én keblemben fiatal éveim óta táplált vágyaimat értek feláldozzam; amire tizenhárom élő s holt nyelvet szereztem meg, mire annyi nélkülözés és sanyargatással készítém el testemet; soká viaskodám balítéletjeik ellen s utóbb békétűrésem rovásán végződött.” „Igy nem jó! . . . mondám. . . Göttingából elcsüggedve, most meg hazából békételen hangulatban indulsz ki: e két szó régen nem létezett szótáradban s én azt javasolom, hogy rögtön töröld ki, mert ezentúl nagyobb szükséged lesz békétűrésre, mint nekem vagy másnak.”

Nem felelt, de arca földerült s jobbomat hévvel rázá meg; a búcsúvételkor lelkesedve volt, ahogy sohasem láttam azelőtt. „Barátom! a nagy kérdés megoldása. . . elődeink ősi lakhelyét fölfedezni. . . az én feladatommá vált. A nagy célnak megfelelő lesz egykor jutalmam. Éljen boldogul barátom és leszel is, mert könnyű véredek kevés boldogítja”. . . – és szokása ellen francia hévvel borult nyakamba, mit azelőtt sohasem tett.

Ez volt véle utolsó találkozásom. A hírlapi zavaros s egymással gyakran ellenkező hírekből sohasem jöhettem felőle tisztába; hogy valami tibeti zárdában a szanszkrit nyelvet tanolta, azon szótárt szerkesztett, ott elhalálozott, végrendeletileg néhány szótárt a magyar tudós társaságnak és az enyedi tanodának küldött: a Körös helységbeli szegény katona embereknek száz, az enyedi tanodának

más száz és a magyar tudós társaságnak kétszáz darab aranyat hagyományozott. Csak ennyit.

A történet különös egybefüggésének kell neveznem, hogy szintén mikor e sorokat írom, a Pesti Napló idei (1854) 151-ik száma, párizsi levelezőjétől a következőket olvasám:

„Míg Körösi Csoma Sándor tibeti készülleteiről bővebben szólhatunk, kötelességünknek tartjuk röviden tudatni a közönséggel, miszerint 25 darab papírt, mik buvárlatait tartalmazzák, hagyott maga után és 500 font sterling pénzösszeget, mit rokonai Calcuttában a supreme court general registrarjánál követelhetnek. Az örökség az ázsiai társaságnak volt ugyan az elhunyt által hagyományozva, de halála óráiban el lévén Csoma szigetelve a világtól, a végrendelet sohasem ment a társaság kezébe, s az ügyvédek őt végrendelet nélkül elhunynak nyilatkoztatták”...

Hogy Körösi kitűzött nehéz feladatát meg nem oldhatta, nem csudálhatni, mert akik előtte és utána fáradoztak a nagyszerű fölfedezésben, tévúton járt mindnyája.

Körösinek alapos ismerete után okom van hinni, hogy egy oly szilárd akaratnak annyi évek alatt nem lehetett csak a szanszkrit szótár szerkesztésére szorítkozni. Lelkületének megmérhetetlen gazdag forrása bizonyosan nagyobb tárgyakkal foglalkozott, amiket most még homály fed s csakis a későbbi kornak jutand tudomására az akkor már valószínűleg megavult ismeretek közzététele. Miután tibeti zárandoksága csak ily csekély eredményt mutathat fel, akkor mi előttünk most s hihetőleg ezután is tudomásunkon kívül eső, de mindenesetre igen fontos okok — vagy legyőzhetetlen akadályoknak kellett közbejönni, miknek leküzdése még az ő roppant előnyei mellett is lehetetlenné vált.

Egy tudományos angol értekezésben olvastam volt:

„Körösi egy a legtudományosabb fők közül, nagyon erős testalkattal, aki indulatjain s akaratján hihetetlen nagy mértékben uralkodott; korának ő volt legnagyobb nyelvésze, mintegy 30 nyelv birtokában.” Ezt angol ismeri el, az pedig a mások előnyei kiemelése körül nagyon is óvatos, kevesebbet igen, de többet nem tulajdonít.

Megpróbálgatám Körösi ifjabb évei rajzát az utókornak átadni; azon hitben pedig, hogyha ifjú földim olvasandja, találhasson bennük követésre méltó vonásokat s jöllehet Körösi emlékét ragyogó eredmények nem koszoruzzák, nyerhessen földim ösztönt az ő magos jellemében; nem kínai vagy tibeti utazásra többé... hanem akaratját s indulatját korlátozni tudja. És most lelkem mélyéből békét sóhajtok az ő távoli poraira! Amit úgy hiszem egy magyar sem tagadand meg tőle.

Ungi Márton:
EGY PÁR TÖREDÉK VONÁS
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR KÉPÉBŐL

Most, midőn nemzetünk, elhunyt nagy halottjai emlékezetét gyászünnepek tartásával, emléksobrok emelésével hazaszerte dicsőíti: méltó, hogy több elhunyt nagy férfaink közt, Körösi Csoma Sándor emlékét is megujtsuk szívünkben. Báro Eötvös Józsefnek remek *emlékbeszéde Körösi Cs. Sándor felett*, a dicsőültek ugyan réznél tartósabb szobrot emelt: de e körül, időről időre, bár hervadó nefelejcskeket ültetni, a hazafiui kegyeletnek szent kötelessége. És azért akarok én, — különösen egy általam tisztelt derék hazánkfia felhívásának engedve, ki előtt Körösinkkel rövid ismeretséget történetesen fölemlítettem, — Körösi képéből, a milyennek azt ismerni szerencsém volt, néhány egyszerű töredékvonás rajzát adni, bár avatatlan ecsettel. Jól esik hallanunk kedves halottunkról, bármely igénytelen méltányló szót attól, ki vele közel ismeretségben, érintkezésben volt.

Én Körösinket, 43 évvel ezelőtt, 181⁷/₈ év 8 hónapjában, a göttingai egyetemen voltam szerencsés ismerni, szeretni, tisztelni s kölcsönös vonzalmával dicsekedni.

Ő ember volt a szó nemes értelmében.

Magas nyílt homloka, mosolygó fekete szeme, rendes orra, vidám ajkai, derült hosszudag arcza, középszerűnél magasabb termete, erőteljes testalkata, szerény, egyszerű, természetes magaviselete, egész külseje már első látásra szívetnyerő vala.

Jellemzők őt erkölcsileg különösen: *leplezetlen őszinteség, nyíltszívűség, igazmondás*, úgy, hogy bátor vagyok állítani, miképen minden szava, beszéde, szentírászerű hitelességű volt, és ha hátrahagyott irományai világra jönnek, mit adjon az ég mielőbb, azoknak kétely nélkül hinni lehet.

Körösinknek egy szép jellemvonása volt a *háladatosság*. Gyakran elérzékenyülve emlegetett előttem s előttünk — debreczeniek előtt, kik egy szálláson négyen laktunk együtt, és a kiket ő sűrűn meglátogatott — gyakran elérzékenyülve emlegetett egy jószívű szegény öregasszonyt, ki őt, midőn szegény szolgagyermek korában falura kijárt, aratással keresni élelmét, ruházatját, házához fogadta, és neki azután is édes anyja helyett való anyja volt. — Gyakran hálásan és magasztalólag emlegette előttünk fő pártfogóját és jóltevőjét, a derék Kenderesy Mihály kormányzékai tanácsost, Herepei Ádám és Hegedüs Sámuel tisztelt tanítóit.

Körösi nemcsak háládatos szívű, hanem maga is *jóltevő, emberszerető, emberbarát volt*. Csak egy példát hozok fel. Egy erdélyi unitarius papjelölt, hazájába visszatérni szándékozván, miután megrendelt pénze meg nem érkezett, Körösitől kért kölcsön utiköltséget. Ő, noha maga is néhány hét múlva készült megindulni haza felé, s noha maga is pénz szűkiben volt, a kívánt mennyiségig egész készség-

gel kölcsönzött, bizonyos határnapot tűzve ki a pénz megküldésére. A határnap eljött s elmúlt, s napok multak napok után, de a várt pénz nem érkezett; úgy hogy tőlünk leve kénytelen kölcsönözni szeretett Kőrösink néhány aranyat, mit egy szavára legörömebb adtunk, mit ő később, csakugyan ráhatározván magát a haza indulásra, a nemeslelkű Eichhorntól felvett kölcsönből pontosan megfizetett. Szerénység tiltana ezt felhoznom, hanemha ezzel is azt akarnám bebizonyítani, mikép határtalan volt s lehetett hitünk, bizodalunk, az ő becsületességében és hitelességében.

Főjellemvonása, eleme, élettője Kőrösinknek volt, a *kebelében lángolt honszeretet*. Hazája disze, fénye, dicsősége — volt szíve vágyainak, élete törekvéseinek főcélja. — Különösen egy forró vágy dagasztotta kebelét, melynek említésénél arca kigyuladt, szemeiben némi ihlettség, felmagasztaltság tükröződött, a forró ohajtat: „vajha nemzetünk homályfedte eredetét földeríteni sikerülne!” s csodálkozását fejezé ki azon, „mikép még addig senki nem vállalkozott, ki nemzetünk első hazáját, bölcsőjét folkereste volna, mikép maga a nemzet ezt oly kevés figyelemre, gondra méltatta.” Miknek gyakori emlegetése homályosan sejtettette velünk, azt az óriási tervet, a melyet agyában főzött és a mely csak közvetkező alkalommal tűnt föl előttünk világosabban. Miután a várt pénz a kölcsönöző pontatlansága miatt, napról napra késett, s Kőrösink sietős útját késlettette, a mindig derült, vidám arczu férfit elkomorult, csüggetegnek látszott. — Egykor belép hozzánk, egy levéllel kezében, s mondja: olvassuk. Ő e levélben a mármoros-szigeti egyháza rendes lelkészül, s egyszersmind iskolatanárul hivatott meg. Mi szívből örültünk ez épen jókori meghívásnak, s ahhoz szerencsét kívántunk; de ő egész komolysággal így szólott: „Nem fogadom el, sőt más meghívást sem fogadnék el; nekem más célom van; mi légyen? megfogják tudni rövid időn, ha az Isten éltet.” Ily önzéstelen volt, ily tiszta lánggal égett az ő honszerelme; ily szilárd volt az ő elhatározása. S csakhamar ezután, tovább nem nyughatván, a nemesszívű Eichhorntól utiköltséggel segítettve, gyalog utnak indult, s mi őt a Göttinga keleti kapuján kikisérve, csókok s áldáskíváratok között bocsátottuk nagy útjára. Mint a kettős honu vándormadár nyugtalanul repdes, mikor természeti hatalmas ösztöne megint, hogy másik honába költözése ideje közelg: úgy Kőrösinket nem hagyta már többé nyugodni egy legyőzhetetlen titkos ösztön, a nemzetünk régi eredeti hona felé repeső ohajtozó vágy.

Ilyennek ismertem én Kőrösinket, és hogy őt ismerhettem, áldom érette a sorsot. Fájdalom! az ő legforróbb, legszentebb vágya nem teljesült; ő leveretett közel nagy céljához, mielőtt azt elérhette volna.

Nagy, nemzeti csapás!

Távol tőlünk, távol szülőföldjétől, hamvad ő idegen hantok alatt. De nagyszerű síremléket emelt ő neki maga a természet keze, az eget verdeső bérczü Himmalayát, melynek tövében aluszsa a sír álmát; s nemzete, élő oszlopot emelt szívében ő neki, mely fönmaradand, — maradjon fön, nemzetünk életével, s nőttön növekedendő fényével, virágzásával, dicsőségével együtt, mind addig, mig magyar él!

U—i.

Borgáti Szabó József:
PÁR ADAT KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL

Emlékeztetés Körösi Csoma Sándor híres magyar utazónkra s a dicsőült Gróf Széchenyi István lelkes szavainak említése az ez évi „Sopron” Dec. 9-kéni hasábjában mély hatású volt szikkadt kedélyemre.

Körösi Csoma Sándor Göttingában az 1817. és 1818-dik években tanuló társom volt. Ő akkor mintegy 20 éves közép termetű, a legujabb bécsi „Illustrirte Zeitung”-bani Zarszeti Spanyol hegedű művészhez hasonlító barna arcú, szelíd székely fiú volt. Egy párisi igen öreg Dámánál a francia társalgási beszélgetés alkalmával Vele meg ösmérkedvén, többször volt nálom tudományos tárgyakról hazánk s nemzetünkkel eszmecserén. Egykor már közel éjfélkor mulatásunk közben jelenté, hogy Ő csak hirt s nevet szeretne magának szerezni. Szép szándék, válaszolám, s könnyen kivihető! Hogy-hogy? mondá Ő. Keresd fel, Sándor! felelém, őseinket s hazájokat, a biboros Koszta Császár érintése szerint, Asiában. Erre Ő elnémult, tűzbe jött, szemei szikráztak s üstöke emelkedett. Utóbb tanácsomra velem együtt Dissentől Pindarra magyarázatot halgatott.

Ő az 1818-diki Junius elején velem együtt haza jönni szándékozott; de a Nagy-Enyedi tanároktól Neki segítség ígértetvén, még fél évig ott maradni készült. Én akkor kalapomat, Chatam, mint angol olvasó könyvül használt, leveleit s angol grammatikámat Neki ajándékoztam; de Ő ezt sem fogadta el, 10 krajczárnyi fizetés nélkül. Azomban Fiorillo, angol nyelv tanára, és Bunsen szinte tanár, mint felügyelője beleegyezésével a hanoveri kir. alapítványi szabad asztalomat Neki átengedtem. Az 1819-ben Ő róla már mint Zágrábban és utóbb Constantinopolban s Teheránban, Persia fővárosában az angol követ kegyelméből előről értesültem. Ekkor a dicső emlékü Gróf Széchenyi István azon kérésemre, hogy szíveskedjék számára segélyt küldeni 400 aranyt szedett össze Mágysáink körében, s azt Neki elküldötte; de Sándor, ámbár eleget sanyargott, azokat sem költötte el, hanem a Nagy-Enyedi collegiumi alapítványra rendelé, s nekünk is Sopronba megküldé a tibeti nyelv sok fáradsággal készített grammatikáját s szótárát.

Mint a calcuttai angol könyvtárnok tőlünk görög s latin classicusokat kért s Gróf Teleki Józsefhez az academia elnökéhez intézett leveleiben jelenté, hogy Persia (Lásd Heeren Perserjeit!) volt Őseink hona s a Sanskritban sok magyar szavak vannak. Én Fekete Gáspár urnak, az ifju Aponyi grófok Mentorának, szíves eszközzése által küldöztem Hozzá leveleimet Angliába és Calcuttába s figyelmeztettem a Zend nyelvre: de itt hirtet után felhagyván, hihetőn azért, mert Anquetil du Perron zendavestájában azt olvasta, hogy a közép Persáknak az arabs bőszült muhamedanusok általi a 651-ban k. u. (Lásd Roteket) legyőzésekkel, ezeknek egy része Chinába menekedett, másodsor is utnak indult Chinába: de uton utfélen a sárga lázkór áldozata lett. Becsületekre válik az Angoloknak, hogy sirkömléket emeltettek hamvaikra.

Nálom két emlékirata volt. Egyiket a göttingai könyvtár képét ezen szavakkal:
„Ime egy ily képen ezer tárgyat látunk: Meg tanuljuk itten elhagyott barátunk” a
dicső emlékü Gróf Széchenyi Istvánnak küldtem.

A másikat Pindar azon jeles mondásával, légy bölcs, légy kegyes: ezen előjogok
a halhatlanság előjogai, Ponori Török József híres könyvirónknak adtam.

Borgáti Szabó József
rokkant tanár.

✓

KÜLFÖLDI VISSZAEMLEKEZÉSEK

Victor Jacquemont visszaemlékezése megjelent: *Correspondance de Victor Jacquemont pendant son voyage dans l'Inde 1818–1832*. Paris, 1835. Vol. I., p. 266, p. 300.

–V. Jacquemont Csomával Kanamban találkozott.

Th. M. Pavie visszaemlékezése megjelent: *Revue des Deux Mondes*, XIX (1847).

–A francia orientalista Csomával Kalkuttában találkozott.

Karl Hügel visszaemlékezése megjelent: K. Hügel: *Kaschmir und das Reich der Sikhs*. Stuttgart, 1840–1842. Vol. II. p. 165, Vol. IV. p. 56.; illetőleg: *Oesterr. Beobachter*, 1842.

–Az osztrák utazó Kalkuttában találkozott Csomával.

Solomon Caesar Malan visszaemlékezései a Duka Tivadarral folytatott levelezésben találhatók (Közli: Terjék József: *Kőrösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben*. Budapest, 1976. 37–61.), illetőleg: W. R. S. Ralston: *Tibetan Tales* című művének előszavában.

FÜGGELEK

A TIBETI–ANGOL SZÓTÁR ELŐSZAVA

Kalkutta, 1834 februárjában

A tibeti szótár megjelenéseért ezen alakban, a tudós világ elismeréssel tartozik a brit keletindiai kormány bőkezűségének és pártfogásának, melyben két főkormányzó, tudniillik Lord Amherst és Lord William Cavendish Bentinck kormányai a szerző tanulmányainak ideje alatt részesítették. Legmélyebb tisztelettel ajánlja tehát ő e munkáját, mint csekély elismerését a kormány iránt, azon segélyért, melyet élvezett és különösen mult évi magas elhatározásért, melynek értelmében a Tibeti Nyelvtan és Szótár közközlésen kiadni rendeltetett. Ily módon ezen elemi művek, melyek okvetetlenül szükségesek a tibeti nyelvnek alapos megtanulására, biztosítottak mindazon egyének számára, a kiknek érdekében fog lenni a tibeti irodalom tanulmányozása.

A brit kormánynak általános pártfogásán kívül a szerző elismeri lekötelezett-ségét az angol nemzet több fiának istápolásáért és szívessegeért s ezen kegyeikért ezenen tiszteletteljesen nyilvános hálát fejez ki. A közönséget pedig értesíteni óhajtja a szerző az iránt, hogy ő nem küldöttje semmi kormánynak s politikai céljai nincsenek. Nem is tartozik azon gazdag urak sorába, a kik saját költségükön utaznak, élvezetkeresés végett avagy kíváncsiságból, ő csupán egy szegény tanuló, a kinek óhajtása volt látni Ázsiának különféle országait, az őskor annyi eseményeinek színpadát; megfigyelni a különféle népek szokásait s megtanulni nyelveket, azon reményben, hogy eredményének hasznát a világ egykoron majd be fogja látni. Ilyen volt tehát azon férfi a ki zárándokútjában mások kegyeitől függött, hogy megélhessen.

A persa földön, Teheranban léte alatt különösen le volt kötelezve Henry és George Willock uraknak és Dr. Richard követségi orvos úrnak, Ladak és Kasmirban a boldogult Mr. William Moorcroft- és társai Mr. George Trebeck- és Meer Izzet Ullahnak; Sabathuban pedig C. P. Kennedy százados és Dr. J. Gerard uraknak, az előbbitől kormányi pártfogásban és pénzbeli segítségben részesült, míg az utóbbi hasznos könyvekkel látta el.

Calcuttába megérkezvén, az Asiatic Society akkori titkára s később a sanskrit nyelv tanára az oxfordi egyetemen, Dr. H. H. Wilson nagyon lekötelezte a szerzőt azon kegyessége által, hogy tibeti irományaiból szemelvényeket választott és azokat kinyomatta. Végre hálásan elismeri a szerző Mr. J. Prinsep, az Asiatic Society jelenlegi titkárának szívesességét, hogy munkáinak angol szövegét kisimítva és kijavítva sajtó alá bocsátja.

Az angolok által nyújtott segedelman kívül hálával elismeri szerző azon kegyes és nagylelkű bánásmódot, melyet utazása közben Allard és Ventura, két francia tiszt részéről tapasztalt; ők utóbb Maharaja Ranjit Sing szolgálatában Lahorban magas rangra jutottak; azt tapasztalt Pohle Ignác úr, egy csehországi születésű kereskedő részéről is Aleppóban, s az ő ajánlatára Magyarországból származó Swoboda Antal úrtól, ki ügynöke volt Bagdádban; a Bécsből való Bellino úrtól, ki Rich úrnak, az angol politikai ügyvivőnek Bagdádban titkára volt; és végre egy

jószívű embertől, a tiroli születésű Schäfer Józseftől, ki kovács-mesterséget űzött Egyiptomban, Alexandriában.

Ez a nyilvános és hálás elismerése azon kegyes és jó szolgálatoknak, melyekben a szerző részesítettetett.

Most a munkáról.

Jóllehet a tibeti nyelvnek tanulmányozása nem állott eleinte a szerző tervében; és csak miután a gondviselés őt Tibetbe kísérte és a boldogult Moorcroft bőkezű támogatása folytán kedvező alkalma nyílt megismerni, hogy minemű és mi eredetű a tibeti irodalom, szánta reá magát örömet, hogy avval alaposan megismerkedjék, azon reményben, hogy ez eszközül fog szolgálni közvetlen tervének megvalósításában, tudniillik a magyarok nyelve és eredete körüli kutatásaiban. *Szerző tanulmányainak eredménye pedig az, hogy Tibetnek irodalma egyáltalában Indiából származott.* A tudománynak különféle ágaira vonatkozó roppant kötetek nem egyebek, mint tökéletes és hű fordítások a sanskritből, még pedig Bengál, Magadha, a gangesi vagy Közép-India, Kasmir- és Nepalországból eredő munkákból; a fordítások Krisztus után a hetedik században kezdődtek. A most említett munkáknak nagy része pedig a tibetiből mongol, mantsu és chinai nyelvekbe plántáltatott, ennél fogva a chinai Tatárországban a tibeti nyelv a tudósok nyelvévé lett, úgy mint Európában a latin.

Miután a tibeti nyelv segítségével a szerző megismerkedett a buddhista vallási rendszer műszavaival, szellemével s általános tartalmával is, szerencsésnek érezte magát, hogy így könnyű eszközre tett szert, a sanskrit irodalom tárházához eljuthatni, mely az utóbbi időben a tanult Európának oly kedvező tanulmányává lett. Saját nemzetének pedig a szerző büszkeséggel jelentheti, hogy a sanskrit tanulmányozása sokkal hasznosabb a magyarokra, mint bármely más európai nemzetre nézve. A magyarok dús aknát találhatnak tanulmányozásában, szem előtt tartván nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük érdekeit, meg pedig azért, mivel a sanskrit nyelvnek alkotása, valamint több indiai nyelveké is, nagyon párhuzamos a magyarokéval, mely különben eltér a nyugati Európa nyelveitől. E párhuzamosságnak feltűnő bizonyosságul álljon a következő példa. A magyarban előragok helyett utóragokat találunk kivétel nélkül, kivéven a személynév mások esetét; és az igeigékből segédige nélkül s csupán egy szótagnak egyszerű hozzáadásával többféle igealakokat formálhatunk: tundiillik cselekvő, szenvedő, óhajtó, gyakorító, visszaható formákat; így van ez úgy a magyarban mint a sanskritban s nincs szükség sem itt, sem ott a segítő igeire az összetett mult vagy a jövő idők formulázásában, a hogy az okvetetlen megkiváncsítatik az európai nyelvekben. De nincs itt helyén oly elemzésbe ereszkedni, mely iránt különben a legnagyobb érdeklődéssel viseltetik a szerző hazafiúi úgy mint nyelvészeti előszeretettel fogva.

A szótárt és a nyelvtant illetőleg, mely a kormány bőkezűsége folytán közzétetik, szabadságot vesz értesíteni a közönséget, hogy mindkettő hiteles kútforrásokból állítottatott össze, miután a szerző a tibeti nyelvvel eléggé megismerkedett, egy értelmes Láma papnak oktatása folytán, a kinek neve tiszteletteljesen meg van említve a címlapon; az ő értelmi tehetségében a szerzőnek teljes bizalma

volt, a szerző őt az általános buddhista irodalomban teljesen jártasnak találta, és a kellő ismeretekkel bírónak a tudományok azon ágaiban, melyek egy szótár megírásában nélkülözhetetlenek, különben is minden tekintetben képesítve volt mint uri egyén, naponta közlekedni hazájának legmagasb polczon álló embereivel; mivel pedig Tibetnek legnagyobb részét beutazta, jól ismeri az udvariasság és a finom nyelv kifejezéseit. Ily kifejezéseknek gyakori használata a tibeti nyelv sajátosságaihoz tartozik, és jöllehet azok a tibetiben közönséges beszédmód gyanánt veendő: mégis mintegy költőivé teszik a nyelvet s rendesen használtatnak az irodalomban úgy, mint a műveltebb osztályok társalgásában, különösen a főrangúaknál.

Sanskrit kifejezések csak ritkán fordulnak elő a tibeti könyvekben, kivéven egy néhány főnevet: személyeket, helyeket, drágaköveket, virágokat és növényeket jelezve, ha tudniillik a fordítók nem voltak képesek meghatározni a megfelelő tibeti szót. Meg kell itt jegyezni, hogy minden tudományos sanskrit műszó *szótagról szótagra* van a tibetire lefordítva; ez eltér azon szokástól, a mely Európában divatos, ha a görög vagy latin nyelvből fordítunk. Minden tibeti fordítás tehát azon minta szerint történik, melyet az első fordítást eszközölő Panditok specialiter megállapítottak. Tapasztaljuk ezt több meglevő sanskrit és tibeti szógyűjteménynél, melyeknek egyik terjedelmesb példányát a szerző maga fordította angol nyelvre és az Asiatic Societynek följajánlott. Rémusat Abel ugyane művet már régebben közlőtte Európa tudósaival, erről azonban a szerzőnek tudomása nem volt.

A tibeti nyelv alkata nagyon egyszerű. A declinációnak csak egy formája van. Az igékben személy vagy szám változást nem tesz és csak a névnek vagy névmásnak egyes vagy többes számából lehet következtetni arra, hogy az igező melyik számban áll? Ha a kezdő a segítő igeiket betanulta és megismerkedett a particulákkal, melyek a modust és a tempust alakítják: minden ige képes lesz conjugálni. Vannak bizonyos rendhagyó igék is, ezeknek praesensét, praeteritumát és a parancsoló módját kell megtanulnunk; azonban csak egy kivételes osztályát képezik ezek az összetett igéknek és részletezve vannak a nyelvtanban és a szótárban. Az egész Tibetben az orthographia ugyanaz, de az orthoëpia különbözik az egymástól távol eső tartományokban, különösen az összetett mássalhangzóknál.

Hogy e munka lehető szoros határok között maradjon, csak kevés sanskrit szó és főnév (nomen proprium) fordul elő ezen kiadásban. De ha idővel több érdek fog mutatkozni a buddhismus iránt, mely annyi hasonlatosságot tanúsít a kereszténység igazi szelleméhez; és ha tán ösztön támad a keresztény és az európai műveltségnek Ázsia legkeletibb részeibe terjesztésére: akkor ezen tibeti szótár sok tekintetben kijavítható, meg bővíthető és sanskrit kifejezésekkel pótolható lesz.

Tibeti tanulmányainak első éveiben, szükségképen sok nehézséggel kellett küzdenie a szerzőnek; mivel tolmács nem volt közöttük és a Láma között, ki saját nyelvén kívül mást nem igen értett. Nem is állott semmi elementaris munka rendelkezésére, kivéven pater Giorgi Alphabetum Tibetanumát. Mr. Marshmannak, 1826-ban Seramporeban kiadott tibeti szógyűjteményét csak Calcuttában való megérkezése után, 1831-ben látta először a szerző, a midőn az hasznára már nem lehetett, mivel a jelen munka már jóval annak előtte, jelen alakjában és kiterjedésében készen volt. Ennél fogva a tudományos világ elnézését kéri a szerző azon számos fogyatkozásért, melyet a tapasztalt szem kétség kívül hamar föl fog fedezni a *Tibeti Szótárnak* ezen első kísérletében.

A TIBETI NYELVTAN ELŐSZAVA

Kalkutta, 1834 decemberében

Buddha vallásának széles elterjedése Ázsiának keleti részeiben, az utolsó időkben nagy figyelmet gerjesztett az európai tudósok között. Kitűnő orientalisták fölfedezték, hogy azon vallás, mely a távol kelet oly különböző országaiban annyi milliók által elfogadtatott, a gangesi vagyis Közép-Indiában vette eredetét: ennél fogva reményünk lehet, hogy a művelt közönség kegyteljesen fogja fogadni a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát. Tibetország a jelenkorban a buddhismus gyűpontjának tekintetik. Ezen elementáris művek tehát kulcs gyanánt szolgálhatnak megnyitására azon óriási köteteknek (ezek a sanskrit hű fordításai), melyek még mindig föltalálhatók azon országban. Ezek kimerítő értesítést foglalnak magukban Ázsia terjedelmes részében, különösen pedig az őskori Indiában lakozott népek erkölce, viselete, véleménye, tudománya, tudatlansága, babonahite, reménye és féelme felől.

Földünkön a jelen korban három uralkodó vallás létezik; mindegyike számos követőket számlál s mindegyike saját szerű irodalommal bír, tudniillik: a keresztény, a mahomedán és a buddhista vallás. Érdekes azon körülmény, hogy évszámításunk VIII- és IX-dik századában bizonyos uralkodók komolyan azon igyekeztek, hogy ezen három vallásnak irodalmát illető országaikban megállapítsák, még pedig latin, arab és sanskrit nyelven, nevezetesen Nagy Károly és utódai Némethonban és Franciaországban, Al-Mansur, Harun-al-Reshid és Al-Mamun khalifák Bagdadban, Magadha királyai Indiákon, Khrisrong De-Hu Tsan, KHri De'srong Tsan és Ral-Pachen Tibetországban. Chinában pedig, az akkor uralkodó Thang dynastiából származott császárok. A kereszténységnek dicsőségére válik megemlítenünk, hogy a midőn a tudományosság folytonosan hanyatlott a mahomedánok és a buddhisták között: a kereszténység nemcsak hogy magas fokig fejlesztette saját irodalmát és a tudományt, de követve a szabadelvűség és a valódi tudomány elveit, a jelen korban azon fáradozik, hogy alapos ismereteket szerezzen a vele versenyző két vallás alapelveiről, még pedig saját nyelvükben. Innen van az, hogy Európa északnyugati részeiben, Angol-, Francia- és Némethonban, a hol ezer év előtt csak a latin nyelv volt művelve a tudomány emberei által, ott jelenben az arabs és sanskrit irodalomnak számos gyűpontjai találhatók.

Ennek köszönhető az „Oriental Translation Committee” (keleti irodalmi fordító választmány) megalapítása, melynek tagjai Európának legkitűnőbb orientalistái, kiknek munkálkodásaiból máris oly sokat nyertünk és a jövőben még többet remélünk. Tibeti szakemberek, ha ugyan találkoztak e választmányban, nagyon kevesen lehettek. Elszigetelve hozzáférhetetlen hegysorok által, Tibetnek zárdái figyelem nélkül maradtak; tudós vagy utazó alig kereste föl valaha és a közelmult időkig alig gyanította valaki, hogy azon világrész meg nem háborított

menhelyének oltalma alatt, oly éghajlatban, a hol a forró égövi lapályoknak mindent megrontó befolyása ki van zárva, tökéletes épségben fölталálhatók a buddhista hit könyvei, eredeti sanskrit szövegben és hű fordításban, mit az indiai continensen most hiába keresnénk. Remélem, hogy tartózkodásom ideje azon kietlen országban, oly célból, hogy elsajátítsam a nyelvét és megvizsgáljam irodalmi tárházait, nem volt eredménytelen, de hogy ezen nyelvtan és szótár bizonyosságul fog szolgálni fáradozásaim ösztönzésének, melylyel földatomat elérni törekedtem.

Szótáramnak előszavában kifejeztem tiszteletteljes köszönetemet az indiai brit kormánynak, tibeti tanulmányaim ideje alatt élvezett pártfogásáért, előszámlálám egyszersmind azon szivességeket és jó szolgáltatokat, melyekben több uri egyéntől részesültem; fölösleges lenne tehát hálámat itt ismételni. Azon körülmény, hogy az angol nyelvet választám közegül munkálataim nyilvánossá tételére, bizonyosságul fog szolgálni Európa tudósai előtt, hogy mennyire érzem kötelezettségeimet az angol nemzet irányában.

A munkát magát illetőleg, hogy azt lehetőképen rövidre vonjam, csak oly pontok tárgyalásába ereszkedtem, melyet mulhatatlanul szükségéseknek tartottam ezen eddig ismeretlen nyelvnek alapos megismerésére. Tárgyaltam a beszédnek minden részét s a mennyire tőlem telt, teljes jegyzeteket adtam minden fejezetnél, megemlítvén a szavak származását s változékonyságát, hogy ily módon a kezdő azonnal beláthassa és megértse a tibeti nyelv részeit.

Az orthographia képezi a főnehézséget e nyelvben, mit én úgy a szótagi rendszer ismertetésében mint a lexiconban szabályszerűleg megállapítani igyekeztem hitelen grammatikai kútfők után. A nevek hajlítása és az igék conjugatiója itt, úgy mint az indiai dialektusokban, nagyon egyszerű. Egy jól rendezett szótár s rövid bevezetés a declinato és conjugato formáiba elég lesz arra, hogy a tanulót bevezesse a nyelv ismeretébe.

JEGYZETEK

FORRÁSHELYEK

Levelek forráshelyei:

1. MTA I. Osztály Közleményei XXI (1964). 284–286.
2. Erdélyi Múzeum XLVIII (1943). 542–543.
3. Erdélyi Múzeum XLVIII (1943), 543–544.
4. Erdélyi Múzeum XLVIII (1943), 544–546.
5. Tudományos Gyűjtemény 1820:X, 121–122.
6. Tudományos Gyűjtemény 1825:I, 6.
7. Baktai Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. Budapest, 1962. 51–53.
8. Tudományos Gyűjtemény 1825:I, 6–7.
9. Tudományos Gyűjtemény 1825:I, 9–10.
10. Tudományos Gyűjtemény 1825:I, 7.
11. Tudományos Gyűjtemény 1825:I, 11–12.
12. Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium, Budapest, 1978. 14–18.
A cikk szerzője, a levél magyar fordításának készítője Bethlenfalvy Géza.
13. Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Budapest, 1885, 32–33.
14. Tudományos Gyűjtemény, 1825:I, 8–9.
15. Tudományos Gyűjtemény, 1825:I, 12.
16. Duka, 22.
17. Duka, 22.
18. Duka, 23–30.
19. Duka, 38–59.
20. Tudományos Gyűjtemény, 1826:IV, 125–126.
21. Duka, 60–61.
22. Tudományos Gyűjtemény, 1826:IV, 124–125.
23. Tudományos Gyűjtemény, 1826:IV, 124.
24. Duka, 61–64.
25. Duka, 65.
26. Duka, 64.
27. Duka, 66–68.
28. Duka, 66.
29. Duka, 69.
30. Duka, 69–70.
31. Duka, 71.
32. Duka, 72–89.
33. Duka, 90–91.
34. Duka, 92–93.

35. Duka, 94–95.
36. Duka, 95.
37. Duka, 97–100.
38. Duka, 100–101.
39. Duka, 96.
40. Duka, 96–97.
41. Duka, 102.
42. Duka, 103–104.
43. Duka, 104.
44. Magyar Tudomány, 1972:5, 320–327.
45. Duka, 104–105.
46. Duka, 105–106.
47. Duka, 106–108.
48. Duka, 110–114.
49. Tudománytár, 1835:VIII, 280–282.
50. Magyar Tudomány, 1972:5, 320–327
51. Jelenkor, 1836:18, 69.
52. Duka, 123.
53. Duka, 124.
54. Duka, 126–127.
55. Duka, 127–129.
56. Duka, 130–131.
57. Duka, 131–133.
58. Duka, 137–138.
59. Duka, 139–145.

Okiratok forráshelyei:

1. Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása* (Bukarest, 1979. 21. lap, 6. ábra.)
- 2–6. Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor tanulmányútjához*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XII (1968), 134–141; valamint Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. 139–140.
- 7–9. Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. 149–150., 202–206.
10. Szathmáry Károly: *Kőrösi Csoma Sándor híres utazó útlevele*. Hazánk s a Külföld 1866.
11. Baktay Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor* (Budapest, 1962.) 169.
- 12–16. Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai* (Budapest, 1885.) 102–103., 108–109., 129–130., 153–154., 157–159.

Megemlékezések források helyei

1. Pesti Hírlap, 1842. október 27. (190. szám), 759–761.
2. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei VI (1840–1842), 141–142.
3. Erdélyi Híradó, 1842. július 22. (58. szám).
4. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei VII (1842–1844), 32–51.

Visszaemlékezések források helyei

1. Századunk, 1842. június 9. (45. szám), 361–362.
2. *Berzsenyi Dániel összes művei*. Közre bocsátá Döbrentei Gábor. Buda, 1842. III. kötet, 159–160.
3. *Újfalvy Sándor emlékiratai*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta dr. Gyalui Farkas. (Kolozsvár, 1941.)
4. Vasárnapi Újság, 1860. (26. szám), 315–316.
5. Sopron, 1876. december 16. (50. szám).

Függelék források helyei:

Duka Tivadar: *Körösi Csoma Sándor dolgozatai*. (Budapest, 1885.), 115–122.

MAGYARÁZÓ MUTATÓ

Abul-Faradz (latinos névváltozat: Abulferagius, másik nevén Barhebraeus; 1226–1286): keresztény püspök, aki szír és arab nyelven írt történeti jellegű munkákat, melyekben az uigurokról is ír. Művei latin fordításban is megjelentek a 17. század közepén.

Abul-Fida (teljes nevén Imádadaddin al-Ajjúbi Abul-Fida, latinos névváltozata Abulfeda, Abulfida; 1273–1331): arab történet- és földrajzíró.

Ajtai Sámuel: a 19. század elején kormányzéki tanácsos Kolozsváron, Csoma pártolója.

Aleppo: (arab nevén Haleb): a ma Szíriában levő város 638-ban került arab uralom alá, virágkorát a 10. században, a Hamdánidák alatt éli, 1516–1918 között török uralom alatt áll. – Csoma egy hónapot tölt Aleppóban (1820. április 13.–május 19.), ahol Pohle Ignác cseh kereskedő segíti. Itt öltözik ázsiai ruhába.

Alexandria (arab nevén el-Iszkanderija): a ma Egyiptomban levő kikötővárost i. e. 331-ben Nagy Sándor alapította. Világítótornyáról, könyvtáráról ismert város. 642-ben arab, 1517-ben oszmán-török uralom alá került (1914-ig). – Csoma 1820. február 28. és március 15. közt tartózkodik a városban, ahol Schäfer József segíti. A pestis miatt kénytelen sürgősen elhagyni.

Allard: francia katonatiszt, aki társával, Venturával Randzsit Szingh szolgálatában Lahorban a hadsereg megalakítója. – Csoma útja során 1822. január 26-án találkozik velük Dakka faluban, velük együtt érkezik Lahorba, ahol március 23-ig marad. Hálásan emlékszik vissza segítségükre.

Ambála: város a mai Indiában, Harijána államban, a híres „Nagy Törzs Út” vonalán. Az angolok 1823-ban foglalták el, s katonai körzeti parancsnokságot helyeznek el benne, ide tartozik a szabáthui őrállomás is, mely Ambálától mintegy 160 km-re fekszik.

Amherst, William Pitt, lord: (1773–1857) Brit India főkormányzója (1823–1828), ő indítja az 1824–1826-os háborút Burma ellen. – C. P. Kennedy 1827 áprilisában bemutatja neki Csomát.

Amritszár („A halhatatlanság tava”): város a mai Indiában, Pandzsáb államban. 1574-ben alapították egy szent tó partján. Itt épült fel a híres Arany Tempom, a szikh vallás fő szentséghelye, ahol az *Adi Granth* nevű szent könyvet őrzik. Egyben az északról jövő karavánutak fontos állomáshelye. – Csoma 1822. március végén érinti a várost.

Archer őrnagy: brit indiai katonatiszt, aki útikönyvében (*Tours in Upper India and in Parts of the Himalaya Mountains with Accounts of the courts of the native princes*. London, 1833. Vol. I–II.) beszámol arról, hogy Csoma lámája, Szangye Puncog 1828. május 11-én őt meglátogatta.

Asiatic Researches: a Bengáli Ázsiai Társaság folyóirata, amelyben megjelentek Csoma tibetisztikai tudományos közlései.

Asiatic Society of Bengal (Bengáli Ázsiai Társaság): Sir William Jones alapította 1784. január 15-én Kalkuttában. A brit indiai főkormányzó védnöksége alatt működő ázsiai társaság folyóirataiban (*Journal of the Asiatic Society of Bengal* és az *Asiatic Researches*) jelentek meg Csoma tanulmányai. 1831-től haláláig Csoma mint könyvtáros dolgozik a Társaságnál. Titkárai Csoma idejében: H. H. Wilson, J. Prinsep, S. C. Malan és H. Torrens. A Társaság 1834. január 30-án tiszteleti tagjául választja, 1845-ben síremléket emel Csomának Darzsilingben.

Bagdad: a mai Irak fővárosa, amely az Abbászidák (főként Harun ar-Rasíd kalifa) idején éli virágkorát, 1534–1917 között oszmán-török uralom alatt áll. – Csoma hat hetet tölt a városban (1820. július 22. – szeptember 4.), ahol a távollévő brit ügyvivő (Rich) titkára, Bellino és Swoboda Antal segítségét élvezi. Itt újra európai ruhát öltve folytatja útját Perzsia felé.

Baktay Ervin (1890–1963): Körösi Csoma emlékének ápolója, aki az 1926–1929-ben tett indiai tanulmányútja során 1928-ban felkereste Csoma egykori lámakolostorait, Zanglát és Puktalt, ahol emléktáblákat helyezett el; és külön könyvben számolt be itteni élményeiről (*A világ tetején*). Később több könyvben megemlékezik Csomáról (*A messzeségek vándora*, *Körösi Csoma Sándor*).

Baktria: A Hindukus és Margus közti óiráni terület, a hagyomány szerint itt élt Zaratusztra. I. e. 250 körül hellén birodalom létesült itt, a hellenizmus terjedésének kiemelkedő központja volt.

Balh: az ókorban Baktria fővárosa volt Baktra néven. Mai neve Vazirábád (Afganisztán). A Hindukus tövénél elhelyezkedő város az egykori selyemút fontos állomáshelye. – Csoma 1821 decemberében érinti. Itt ölik meg később W. Moorcroftot.

Baltisztán: az Indus felső szakaszán, a Karakorum és a Himalája közt elhelyezkedő tájegység, amely ma India Dzsammu és Kasmír államában és Pakisztánban fekszik. A Ladaktól északra fekvő hercegség fővárosa Szkardu, a tartományt tibetiek és dárdok lakják, akik a tibeti nyelvet beszélik és a mohamedán hitet követik. „Kis-Tibet” néven is ismert.

Bámiján: 2500 m magasan fekvő kereskedelmi állomáshely Afganisztánban Balh és Kabul között, a Bámiján-szoros (5310 m) lábánál; ma tádzsikok és hazarak lakják. A 2–7. században híres buddhista sziklakolostor helyezkedett itt el, benne a hellenisztikus buddhista művészet kiemelkedő alkotásai, köztük az 53 m magas buddhaszobor. A virágzó buddhista központot az iszlám hódítás szünteti meg. – Csoma 1821 decemberében érinti.

Banihal-hágó: Indiában, a Dzjammu és Szrinagar közti egyetlen út 2840 m magas hágója. (Ma 2200 m magasságban egy 2240 m hosszú alagút lehetővé teszi a közlekedést télen is.) – Csoma 1822. március végén halad át rajta.

- Baralacsa-hágó:** 4890 m magas hágó Indiában, a Nyugat-Himalájában, a Szpiti és Zanszkár tibeti tartományokat összekötő hegyi úton. – Csoma valószínűleg itt halad át 1825 júliusában, amikor második tanulmányútjára indul.
- Baricz János:** Csoma barátja. Nagyenyedi professzor, akivel Ázsiából is tartja a kapcsolatot. A Csoma-hagyomány diáktársának véli, tévesen, hiszen tíz évvel idősebb Csománál.
- Barthélemy, Jean Jacques** (1716–1795): francia ókorkutató, akinek könyvét (*Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce*) Csoma a göttingeni könyvtárból többször is kölcsönvette.
- Barthélemy Saint-Hilaire, Jules** (1805–1895): francia orientalista és politikus (1880–1881-ben külügyminiszter), aki a *Journal des Savants* 1877. számában elragadtatással méltatja Csoma érdemeit.
- Basehr:** tartomány Indiában, Himácsal Prades államban, a Szatledzs völgyében. Északon Szpiti és Kulu, délen Garhwal, keleten (kínai) Tibet, nyugaton a Szimla-vidék határolja. A Szatledzs-völgyben halad a legkényelmesebb és legfontosabb út Indiából (Szimla) Tibetbe (Manaszarovár-tó) a Sipki-szoroson át. – Csoma már második tanulmányútja alkalmával erre indul, innen megy Zanszkárba. Harmadik tanulmányútját (1827 ősze–1830 ősze) Felső-Basehr (nevezik Kunavarnak is) fővárosában, Kanamban tölti.
- Bécs:** Csoma Göttingenbe igyekeztén 1815 (1816?)-ben öt napot tölt Újfalvy Sándor barátjánál, s valószínűleg visszafelé, 1818 végén is erre veszi útját.
- Bejrút:** kikötőváros, a mai Libanon fővárosa. A föníciai alapítású város Berytos néven vált ismertté az ókorban, 633-ban arab, később, 1763-ban oszmán-török uralom alá kerül. – Csoma hajóútja során, 1820 márciusában érinti.
- Bellino:** Csoma pártfogója Bagdadban, a brit ügyvivő olasz származású titkára.
- Benecke, George Fridrich** (1762–1844): a göttingeni egyetem professzora (1814 óta), angoltanár és egyben a könyvtár vezető tanára Csoma tanulóévei folyamán.
- Bengál:** történeti tájegység a mai Indiában és Bangladesben. A palászi csata (1757) után brit uralom alá kerül. Fővárosa Kalkutta, ahol Csoma 1831-et követően él. Negyedik tanulmányútját (Titalja és környéke) is Bengálban teszi, ahol a bengál és mahratta nyelveket tanulmányozza.
- Benkő Ferenc** (1745–1816): 1790-től Nagyenyeden professzor, földrajzi műve (*Magyar geográfia*. Kolozsvár, 1801–1802) bizonyára hatással volt a fiatal Csomára.
- Bhután** (saját nevén Drukjul, „Sárkányország”) az 1971 óta független államban javarészt tibetiek, kisebb lélekszámban pedig a velük rokon lepcsák, illetve indiaiak laknak. Csoma idejében teokratikus ország (lamaista drukpa szerzetesrend), ahol Csoma lámamestere hosszabb ideig tanulmányokat folytat.
- Biasz:** a Szatledzs mellékfolyója, forrásvidéke Kulu tartományban van.
- Bilászpur:** város Indiában, Himácsal Prades államban. Csoma kétszer is (1824 ősze, 1826 ősze) érinti, amikor Zanszkárból Kulu tartományon keresztül Szabáthuba megy.

Blumenbach, Johann Friedrich (1752–1840): a zoológia és antropológia professzora Göttingenben. Wurzbach életrajzi lexikona (1855) szerint ő hívta fel Csoma figyelmét a magyar–ujgur rokonságra: (Minden bizonnyal téves adat.)

Bopp, Franz (1791–1867): alapvető munkájával (*Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech. latein. pers. und german. Sprache.* 1816) az indogermán nyelvek összehasonlító nyelvtanát alapozza meg.

Borgátai Szabó József (1789–1885): a soproni liceum tanulója, majd Göttingenben Csoma diáktársa.

Buhara: a Zeravsan folyó melletti oázisváros (Kizil-kum sivatagban). Nyugat-Turkesztán kereskedelmi és kulturális központja, virágkorát Timurlenk (14. század) és utódai alatt éli. Szunnita zarándokhely, „szent város”, soknemzetiségű lakossága fellett a buharai emír (arab névvel, törökül kán) zsarnoki uralmat gyakorolt. 1868 után orosz érdekeltség, bár függetlenségét névleg megőrzi. – Az idegenek számára veszélyes városba Csoma 1821. november 18-án érkezik, de 5 napi tartózkodás után a háborús veszély miatt továbbmegy Kabul felé.

Buhária: Turkesztán egykori elnevezése, mely szerint Kis-Buhária = Kelet-Turkesztán (vagy Tarim-medence), Nagy-Buhária = Nyugat-Turkesztán (Buhara és Szamarkand vidéke). – Csoma eredeti feltételezése szerint e két tájegységen kell a magyarság őshazáját keresni.

Bukarest: a mai román főváros Csoma idejében az oszmán-török hűbériséget elismerő havasalföldi fejedelemség székhelye. – Csoma 1819. december elején érkezik Bukarestbe, ahonnan 1820. január 1-én indul Szófia felé tovább.

Burnes, Sir Alexander (1805–1841): a brit Kelet-indiai Társaság megbízottja, aki 1831-ben Lahortól Teheránig utazik, ugyanazon az úton, mint Csoma, csak fordítva. Élményeit publikálja (*Travels into Bokhara.* London, 1834).

Campbell, Archibald: angol orvos, Dardzsiling kormányfelügyelője, aki 1939-től 22 éven át a városkút üdülőhellyé fejleszti, környékén a teültetvényeket meghonosítja. – Csomát ő fogadja Dardzsilingben, ő Csoma végnapjainak szemtanúja.

Cartwright: a brit Kelet-indiai Társaság konstantinápolyi ügyvivője, a Csoma keresése ügyében folytatott levelezés egyik láncszeme.

Cavendis Bentinck, William (1774–1839): Brit India főkormányzója (1827–1835), Nepál meghódítója.

Cepal Namgyal: ladaki király Csoma idejében. Uralkodása alatt, 1834-ben veszti el Ladak függetlenségét, amikor Zorvár Szingh Ladakot Dzszammuhoz csatolja.

Ciprus: a nagy múltú sziget 1571 óta oszmán-török fennhatóság alatt áll, amikor 1820 márciusában Csoma hajóval a déli partján levő Larnaca kikötőt érinti.

Cunningham, Sir Alexander (1814–1893): *Ladak, Physical, Statistical and Historical. Bengal Engineers* (London, 1854) című munkájában szerepelteti azokat a hőmérsékleti adatokat, amelyeket Csoma Kanam kolostorában 2 éven keresztül feljegyzett.

Cserei Miklós: kormányzetszéki tanácsos Kolozsváron, a Tudós Kőr tagja, a magyarság eredetének lelkes kutatója, ilyen tárgyú könyvgyűjtő, aki Csomára erős befolyást gyakorolt.

Csoma család: Csoma András és felesége, Getse Krisztina gyerekei: Ágnes (sz. 1772, kiskorában meghal), Julianna (sz. 1774), Zsuzsanna (sz. 1776, kiskorában meghal), Krisztina (sz. 1778), Mária (sz. 1781, kiskorában meghal), Sándor (sz. 1784), Gábor (sz. 1788). Ismeretes számunkra a későbbi teljes családfa is, melyet Körösi Csoma Sándor hagyatékának átadásakor az orbai bíróság 1859-ben felfektetett. — Csoma szülei nagyenyedi diákévei idején meghalnak, göttingeni tartózkodása alatt Gábor öccse 100 arannyal támogatja, melyet később Sándor Ázsiából hazaküldött aranyakkal viszonz.

Csorja Ferenc: göttingeni diák, Csoma barátja.

Dakka: falu Afganisztánban, ahol Csoma Allard-ral és Venturával találkozott.

Dardzsiling: hegyi város (2185 m magasan) Észak-Bengálban, a szikkimi határ közelében. Csoma 1842. március 24-én érkezik Dardzsilingbe, ahol A. Campbell fogadja. Itt hal meg április 11-én, sírja fölé 1845-ben a Bengáli Ázsiai Társaság emel síremléket, melyre 1910-ben szülőfaluja, Csomakörös és a Magyar Tudományos Akadémia emléktáblát helyez el. Végül 1976-ban négynyelvű emléktábla kerül a síremlékre.

Deguignes: 18. századi francia történész, aki összegző munkájában (*Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares*. Párizs, 1756) az ujjurokat a magyarokkal (hungarus) rokonítja akként, hogy a magyarok az ujjurok és bizonyos nyugati türk (török) népek összeolvadásából keletkeztek.

Döbrentei Gábor (1785–1851): az *Erdélyi Magyar Museum* szerkesztője (1814–1818), az Erdélyi Magyar Tudós Társaság (Marosvásárhely) titkára (1819), 1820-ban Budára költözik, s a Magyar Tudós Társaság (az MTA) első titkára (1831–1836). Csomával 1819-ben találkozott a Kolozsvári Tudós Körben, később pedig mint a Tudós Társaság titkára levelezett vele.

Drász: karaván-pihenőhely a Szrinagar–Leh–Jarkend útvonalon, közvetlenül a Zodzsi-hágó után.

Drinápoly: a mai Edirne (Törökország). Csoma tervezett útiállomása lett volna Konstantinápoly felé vivő útján, de a pestis miatt Philippopoliszban megváltoztatta tervét.

Duka Tivadar (1825–1908): a szabadságharcban Görgey szárnysegéde, a bukás után emigrációba kényszerül (London), hosszabb időt tölt Indiában (1854–1874). Lelekes Csoma-tisztelő, ő gyűjti össze a Csoma életére vonatkozó hite-

les adatokat, s ennek alapján ő írja meg első ízben Csoma életrajzát (1884, London; 1885, Budapest), közbenjárására adja S. C. Malan a Magyar Tudományos Akadémiának Csoma tibeti könyvtárát. 1897-ben alapítványt tesz Csoma emlékére, 1903-ban pedig kölöngyűjteményt alapít.

Dzongkul gonpa (klasszikus névalak: Rdzong-khul dgon-pa): kargyüpa lamaista rend kolostora Zanszkárban, amelynek neves apátja Kunga Csöleg. A hagyomány szerint Csoma is többször meglátogatta a kolostort.

Dzsalpáiguri: város Indiában, Bengál államban. Csoma itt folytatta bengál nyelv-tanulmányait 1836-ban Lloyd őrnagy segítségével.

Dzsammu: 1. Indiában a Dzsammu és Kasmír állam alkotó országrésze. Csoma idejében önálló ország, fő népeleme a dógra-rádzsput. Uralkodója Guláb Szingh rádzsa, aki ekkor Randzsit Szingh szikh maharadza hűbérese. 1834-ben Dzsammu hadjáratával meghódítja Ladakot.

2. Dzsammu hasonló nevű fővárosa. A Rávi (Csenáb mellékfolyója) partján 400 m magasságban fekvő város fontos kereskedőhely az Amritszár–Szrinagar közti útvonalon. – Csoma 1822. március végén, április elején halad át rajta.

Eichhorn, Johann Gottfried (1752–1827): neves orientalista, történész és biblia-magyarázó. Göttingeni diák (1770–1774), jénai professzor (1775–1788), göttingeni professzor (1788–1827), a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* szerkesztője, az angol ösztöndíj kurátora. Fő művei: a 18 kötetes *Repertorium der Biblische und morgenländische Literatur* (1777–1786), a 3 kötetes *Einleitung ins alte Testament* (1780–1783) és az 5 kötetes *Einleitung ins neue Testament* (1804–1812). – Csoma pártolója és tanára, aki döntő hatást gyakorolt rá, ő tanította az arab nyelvre is.

Énosz: kikötőváros az Égei-tenger partján (ma Enez néven Törökország európai részén), a Marica folyó torkolatvidékén. – Csoma itt szállt hajóra 1820. február 7-én.

Erdély: Csoma idejében a Habsburg-birodalom nagyfejedelemsége, legfőbb igazgatási szerve a Bécsben székelő *Erdélyi Udvari Kancellária*, mely alatt az *Erdélyi Főkormányzók* (Gubernium) áll. A nagyenyedi kollégium felettes szerve az *Erdélyi Református Főkonzisztórium*, mely a folyamodványokat a Főkormányzókhoz továbbítja. A székelő határorség az *Erdélyi Főhadparancsnokság* (Generalcommando) irányítása alá tartozik, engedélyével tanulhatnak csak a székelő fiatalok.

Erdélyi Magyar Museum: 1814 májusában Kolozsvárott induló irodalmi-tudományos folyóirat Döbrentei Gábor szerkesztésében. A folyóirat körül alakult ki az ún. Kolozsvári Tudós Kör.

Erős Sándor: Teleki József gyermekeinek tanítója Pesten.

Esterházy Pál Antal (1786–1866): Ausztria londoni nagykövete 1815–1842 között, a Csomával kapcsolatos diplomáciai ügyintézés egyik láncszeme.

Faragó András: 1807-ben jegyzik be enyedi diáknak Csomával egy időben, később lelkész Szőkefalván.

Fath-Ali (1762?–1835): perzsa sah (1797–1835) Csoma idejében.

Fiorillo, Johann Dominik (1748–1821): Csoma göttingeni angol nyelvtanára.

Fischer, Johann Eberhard: a magyarság honfoglalás előtti történetével foglalkozó tudós, aki szerint a magyarok az Irtis mellé („Jugria”) költözött ujgurok. Fő munkái: az 1756-ban írt *De origine Ungarorum* (csak 1770-ben jelent meg A. L. von Schlözer *Quaestiones Petropolitanae* című művében) és a *Sibirische Geschichte* (1768).

Fodor Mihály: 1807-ben Csomával együtt jegyezték be enyedi diáknak.

Fort William: a britek által kiépített erőd Kalkuttában, mely körül később a Maidám teret alakították ki.

Fraser, William (1784?–1835): brit indiai kormánytitkár Delhiben.

Fraser, James Baillie (1783–1856): utazó, aki Csomával egy időben járt Meshedben. Indiában és Perzsiában tett utazásáról könyvet írt: *Narrative of a Journey into Chorasán, in 1821 and 1822* (London, 1825).

Georgia Augusta (teljes nevén Academia Georgia Augusta): a hamoveri fejedelem, aki egyben II. György angol király is, alapítja 1734-ben (megnyílik: 1737 szeptemberében). Alakulásától kezdve nagy súlyt helyez a világi képzésre (jog- és államtudomány) a teológiai tanítás mellett. Könyvtára európai hírű (Csoma idejében 30 000 kötet, 5000 kézirat). Nagy létszámú hallgatóságának (Csoma idejében kb. 1100) 1/5-e külföldi. Jelentős szerepet töltött be a magyar református fiatalok képzésében is, többek között itt tanult Bolyai Farkas, Gyarmathi Sámuel is. Az egyetem mellett 1751-ben tudós társaság, 1773-ban pedig múzeum is alakul. – Csoma 1816. április 11-én iratkozik be, s 1818 júliusáig hallgatója az egyetemnek, a nyári félév április 12-től júliusig, a téli szemeszter pedig október 16-tól márciusig tart). Tanárai közül közelebbi kapcsolatban állt Eichhornnal, továbbá Heeren, Blumenbach, Fiorillo, Benecke, Bunsen és Mitscherlich professzorokkal. Tanulótársai között találjuk Borgátai Szabó Józsefet, Ungi Mártont.

Gerard, J.: angol orvos, aki főként Baserh tartományban dolgozott, s a himlőoltással tekintélyt szerzett. Ő találkozik először Szabáthubán Csomával 1824. november 26-án, második útjára ajánlólevéllel látja el, később pedig Kanamban 1828 telén meglátogatja. A találkozásról írt levele csaknem minden újságban megjelenik Indiában és Európában.

Gibbon, Edward (1737–1794): angol történész, a római történelemről írt hatkötetes munkája (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) korában alapvetőnek számít.

Giorgi, Agostino Antonio (1711–1797): Ágoston-rendi szerzetes, aki kapucinus barátok levelei alapján írt könyvet Tibetről *Alphabetum Tibetanum* (Róma, 1762) címmel. Csoma a könyvet W. Moorcrofttól kapta, ez volt egyetlen segédesszéje tanulmányai megkezdésekor.

Government Gazette: brit indiai kormányközlöny, melyben Csomáról híradások jelentek meg (1827. szeptember 10., 1829. július 9.).

Göttingen (latinus névváltozata: Göttinga): hannoveri város, Csoma korában kb. 15 000 lakossal, jelentőségét egyeteme, a Georgia Augusta adta. Csoma 1815 őszétől 1818 őszéig egy Weender Strasse-i házban lakott.

Griffith: dardzsilingi orvos, aki Csoma utolsó napjainak szemtanúja A. Campbellel együtt.

Guláb Szingh: dzsammui rádzsa, aki eleinte Randzsit Szingh szikh maharádzsa hűbérese. 1834 augusztusában hadjáratral elfoglalja Ladakot (sikertelenül Tibetet is megtámadja), majd angol támogatással a szikh uralom bukása után Dzsammu és Kasmir maharádzsája lesz.

Gyarmathy Sámuel (1751–1830): eleinte a magyar nyelv napkeleti rokonságának híve (*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, 1794), később A. L. von Schlozer (tanítványa 1795/96-ban) göttingeni professzor hatására Sajnovics Jánost (*Demonstratio*, 1770) követően a finnugor nyelvrokonság tudományos elméletét alapozza meg (*Affinitas...*, 1799). – Csomával 1819 telén találkozik a Kolozsvári Tudós Körben, útnak indulása után támogatására levelezést folytat.

Gyulay Lajos (1799–1869): Kolozsváron találkozik Csomával, később híres Naplójában (140 kötetes, kézirat) többször is ír róla.

Haiabár-szoros (torzult névváltozatok: Chaiber, Khyber, Khaibar): a 40 km hosszú, 1070 m magasságban húzódó szoros évszázadok óta India „kapuja” a Kabulból Pesavarba vezető úton („Nagy Fürzs Út”). Pastu törzsek ellenőrzik, ma Afganisztán és Pakisztán határán vezet át. – Csoma 1822 februárjában halad át rajta.

Hamadán: 1870 m magasságban fekvő iráni város, kereskedelmi csomópont. Az ókorban Ekbatana (görögös név), Hagmatána (óperzsa név) néven ismerték. Csoma 1820 szeptemberében érinti.

Hannovera: Hannover német fejedelemség latin neve.

Háromszék: Székelyföld megyei szintű közigazgatási egysége Csoma korában, a korábbi Sepsi, Kézdi és Orbai székek összevonásából jött létre. Ma hozzávetőlegesen Kovászna megyének felel meg Romániában.

Havasalföld (más nevei: Wallachia, Oláhország): román fejedelemség Csoma korában (mai Munténia és Olténia), a fanarióták (a török Porta által kinevezett görög vezetőréteg) uralma alatt.

Heeren, Arnold (1760–1842): történész, orientalista, 1784-től göttingeni professzor, 1806-tól udvari tanácsos is, Csoma tanára, aki nagy hatással volt rá. Fő művei: *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonien* (Göttingen, 1809), *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* (Bécs, 1817). Csoma munkáit bemutatja a *Göttinger Gelehrte Anzeigen* 1835. augusztus 13-i számában.

Hegedüs Sámuel (1781–1844): felső osztályosként Csoma tanítója, göttingeni diák (1807–1808), 1814-ig lelkész, majd Herepei Ádám utódaént enyedi professzor. *A Haza Historiájára tett némely rövid jegyzések* (1815, kézirat) című műve hatással lehetett Csomára. Csomáról nekrológot ír: *Egy hazafi szó és egy barát kiadványa Korosi Sándor sírja fölött* (*Pesti Hírlap*, 1842. október 27.)

Herát: 920 m magasságban fekvő város Afganisztánban.

Herepei Ádám (1756–1814): a diákság előtt rendkívüli tekintélyben álló enyedi professzor (1790–1814), az ázsiai származás nézetét tanítja; történész, Csoma tanára.

Himalája (a. m. „A hó hazája”): Földünk legmagasabb hegyvonulata, a Hindu-kustól DK-re nyúló mintegy 3000 km hosszú hegylánc, amely Indiát Tibettől elválasztja. – Csoma a Zodzsi-lágón éri el 1822. május végén, s mintegy 8 évig a ladaki, zanszkári hegylánc 3500 m magas völgyeiben él lamaista kolostorokban. Utolsó útján (1842) a Himaláját (annak csaknem másik szélét) Dardzsilingnél újra eléri.

Himbabsz: folyó Purik tartományban, itt, Drász falu közelében találkozunk Csoma 1822. július 16-án W. Moorcrofttal.

Hindusztán (iráni: Hindosztan, a. m. „Hinduk országa”); indiai történeti tájegység, az Indus- és Gangesz-vidék (Delhitől Kalkuttáig) egykori neve. Változó tartalmú megjelölés, egykor a Delhi környéki hindusztáni szultánátust, olykor egész Indiát értik alatta. 1947 után leginkább a hindi nyelvközösség területeinek összefoglaló neveként használják.

Hodgson, Brian Houghton (1800–1894): polihistor, politikus. Csoma korában brit indiai követ Nepálban, Kathmanduban. 1829-ben a nepáli buddhizmusról is ír könyvet, melyet Csomának is elküld, vele levelet vált. Csoma végnapjaiban többször is említi nevét A. Campbellnek.

Horászán („Nap országa”, torzult névalakjai: Chorassan, Khorassan): országrész Iránban, Teherántól keletre. Fővárosa Meshed.

Humboldt Társaság: 1810-ben Berlinben alakult tudós társaság, más néven Berli-ni Tudós Társaság, mely Csoma útnak indulásakor expedíciót tervezett Szibériába.

Hügel, Anselm Alexander Karl (1796–1870): német utazó, aki Kasmírban találkozik Csomával, s erről könyvében is beszámol (*Kaschmir und das Reich der Sikhs*. I–IV. Stuttgart, 1840–1842. Csomáról: Vol. II., 165. p., Vol. IV., 56. p.).

Imaus: hegység, mai neve Mustag.

Jacquemont, Victor (1801–1832): francia utazó, aki útikönyvében (*Correspondance de Victor Jacquemont etc. pendant son voyage dans l'Inde 1828–1832*. Párizs, 1834) megemlíkezik Csomával Kanamban történt találkozásáról, s Csoma több kortársáról (C. P. Kennedy, Allard) is.

Jarkend (Jarkand, Yarkend néven is; kínaiul Sacső): oázisváros Kelet-Turkesztánban, a Tarim legnagyobb mellékfolyója, a Jarkend-darja mellett. Innen vezet 4 hétig tartó karavánút Lehbe, a Karakorum-hágón (5574 m) és a Szaszirhágón (5364 m) át. Jarkendbe igyekezett Csoma 1822 júniusában, de Lehből visszafordult.

Jaxartes: Szir-darja ókori, görögös neve.

Jones, Sir William (1746–1794): jogász, orientalista. 1784-ben megalapítja a Bengáli Ázsiai Társaságot, ahol később Csoma második otthonra lel. Irodalmi fordításai mellett jelentős nyelvészeti munkája (1788), amely az indoeurópai összehasonlító nyelvészet előfutára.

jugarok: hozzájuk igyekezett Csoma utolsó útja alkalmával. Két nép is rejlik az elnevezés mögött:

1. az ujgurok arab (így Abul-Faradznál is) neve, a tibetiek is ilyen elnevezésben ismerik őket. Az eredetileg az Orhon–Szelenga vidékén élő türk vazallus nép 745-ben nomád birodalmat alapít, melyet 840-ben a kirgizek legyőznek, ekkor szétszóródnak, nagy részük Turfán vidékére vándorol (utódaik ma is itt élnek, a Hszincsiang-Ujgur Autonóm Területen). Belső-Ázsiában hatásuk jelentős, a későbbi mongol birodalom még Kelet-Európában is hivatalos nyelvként használja nyelvüket.

2. jögür az ún. sárga ujgurok neve, akik Kína Kanszu tartományában élnek, török és mongol nyelvűek, a 18. századig ujgur írással írnak.

Jugria: 1. a jugarok földje; 2. tudományos korabeli szóhasználatban (így J. E. Fischermél is) az Irtis mellé költözött ujgurok hazája.

Kabul: 1. az Indus 450 km hosszú mellékfolyója, mely a Haibár-szoroson át folyik; 2. az előbbi partján fekvő város, az 1747-ben létrejött Afganisztán fővárosa, 1800 m magasságban, hegyekkel övezve. — Csoma 1822. január 6-án érkezik, és január 19-én indul tovább.

Kailása (más nevei: Tisze, Kang rinpocse): szent hegy Nyugat-Tibetben a Manaszarovár-tó mellett. Híres zarándokhely, úgy a buddhizmus, mint a hinduizmus követői számára.

Kalkutta (angol helyesírás szerint Calcutta): a Húgli folyó partján fekvő, brit alapítású (1696) város, 1757–1912 között a brit indiai kormány székhelye (a kormánypalota 1802-ben épült). A ma India Bengál államában levő városnak Csoma idejében kb. 230 000 lakosa volt. Csoma kisebb megszakítással 1831 és 1842 között a Bengáli Ázsiai Társaság könyvtárosaént dolgozott a városban.

Kanam (névváltozat: Kanum): Felső-Basehr (más néven Kunavar) fejedelemség székhelye, a Sztatledzs folyó felső szakaszán, a Szimlából Tibetbe vezető útvonalon, 2790 m magasságban. — Csoma 1827 őszétől 1830 őszéig dolgozik a kanami lamaista kolostorban lámájával, Szangye Puncoggal.

Kandzsúr (klasszikus tibeti: Bka-gjur, lhászi ejtés: Kagyur, mongolos ejtés: Kandzsúr, az európai névhasználatban ez utóbbi honosodott meg): a lamaizmus egyik, 108 kötetes kanongyűjteménye, a történeti Buddha tanításainak elismert buddhista művek tibeti fordítása. Első leírását maga Csoma adja az *Asiatic Researches* folyóiratban.

Kanyaró Mihály (a Csoma-irodalomban többször tévesen Dániel utónévvel): Csoma göttingeni diáktársa 1816–1817-ben. Neki kölcsönöz 100 aranyat 1817 decemberében, melyet csak hosszú tortúra után kap vissza 1819 szeptemberében.

Karakorum: Tibet és Kelet-Turkesztán között húzódó hegyvonulat, melyen csak az 5574 m magas Karakorum-hágón lehet átkelni.

Kargil: 2680 m magasságban fekvő város Purikban, közel Ladak határához. Lakói javarészt balti-tibetiek, akik az iszlám sűta-irányzatát követik.

Karlovitz: város Újvidéken, a szerb nemzeti felemelkedés egyik központja. Ma Jugoszlávia Vojvodina (Vajdaság) szövetségi államában Karlovci néven. — Csoma 1819 őszén rövid ideig itt folytat szláv nyelvészeti tanulmányokat.

Kasmír: 1. jelentős történeti és kulturális múlttal rendelkező ország, lényegében a Dzshelam folyó kiszélesedett, 1500 m átlagos magasságú völgye, melyet 4–5000 m magas hegyek öveznek. Legjelentősebb népeleme a dárd nyelvcsaládhoz tartozó kasmíri, fővárosa Sztinagar. Ma India szövetségi állama Dzsammu és Kasmír néven.

2. sok esetben (Csoma levelezésében is) az ország fővárosát, Sztinagart értik alatta.

Kathmandu: a mai Nepál 1450 m magasságban fekvő fővárosa, a Bagmati folyó partján. — Csoma idejében a brit nagykövet B. H. Hodgson.

Katona Zsigmond: erdélyi főkormányzékai tanácsos, aki Csoma pártfogója lehetett, mivel 1835-ben neki is küld könyveiből.

Kenderessy Mihály (1758–1824): egykori enyedi diák, 1793-tól kormányzékai tanácsos, Erdély művelődési életének kiemelkedő alakja, a Kolozsvári Tudós Kör egyik mozgatója, a „napkeleti” származás elvét valló és támogató személyiség, aki Csomát 1818–1819 telén hathatósan segítette: Csoma 1835-ben emlékére ösztöndíjat alapít az enyedi diákok számára.

Kennedy, C. P.: a szabáthui brit határállomás parancsnoka, akit W. Moorcroft ajánlása alapján Csoma 1824. november 26-án keres fel, s ettől kezdve 1830 őszéig személyén keresztül tartja a kapcsolatot a brit indiai hivatalos szervekkel.

Kerekes Ferenc (1784–1850): a debreceni református kollégium tanára, matematikus.

Keresztes István: Csomával közelebbi kapcsolatban állt, ezt mutatja, hogy 1835-ben neki is küld műveiből tiszteletpéldányt.

Kermánsáh (Kermanshah, Kirmánsáh): 1630 m magasságban fekvő város Iránban, a Bagdad–Teherán útvonal egyik állomáshelye. — Csoma 1820 szeptemberében érinti.

Khamsz (Khamsz-jul): Kelet-Tibet egyik tájegysége, több fontos lamaista kolostoráról (Csone, Derge stb.) nevezetes.

Khiosz: sziget az Égei-tengeren, melyet Csoma 1820 februárjában érint. Alexandriába vivő hajójúta alkalmával.

Kisangandzs (torzult angolos név: Kissangunj): India Bengál államában, a Hügli folyó partján fekvő város, melyet Csoma 1836–1837-ben többször is felkeres bengáli tanulmányútja alkalmával.

Klaproth, Heinrich Julius (1783–1835): nemzetközi tekintélyű orientalista, 1812-ig Péterváron, 1816-tól a Sorbonne-on. Az ujugurkérdésről több ízben jelentős tanulmányt ír (*Über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Bécs, 1811; *Reise in den Kaukasus und nach Georgien*, 1814; *Tableaux historiques de l'Asie*, 1826), éles vitát folytat I. J. Schmidt pétervári professzorral. Csoma Klaproth munkáit Kalkuttában is figyelemmel kíséri (az Alexander-könyvek egyikében cikkét kivonatolja). A szirámpuri szótárról szóló lesújtó kritikája (*Journal Asiatique*, 1828. június) Csoma támogatását nagyon elősegíti.

Kolozsvár: Csoma korában az erdélyi művelődés kiemelkedő központja. Neves iskolái: királyi liceum, református kollégium, unitárius kollégium. Az Erdélyi Főkormánysház (Gubernium) székhelye. Az 1814 májusában életre hívott *Erdélyi Magyar Museum* folyóirat mellett itt jön létre a Kolozsvári Tudós Kör, amely 1818–1819 telén befolyásolta Csoma terveinek végleges kialakítását. Itt találkozott többek között Kenderessy Mihállyal, Gyarmathi Sámuellel, Hegedüs Sámuellel, idős és ifjú Szilágyi Ferencceel, Cserei Miklóssal. Kimutathatóan Csoma 1814-ben (mint szenior Hegedüs Sámuel hívja enyedi professzornak) és 1819 őszén (útnak indulása előtt) járt még Kolozsváron.

Konstantinápoly: Csoma tervbe vett úticélja, melytől a pestisjárvány téríti el.

Kotgarh (torzult nevei: Kotghar, Kotgurh): település Indiában, Himácsal Prades államban, az indiai tibeti út mentén, Szabáthutól kb. 300 km-re. Itt ágazik el a Zanszkár irányába vivő út.

Kovács József: enyedi professzor, aki a Csoma támogatására indított erdélyi gyűjtésben tevékenyen részt vesz.

Königliche Societät der Wissenschaften: királyi tudós társaság Göttingenben, mely 1751-ben jött létre az egyetemi tudományos élet elősegítésére. Kiadványai: *Abhandlungen*; *Göttinger Gelehrten Anzeigen*.

Körös (Körös): Csoma szülőfaluja Háromszékben, előnevét róla vette fel. 1904 óta Csomakörös. Az 560 m magasságban fekvő székely faluban Csoma születésekor mintegy 400 lakos lehetett. 1968 óta közigazgatásilag Kovászna városhoz tartozik. Elemi iskoláit itt járja, nagyenyedi kollégista korában a hagyomány szerint csak két ízben jár falujában.

Körösi Csoma Sándor: nevének általánosan elfogadott írásmódja, ő maga magyar nyelvű leveleiben a Körösi Sándor, latin nyelvű leveleiben az Alexander Körösi (mindkét esetben a Körösit olykor rövid *ö*-vel is), publikációiban az Alexander Csoma de Körös nevet használta. A tibeti ún. Alexander-könyvek Szkencher bheg (Szkendhar bhig, Szkendha, Szkendher bhig) néven ismerik, utolsó útlevelében Molla Eskander Csoma, Mulki Rum név szerepel.

Kőrösi György: nagyenyedi professzor, a magyarság „napkeleti” származását tanította (kéziratos műve: *Magyar- és Erdélyország története*), és még Csoma enyedi diáksága idején is nagy tekintélyben állott.

Kulu (Kulu-völgy, Kulun): India Himácsal Prades államában levő tájegység (tartomány), „fővárosa” Szultánpur, melyet szintén gyakran neveznek Kulunak. A Biasz forrásvidékén levő Kulut Lahullal a Rohtang-hágó köti össze. – Csoma két ízben is érinti (1824 novemberére, 1826 végén), amikor Zanszkárból Lahulon, Kulun keresztül Szabáthuba megy.

Kulum: település Afganisztánban Balh és a Bámiján-szoros között, ma Taskurgán. – Csoma 1821 novemberében érinti.

Kunavar: Felső-Basehr más elnevezése. Csoma idejében hindu rádza vezette fejedelemség, székhelye Kanam.

Kungam-hágó: 4560 m magas hágó, a Szpiti és Csandra folyók vízválasztó hegygerincén. – Csoma 1825 júliusában halad át rajta, amikor Szpitiből Lahulon keresztül Zanszkárba igyekszik.

Kurdisztán: a kurdok (iráni nép) által lakott összefüggő, jobbára megművelhetetlen hegyvidék (Ararát-magasföld, Keleti-Taurusz és Északi-Zagrosz hegységek), politikai földrajz szerint Irak, Irán és Törökország területére esik. – Csoma a Bagdad és Hamadán közti útszakaszon találkozott a kurdokkal.

Ladak (klasszikus tibeti: La-dvagsz): Indiában, Dzsammu és Kasmir államban tájegység az Indus felső folyása menti völgyben, a Himalája hegyláncjai között. Fővárosa Leh. A 120 000 km²-nyi területen mintegy 200 000 ember lakik, főként tibetiek. Ladakon keresztül vezet az Indiát a Kelet-Turkesztánnal összekötő karavánút (Szrinagar–Leh–Karakorum-hágó–Jarkend). Független királyság a 10. századtól 1834-ig, amikor Dzsammu királya, Guláb Szingh meghódítja. Története során hol szorosabb, hol lazább függésben tartotta a tőle északra fekvő Baltisztánt, a délre eső Zanszkárt, és a nyugatra levő Purikot. Magán Ladakon belül megkülönböztetnek Felső- (Upsitől Baszgoig) és Alsó-Ladakit (Baszgotól Sergolig). – Csoma a Szrinagarból Lehbe vezető utat többször is megtette (1822-ben és 1823-ban). W. Moorcroft az akkor uralkodó Cepal Namgyal királlyal jó kapcsolatot tartott, a királyi udvar az ő kérésére jelölte ki Szangye Puncogot Csoma nyelvtanárául.

Lahor: Pandzsáb legnagyobb városa (ma Pakisztánban), több nagymogul rezidenciaja, később, a Randzsit Szingh által megalapozott szikh birodalom fővárosa, majd 1846-ban brit uralom alá kerül. – Csoma Allard és Ventura francia tábornokokkal érkezik 1822. március 12-én Lahorba, ahonnan március 23-án megy tovább. Amikor útjáról Lehből visszafordul, újra Lahort tűzi ki úticélul, de Moorcroft sorsdöntő megjelenése visszatéríti Lehebe.

Lahul: tibetiek lakta fejedelemség, Zanszkártól a Szinkul-hágó választja el északon, míg délen Kulutól a Rohtang-hágó, délkeleten Szpítitől a Kungam-hágó. Csoma többször is áthalad Lahulon (1823. október vége, 1825. július, 1826 ősze).

lamaizmus: a buddhizmus Mahájána és Vadszrajána irányzatának Tibetben kialakult változata, mely a 17. századtól Mongóliában is elterjedt. Számos szek-tája közül a legismertebbek: gelukpa, kargyüpa.

Larnaca: kikötőváros Ciprus délkeleti partján. — Csoma 1820 márciusában érin-ti, amikor hajóval Alexandriából Libanonba utazik.

Latakia: szír kikötőváros, arab nevén el-Ládzikija. — Csoma 1820. március vé-gén hajóval érkezik a városba, ahonnan április elején egy karavánhoz csatla-kozva folytatja útját Aleppó felé.

Leh (klasszikus tibeti: Szleh): Ladak fővárosa a mai India Dzsammu és Kasmír ál-lamában. Az Indus felső folyamszakasza mellett 3500 m magasságban fekvő város fontos kereskedelmi csomópont, ahonnan Szrinagar, Lhásza, Jarkend (egyrészt a Gilgit-vidéken át, másrészt a Karakorum-hágón keresztül) irányába visznek karavánutak. — Csoma 1822. június 9-én érkezik első ízben Lehbe, ahonnan július 13-án visszafordul. Másodszor W. Moorcrofttal együtt érkezik 1822. augusztus 26-án a városba, ahol 1 hónapot tölt, november 26-án Szri-nagarba indul. Harmadszor 1823. június 1-én érkezik Lehbe, a lehi királyi ud-var támogatásával június 17-én indul Zangla kolostora felé.

Leitner, Gottlieb Wilhelm (1840–1899): magyar származású utazó, a lahori egyetem alapítója, 1866-ban felkeresi a puktali kolostort.

Lhásza (a. m. „istenek földje”): Tibet fővárosa, a dalai láma székhelye, a lamaiz-mus „Rómája”. A 3600 m magasságban fekvő város egyben fontos kereske-delmi csomópont is, a Ladakból, Nepálból, Indiából (a Csumbi-völgyön át) és Kínából érkező utak kereszteződésében. — Ide igyekezett Csoma 1842 ápri-lisában utolsó útja alkalmával.

lepcsza: a tibeti etnikumhoz tartozó hegyi nép Észak-Bengálban és Szikkimben, Kalimpong és Dardzsiling vidékén. A mintegy 25 000 lelket számláló nép ma-gát rong néven nevezi.

Lloyd őrnagy: Csoma bengál tanulmányútja idején (1835–1837) Titalja körzeti parancsnoka.

Lützov gróf: Ausztria konstantinápolyi ügyvivője. A Csoma megkeresésére indí-tott diplomáciai levelezés egyik láncszeme.

Mackenzie: brit indiai kormánytitkár.

Macnaghten, Sir William Hay (1793–1841): brit indiai kormánytitkár.

Magyar Tudós Társaság: a Magyar Tudományos Akadémia egykori neve. — 1833-ban Csomát a Társaság levelező tagjául választja, melyről Döbrentei Gábor titoknak 1835. szeptember 20-i levelében értesíti. — Csoma a számára küldött magyarországi segélyből 200 aranyat a Társaság támogatására juttat (1840. t. c. gyűjt. is feltünteti).

Malan, Solomon Caesar (1812–1894): lelkész, a Bengáli Ázsiai Társaság titkára 1837–1840 között. Csomától tibetit tanul, távozásakor Csoma neki adja tibe-ti könyvtárát, melyet ő 1884-ben a Magyar Tudományos Akadémiának aján-dékozik. Duka Tivadarral folytatott levelezésében és Ralston: *Tibetan Tales* cí-mű könyvének előszavában melegen emlékszik meg Csomáról.

Malda: város Felső-Bengálban, a Gangesz mellékfolyójának, a Mahánadinak a partján. — Csoma bengál tanulmányútjának egyik állomáshelye.

Manaszarovár-tó: a Kailásza hegység mellett 4600 m magasságban fekvő szent tó, mind a tibetiek, mind pedig a hinduk kultivált zarándokhelye.

Mandi: helység Indiában, Himácsal Prades államban. A Kulu-völgybe vivő út egyik állomáshelye.

Máramarossziget: ide hívják Csomát 1818-ban lelkésznek.

Mardin: város Törökországban, Délkelet-Anatóliában. A jobbára kurdok lakta várost Csoma 1820 májusában érinti, amikor egy karavánnal Aleppóból Mosszulba megy.

Márton József (1771–1840): 1806-tól a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára, akivel Csoma minden bizonnyal göttingeni útja (1816 tavasza, illetve 1818 ősze) során ismerkedett meg. Ő is a magyar nyelv keleti eredetét vallotta.

Merv: oázisváros a Murg-áb deltájában, jelentős karaván-állomáshely Meshed és Buhara között (a mai Maritól kb. 30 km-re keletre, a Türkmen SZSZK-ban). — Csoma 1821. október végén–november elején érinti.

Meshed: Irán Horászán tartományának fővárosa, fontos karaván-állomáshely, ahonnan Teherán, Buhara és Herát felé visznek utak. A 15. századig Tusz néven szereplő város a síita mohamedánok „Mekkája”, kiemelkedő zarándokhely (évente 50–100 000 zarándok), itt találjuk a vértanú Imám Reza mauzóleumát, Harun ar-Rasid sírhelyét, számos iszlám kegyhelyet és karavánszerajt (= csájháné). — Csoma az őskori „Királyi Út” mentén érkezik Teheránból Meshedbe 1821. április 18-án, s október 20-án indul csak tovább Buhara felé.

Metcalfe, Charles Theophilus (1785–1846): brit indiai főkörmányzó 1835–1836-ban, ő is egyik támogatója Csoma Bengáli Ázsiai Társasági tagságának.

Methodus docendi: a református kollégiumok számára alkotott tanszabályzat 1769 óta. E szerint az alsó tagozat 9 évig (előkészítő év után 8 classis), a felső vagy gimnasialis tagozat pedig 7 évig (3 év bölcsészet, 4 év teológia) tart. Nagyonnyelven is ennek alapján tanult Csoma.

Metternich (1773–1859): Ausztria külügyminisztere (1809-től), majd kancellárja (1821-től).

Mir Izzat Ullah: W. Moorcroft úti kísérője. Neki is köszönetet mond szótára előszavában Csoma.

Mitscherlich, Christoph Wilhelm (1760–1854): Csoma klasszika-filológia professzora Göttingenben. Arcképét Csoma Borgátainak ajándékozta 1817 áprilisában.

Mohamed Ali Mirza: Fath-Ali sah fia, akinek kíséretével együtt utazik Csoma Kermánsáhtól Teheránig.

Mohamed Azím kán: emír, táborában teljesít szolgálatot Allard és Ventura.

Mohai Károly: Csoma neki is küld tiszteletpéldányt műveiből.

Mongólia: J. Gerard szerint Csoma ide is szándékozott utazni.

Moorcroft, William (1770–1825): a brit indiai kormány politikai megbízottja, aki G. Trebeckkel együtt utazásokat tesz Buhara, Pandzsáb, Kasmír és Nyugat-Tibet (Ladak) területein. – Csomával 1822. július 16-án találkozik a Himababsz folyónál, s ekkor rábeszéli Csomát a tibeti nyelv elsajátítására. Csoma néhány hónapot vele együtt tölt Szrinagarban, Lehben. Elválásuk (1823. május 2.) után nemsokára megölik Moorcroftot, ekkor terjed el másodízben idehaza Csoma halálhíre is. (Életrajzírója: H. H. Wilson).

Moszul: Tigris-parti város a mai Irakban. Csoma idejében török uralom alatt (1638-tól 1918-ig) áll. Közeliében fekszik a ninivei rommező, melyet nem sokkal Csoma távozása után fedeztek fel. Csoma 1820 júniusában érkezik egy kavarral Moszulba, ahol tutajra száll, s így folytatja útját Bagdad felé.

Nagy György (1783–1830): nagyenyedi diák (1800-ban szubszkribál), 1815-ben Kolozsváron él, 1816–1819 között Désen lelkész. Ő ajánlja Csomát máramarosszigeti lelkésznek.

Nagy Törzs Út (Great Trunk Road): a Haibár-szorostól Kalkuttáig tartó majdnem 3000 km hosszú út. Főbb városok: Pesavar, Attak, Ravalpindi, Dzshe-lam, Gudzsrát (valamennyi Pakisztánban); Lahor, Amritsár (India Pandzsáb állama), Ambála (India, Harijána), Delhi, Agra (Uttar Prades), Kánpur (Uttar Prades), Alláhábád (Uttar Prades), Patna (Bihár), Rádzsmahal (Bihár), Mursidábád (Bengál), Kalkutta (Bengál). – Csoma ezen az úton érkezik Indiába 1822 februárjában, Amritsárnál tér le róla, s észak felé fordulva Szrinagar felé veszi útját. Később, 1830 végén újra erre az útra jut, s Delhitől Kalkuttáig utazik.

Nagyenyed: hírnevét református iskolájáról, a Bethlen Kollégiumról nyerte. Csoma tanulóévei idején a mezővárosnak (oppidum) mintegy 3500 állandó lakosa volt, melyhez az ott állomásozó huszárezred állománya (500 fő) és a kollégiumi diákság (8-900 fő) járult.

Nako: Csoma második ladaki útjának egyik állomáshelye Szpitiben, 1825 nyarán érinti.

„napkeleti nyelvrokonítás”: irányzat Csoma idejében, amely a magyar nyelvet valamelyik ázsiai nyelvvel rokonítja. Neves képviselői: Otrokocsi Foris Ferenc, Kalmár György, Dugonics András, Beregszászi Nagy Pál, Mátyás Flórián, Székér Joákim, Pray György, Budai Ézsás stb.

Nartang (klasszikus: Sznar-thang): lamaista kolostor Kelet-Tibetben, amely főleg nyomdájáról híres. A 18. század első felében itt nyomtatják a teljes *Kandzsúrt* és *Tandzsúrt*.

Neisápur: 1210 m magasságban fekvő iráni város Horászán tartományban, az ősi „Királyi Út” mentén, Teherán és Meshed között. – Csoma 1821 tavaszán érinti.

Nepál: a mai Nepál 1769-ben jött létre, amikor az egyik gurkha herceg egyesítette az apróbb hercegségeket. 1816–1923 között függő viszonyban áll Brit Indiával. Csoma lámája Nepálban is járt. A fővárosban, Kathmanduban széke-

lő brit ügyvivővel, B. H. Hodgsonnal Csoma levelet vált, később Kalkuttában főként a Hodgson által gyűjtött tibeti könyveket rendezi.

Neumann: a londoni ausztriai követség titkára Csoma idejében.

Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831): történész, a római történelemről írt munkája (*History of Rome I–III*. 1811–1832) a korabeli tudományosság kiemelkedő műve.

Nyugat-Tibet: azok a tibeti hercegségek, amelyek ma Indiához tartoznak: Purik, Baltisztán, Ladak, Zanszkár, Lahul, Szpiti, s a kisebbek: Hanle, Rúpsza, Nubra. Valamennyien laza függésben állnak Ladakkal, ezért Nyugat-Tibet és Ladak névhasználatuk sokszor egybeesik.

Ottensfels: konstantinápolyi ausztriai ügyvivő.

Padam: Zanszkár „fővárosa”, 3480 m magasságban fekvő helység. Itt született Csoma lámája.

Pandzsáb (a. m. „Öt folyó földje”): a Dzshelam, a Csenáb, a Rávi, a Szatledzs és a Biasz folyóvölgyek együttes területe. Történeti tájegység, a 18. század elején a mogul hatalomtól függetlenedik, a 19. század elején szikh birodalom alakul ki Randszit Szingh maharadzsza vezetésével, székhelye: Lahor.

Patna: város a „Nagy Törzs Út” mentén, régi neve: Pataliputra. A Maurja- (i. e. 4. század) és a Gupta-birodalom (i. sz. 4. század) fővárosa. — Csoma 1831 tavaszán érintette, amikor Kalkuttába utazott.

Pavie, Th. M.: francia utazó, Csoma kortársa. Kalkuttában találkoztak. Visszaemlékezése a *Revue des deux Mondes* XIX. (1847) kötetében jelent meg.

Pécsi generális: Csoma 1818–1819 telén, Szilágyságba tett útja során találkozott vele, ő ajánlotta Csomának, hogy csatlakozzon a készülődő Humboldt-expedícióhoz.

Penszi-la: 4410 m magas hágó Nyugat-Tibetben, a Kargil–Padam úton, a Szuru-völgyet követően.

Pesavar: jelentős város a Haibár-szoros indiai kijáratánál, a mai Pakisztánban. Az i. sz. 3. században Purusapura néven a kusán birodalom székhelye. 1833-ban szikh, 1849-ben brit uralom alá kerül. — Csoma 1822. január végén érinti.

Pétervárad: mai Petrovar Űvidék (Novi Sad) mellett, Csoma 1819 őszén ide készülődött szláv nyelvtudását tökéletesíteni.

Philippopolis: 1364 óta török uralom alatt álló város Ruméliában (európai rész), a mai Plovdiv (Bulgária). A Marica folyó partján fekvő várost 1820. január 16-án érinti Csoma,

Prinsep, J. (1799–1840): H. H. Wilson utódaként a Bengáli Ázsiai Társaság titkára, neves indológus, az Asóka-feliratok megfejtője. Csomának könyvei kiadatásában segít.

Puktal: zanszkári kolostor a Szanszpo folyó partján. Itt, és a tőle 25 km-re levő Tetha faluban dolgozik Csoma második tibeti tanulmányútján (1825 ősztől 1826 őszéig). 1866-ban G. W. Leitner meglátogatja.

Purik: a Zodzsi-hágón túl fekvő Drász folyó völgye, Ladakhoz tartozó tartomány, a Szrinagar–Leh útvonal mentén. 1834-ben szikh uralom alá kerül, 1840–1841-ben felkelés tör ki Purikban, melyet Zorvár Szingh lever.

Quarterly Oriental Magazine: a Bengáli Ázsiai Társaság Kalkuttában megjelenő folyóirata. 1825. márciusi száma közli Csoma 1825. január 28-i levelét.

Randzsit Szingh (1780–1839): a szikh birodalom megteremtője (1819) Pandzsábban, aki az 1830-as években hatalmát előbb Pesavar vidékére, majd Ladakra is kiterjeszti. Hadseregében tábornok Allard és Ventura, velük érkezik a maharadzsza fővárosába, Lahorba Csoma.

Rémusat, Jean Pierre Abel (1788–1832): *Recherches sur les langues tartares* című művének (Párizs, 1820) egyik fejezete a tibeti nyelvről foglalkozik. Korának neves orientalistája, az ujjur írásról is ír tanulmányt.

Rhodosz: az 1523 óta török uralom alatt álló szigetet Csoma 1820 februárjában érinti.

Rich: brit ügyvivő Bagdadban. Csoma odaérkeztekor Kurdisztánban tartózkodik.

Rohtang-hágó: a Csandra és a Biasz folyók vízgyűjtő területe közötti 3960 m magas vízválasztó, Kulu és Lahul tartományok elválasztó határa.

Rúm: Csoma idejében Iránban, Indiában használt elnevezés, mely Európát jelenti, eredetileg Bizánc neve a „Mulki Rúm” elnevezés: „kelet-római birodalom”. Csoma több ízben is használta származásnévként.

Rumélia: az oszmán-török birodalom európai (balkáni) része.

Sacy, Antoine Isaac Baron Silvestre de (1758–1838): francia orientalista, az arabisztika kiemelkedő egyénisége, aki 1808-tól a Collège de France első iranista professzora is. Csomára nagy hatást gyakoroltak munkái (*Chrestomathie arabe*, 1806; *Grammaire arabe*, 1810), melyek tudományos terveit is alapvetően befolyásolták.

Schédius Lajos (1768–1847): egykori göttingeni hallgató, majd a pesti egyetem professzora.

Schlagintweit fivérek: a három fivér (Adolf: 1829–1857); Hermann: 1826–1882; Robert: 1833–1885) 1854–1856 között tett utazást Indiában, Ladakban, melyről útbeszámolót készítettek (*Reisen in Indien und Hochasien*. Jéna, 1871). Haláluk után a negyedik fivér, Emil (1835–1904) gondozta hagyatékukat.

Schlözer, August Ludwig von (1735–1809): történészprofesszor Göttingenben, aki eleinte az ujjur–magyar rokonság nézetét vallja, később azonban a finnugor nyelvrokonság első képviselőinek egyike. Fő műve: *Allgemeine nordische Geschichte* (1771), 1783–1795 között a *Staatsanzeigen* folyóirat szerkesztője.

Schmidt, Isaac Jacob (1779–1847): szentpétervári tudós, a mongol filológia megalapítója. A *Fundgruben des Orients* című munkájában (Bécs, 1818) a tibeti–ujgur rokonságot hangoztatja, emiatt éles tudományos vitába keveredik H. J. Klaprothtal.

Schöff Ágoston (1809–1888): pesti festőművész, aki 1836 után Iránban és Indiában (főleg Lahorban) hosszabb időt tölt. 1842-ben Kalkuttában találkozik Csomával, ekkor készíti élethű rajzát róla. A találkozásról beszámoló levele a *Századunk* 1842. évi számában megjelenik.

Stirling, A.: kormánytitkár Kalkuttában.

Swinton, A.: kormánytitkár Kalkuttában.

Swoboda Antal: kereskedőügynök Bagdadban, Csoma segítője.

Szabáthu: brit indiai határparancsnokság székhelye Csoma idejében. Az 1275 m magasságban fekvő városban júniustól szeptemberig tart az esős évszak. Ide érkezik Csoma 1824. november 26-án, ahol C. P. Kennedy kapitány fogadja, s csak 1825. június 6-án indul Basehr tartományon keresztül vissza Zanszkárba. Másodízben 1827. januártól szeptemberig tartózkodik itt, harmadszorra 1830 végén érinti Szabáthut, ahonnan Kalkuttába megy.

Szamarkand: gazdag történeti múltú város a Zeravsán folyó völgyében. Az i. e. 4. században Marakanda néven a szogd birodalom fővárosa, később türk, arab, mongol uralom váltja itt egymást. 1369-ben Timurlenk fővárosa, a 16. század elejétől özbekek hódítják meg, 1868 után orosz fennhatóság alá kerül. Az iszlám művészet egyik központja a mai Özbek SZSZK-ban.

Szangye Puncog (klasszikus: Szangsz-rgjasz phun-chogsz): „a láma”, ahogy Csoma nevezi őt leveleiben. A Csománál 11 évvel idősebb szerzetessel Csoma 1823 júniusától 1830 végéig dolgozik együtt, Zangla, Puktal, majd pedig Kanam kolostoraiban. A kargyüpa lamaista rendhez tartozó láma 1805 körül hat éves „tanulmányúton” Lhászá, Tasilhupót, Nepált, Bhután bejárta, szaktudományai pedig a csillagászat és gyógyászat voltak. A ladaki udvari politika irányításában is részt vesz.

Szanszpo: a Zanszkár folyó egyik mellékfolyója, völgyében fekszik Padam és Puktal is.

Szász Lajos: Csoma ifjúkori barátja.

Szászváros: Csoma nagyenyedi diáksága idején a szünidőket (június végétől szeptember 1-ig) többnyire a Nagyenyedtől mintegy 80 km-re levő Szászvárosban tölti, ahol házitánítóskodik. Az enyedi professzorok göttingeni távolléte idején (1817 őszén) ide ajánlják gimnáziumi tanárnak.

Szatledzs (angol: Sutlej, tibeti: Langcsen-csu): az öt folyó egyike, a Manaszarovár-tónál ered, a Sipki-szoroson áttörve ér Indiába. Völgyében vezet az Indiát Tibettel összekötő legfontosabb út, amely Csoma idejében a brit indiai birodalom északi határát képezte az 1809-ben kötött angol–szikh egyezmény alapján. A völgy tartományai: Basehr, Kunavar.

Székelyföld: Erdély keleti részén levő tájegység, a határőrfeladatokat ellátó székelység hazája, mely közigazgatásilag székekre tagolódik. Csoma a Három-székekben levő Körös faluban született.

Szentgyörgyi Imre: Csoma tiszteletpéldányt küld neki Kalkuttából.

Szidón (arab: Szaida): a mai libanoni kikötővárost Csoma 1820 márciusában érinti hajóútja során.

Szirámpuri szótár: 1826-ban megjelent tibeti–angol szótár, mely Csoma sorsára is befolyást gyakorol. Az eredetileg olasz hittérítők által készített munkát Schröter német hittérítő fordította angolra, végül pedig Joshua Marshman (1768–1837) adta ki. Érthetően sok hibája miatt erős kritikát kapott (főleg H. J. Klaprothtól).

szikh: vallás Indiában, a 15. században alapította Guru Nának, szent könyvük a *Granth Szaháb*, szent városuk Amritszár. A hívők a 18. század elején harcias törzssé szerveződnek, a század végén Randzit Szingh pedig birodalmat alapít.

Szikkim (tibeti: Dendzsong, klasszikus tibeti: Brasz-ldzsongsz): teokratikus lamaista fejedelemség, amely 1835-ben elveszti a Dardzsiling-vidéket, majd 1861-ben függetlenségét is. Ma India egyik állama. Lakói a lepcsák vagy más nevükön rongok és tibetiek. – Csoma Szikkim felé tartott utolsó útja során.

Szilágyság: Csoma 1818–1819 telén látogatja meg az itt élő Újfalvy Sándort.

Szimla: a brit indiai kormányzóság nyári rezidenciája, a 2130 m magasán fekvő hegyi város ma India Himácsal Prades államában található.

Szindh: tájegység az Indus alsó folyásvidékén a mai Pakisztánban. A 8. században iszlám hódítás, 1592-ben nagymogul hatalom, végül 1843-ban brit fennhatóság alá kerül.

Szinkul-la: 5020 m magas hágó, mely elválasztja az Indus és a Szatledzs vízgyűjtő területét, egyben pedig Zanszkár és Lahul tartományokat. Csoma két ízben haladt át rajta, amikor Zanglából, illetve Puktalból Szabáthuba igyekezett.

Szkander bég: Csoma Ázsiában használt neve, Iránban használja először, majd a lamaista kolostorokban is így hívja magát.

Szófia: a mai bolgár főváros Csoma idejében török hűbérterület (1382 óta). Csoma 1820. január 11-én érkezik a városba, ahol 5 napot tölt.

Szpiti vagy **Piti:** tájegység a mai India Himácsal Prades államában, a Szatledzs mellékfolyójának, a Szpitinek völgyében. – Csoma 1825 júniusában Szpitin keresztül megy Szabáthuból Puktalba.

Szrinagar: Kasmír fővárosa, melyet ebből kifolyólag gyakran Kasmírnak is neveznek. A Dzshelam folyó völgyében fekszik 1585 m magasságban. 1819-ben Randzit Szingh, a szikh birodalom létrehozója elfoglalja. – Csoma többször járt Szrinagarban, először 1822. április 17.–május 19. között, másodszor pedig W. Moorcroft társaságában 1822 novembere és 1823 májusa között töltött itt 5 hónapot.

Szuket: állomáshely a Kuluból Szabáthuba vivő úton.

Szultánpur: Kulu tartomány székhelye, gyakran nevezik ezért Kulunak is. Ma India Uttar Prades államában található, 1375 m magasságban fekvő városka. – Csoma kétszer is érinti, amikor Zanszkárból Szabáthuba megy.
Szungnam: Kanam mellett levő helység.

Tandzsúr (klasszikus: Bsztan-gjur): a Buddha kinyilatkoztatásainak tartott *Kandzsúr*hoz járuló kommentárgyűjtemény. Terjedelmében a 108 kötetes *Kandzsúr* kétszerese a maga 235 kötetével. Első kivonatolt tartalmát Csoma publikálja.

Tasilhunpo (klasszikus: Bkra-sisz-lhun-po, a. m. „Áldáshalom”): a pancsen láma székhelye, neves lamaista kolostor, mely ma Kína Tibet Autonóm Területén fekszik.

Tatárország: bizonytalan határvonalú területrészt, az európaiak használta egykori elnevezés leginkább a Kaszpi-tengertől a Csendes-óceánig terjedő sáv, mely ma a szovjet Közép-Ázsia és Mongólia területét fedi. Ma a tudományos szakirodalom alig használja.

Tebriz (latinosan Tauris): Iránhoz tartozó azerbajdzsán terület székhelye.

Teherán: a mai Irán fővárosa felemelkedése 1796-ban veszi kezdetét, ekkor lesz főváros. Az 1100–1400 m magasságban fekvő városban Csoma hosszabb időt tölt (1820. október 14. 1821. március 1.), mivel itt tanul perzsául. A városban a Willock testvérpár támogatását élvezi. Elutazásakor innen írja Nagyenyedre híres „búcsúlevelét”.

Temesvár: a török hódoltság idején szerbek telepednek a történeti múltú nagyvárosba, Csoma ezért utazik ide, ahol szláv nyelvtanulmányait folytatja 1818. február 20. és október 1. között.

Terai-síkság: a Himalája hegyvonulat tövében (Nepál, Szikkim), azzal párhuzamosan húzódó mocsaras erdővidék, a malária fészke. Csoma is itt kapja meg a maláriát utolsó útja alkalmával.

Tetha: falu Zanszkárban, Puktal kolostorból kb. 25 km-re, ahol Csoma második tanulmányútja során hosszabb ideig dolgozott is.

Tibet: saját névvel Bod (ez rejlik a *Tibet*, *Bhután* neveinkben). A tibetiek által lakott területeknek (a tibeti lamaista kultúrának) összefoglaló elnevezése. Északon a Kunlun, nyugaton és délen a Himalája, keleten pedig a Kuku-nór és Brahmaputra „könyöke” közötti képzeletbeli vonal által határolt területrészt. Kelet-Tibet két tájegysége (Amdó és Khamsz) Kínának Szecsuan, Csinghaj és Kanszu tartományába esik, a „tulajdonképpeni” Tibet, a Brahmaputra völgye három nagy tájegysége (Ngari, Cang és Ü), a pancsen és dalai lámák birodalma, valamint Észak-Tibet (Csang-tang) Kínának Tibet Autonóm Területét képezi. A Kínán kívül eső tibeti területek közül legjelentősebb az India Dzsammu és Kasmír államában levő Ladak, melyet Nyugat-Tibetnek is nevezünk; valamint az egyetlen független tibeti állam, Bhután. Rajtuk kívül Nepál északi részén, a Himalája hegyvonulat déli lankáin és Szikkimben túlnyomórészt tibeti lakosságot találunk. A roppant nagy kiterjedésű területen a jobbra csak

- folyóvölgyekben élő tibetiek összes lélekszáma viszonylag alacsony, kb. 5 millió. — Csoma tibetisztikai tanulmányait kizárólag Ladakban folytatta, mely a levelezésben olykor „Tibet” névvel szerepel.
- tibeti nyelvtan és szótár*: mindkettőt első ízben Csoma tárta a tudományos világ elé. Nyomdokain később I. J. Schmidt (nyelvtan: St. Petersburg, 1839, szótár: St. Petersburg, 1841), Foucaux (nyelvtan: Párizs, 1858), H. A. Jäschke (nyelvtan: Kjelang, 1865; London, 1883; szótár: Kjelang, 1866; Gnadau, 1871–1876; London, 1882), Desgodins (szótár: Hongkong, 1899), S. Ch. Das (nyelvtan és szótár: Kalkutta, 1902) jelentkezett, majd pedig e században többen.
- Tirhut*: helység Észak-Bengálban.
- Titalja*: város Észak-Bengálban, a szikkimi határ közelében. Lloyd katonai parancsnok támogatásával Csoma itt dolgozik 1836. március és 1837. november között.
- Titkos Udvari* (vagy: Országos) *Kancellária*: a Csoma felkeresésére tett intézkedések egyik kiindulópontja.
- Tomba Ádám**: Csoma nagyenyedi, majd göttingeni diáktársa.
- Torrens, Henry**: a Bengáli Ázsiai társaság titkára 1841–1845 között. Ő fűz értékes kiegészítést A. Campbellnek Csoma haláláról szóló jelentéséhez, s ugyancsak ő intézkedik a síremlék felállításáról is.
- Transoxania*: az Oxus (latinus névalak, görögös: Oxosz, arab: Dzsaihún, ma: Amu-darja) folyón túli terület, lényegében az Amu- és Szir-darja folyamköze.
- Trattner Máttyás** (1745–1828): könyvkiadó, a Csoma támogatására indított országos gyűjtés egyik vezéralakja.
- Trebeck, George**: W. Moorcroft rokona és útítársa. Csoma 1822 szeptemberében találkozik vele Lehben, amikor Trebeck Szpitiből odaérkezik. Moorcroft távozása után (szeptember vége) az ő támogatásával kezd tibeti nyelvtanulmányokat, majd pedig vele együtt november végén Szrinagarba indul Moorcroft után, s ott együtt 5 hónapot töltenek.
- Tripoli*: libanoni kikötőváros, melyet hajóútja során Csoma 1820 márciusában érint. Az egykori föníciai város (Tarábulusz, Tripolis) akkor török hűbértérület.
- Tudományos Gyűjtemény*: korabeli folyóirat (szerkesztője: Thaisz András) Pesten, amelyik folyamatos tájékoztatást közöl Csomáról.

Újfalvy Sándor (1792–1866): Csoma nagyenyedi diáktársa (1799–1811), majd a bécsi udvari kancellária tisztviselője (1814–1819). 1819 után Torda-Aranyosban levő birtokán gazdálkodik. Csoma 1816-ban Bécsben, majd pedig 1819-ben birtokán is felkeresi. (*Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*. Sajtó alá rendezte: Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941; II. kiadás. Sajtó alá rendezte: Jékely Zoltán. Budapest, 1955.)

Ungi Márton (1792–?): a debreceni kollégiumból megy 1817-ben Göttingenbe, később visszaemlékezést ír Csomáról (*Egy pár töredék vonás Körösi Sándor képeiből. Vasárnapi Újság*, 1860:26.).

Urfa: az ókori Edessza, fontos kereskedelmi város, ma Törökországban. Az 570 m magasságban fekvő várost Csoma 1820 májusában érinti, amikor Aleppóból Moszulba tart.

Ventura: francia katonatiszt, aki Allard-ral együtt Lahorban él hosszabb ideig. A velük történt találkozóról (1831) A. Burnes útikönyvében beszámol.

Willock testvérek, Henry és George Willock: eredetileg mindketten katonatisztok, később Teheránban ügyvivő tisztet töltenek be. Csomát pártfogolják, egyrészt teheráni tartózkodása alatt, másrészt további útját pénzzadománnyal teszik lehetővé.

Wilson, Horace Hayman (1786–1860): a Bengáli Ázsiai Társaság titkára, aki maga is neves orientalista, szanszkrit–angol szótára (1819) alapvető jelentőségű. Két ízben is publikál Csomáról, akinek 1825. évi beszámoló jellegű levelét előbb a *Government Gazette*-ben (1829), majd pedig a *Journal of the Royal Asiatic Society* (London) első számában adja közre.

Yangla = Zangla

Zangla (klasszikus: Bzang-la): zanszkári kolostor, ide vezet Csoma első tanulmányútja, ahol lámájával, Szangye Puncoggal megkezdí tibetisztikai munkáit. A Lehtől 220 km-re levő, 3370 m magasságban fekvő kolostor 3 x 3 m-es cellájában dolgozik 1823. június 26. és 1824. október 22. között.

Zanszkár (klasszikus: Zangsz-dkar): Ladakkal laza függőségben álló fejedelemség, melynek kolostoraiban, Zanglában és Puktalban évekig dolgozott Csoma. A fejedelemség közigazgatási központja Padam, Csoma lámájának szülőhelye.

Zorvár Szingh: a dzsammui fejedelem, Guláb Szingh szolgálatában álló hadvezér, aki 1834-ben meghódítja Ladakot, majd az 1840–1841-es zendülést is leveri (utóbbi hadjáratok sikertelenül Tibetet is megtámadja).

Felelős kiadó: Terjék József, a Kőrösi Csoma Társaság főtáskára
TIT Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mucsi Sándorné
A kiadásban közreműködött a Go-press gm.
Megjelent 16,25 A/5 ív terjedelemben, 3000 példányban

technical terms in the whole complicated system of the Budd
being 1.050 several Collections of Sanscrit and Tib. words
purpose

(With respect to the 422^d page) The Doctrine taught by the
Tibetan Authority, was collected at three different times after his de
immediately after his decease, by three of his principal Disci
mentioned - The second Collection was made one hundred and
death of the - lya, in the time of the King - Ashoka, or Asoka -
of Kaniska the king, four hundred years after the death of
of Buddha had separated themselves into eighteen differ
After that time, it is probable, the Buddhistic Doctrine, in Ind
gone several modifications, and the more so in the Country into
propagated - It was commenced to be introduced into Tibet in
the 9th, was very flourishing in the 9th, it was greatly
suppressed in the beginning of the 10th. It was again flourish
the eleventh century - What progress it made afterwards in
Country, there are many historical documents, these
Tib. books.

Thus I have endeavoured to express my sentiments, with re
the XIIth Article of the Volume, without touching the topi
ation - I beg you will kindly excuse me for my defect
if possible, in my farther studies, to merit the continua
I remain with much respect